

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

Հովհաննիսյան Անահիտ Գուրգենի

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐՅԱՆԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿԸ

(«Անցորդը և իր ճամփան», «Բանկոռպը և մամուլի ոսկորները»,
«Նավը լեռան վրա» վեպերը)

Ատենախոսություն

Ժ.01.02 - «Նորագույն շրջանի հայ գրականություն» մասնագիտությամբ
բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար

Գիտական ղեկավար՝ Բ.Գ.Թ., դոցենտ Սուրեն Աբրահամյան

ԵՐԵՎԱՆ - 2018

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն-----	3
-------------------	---

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԶԱՐՅԱՆԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ-ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

1. Գեղագիտական աշխարհընկալումը-----	16
2. Գաղափարագեղագիտական իդեալը. Արարատյան մարդ՝ իդեալ և փրկության հույս-----	26
3. Բոլշևիկյան գաղափարախոսությունն ու քաղաքականությունը և հայ կյանքն ու միտքը-----	37

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱԿԱՏԱԳՐԻ ՀԱՅԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԱՐՅԱՆԻ ՎԵՊԵՐՈՒՄ

1. «Նավը լեռան վրայ» վեպի երևանյան հրատարակությունը-----	50
2. «Նավը լեռան վրայ» վեպի երևանյան և բոստոնյան հրատարակությունների համեմատական քննություն-----	62
3. «Անցորդը և իր ճամփան» վեպը -----	87

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԶԱՐՅԱՆԻ ԱՐՁԱԿԻ ԲԱՆԱՐՎԵՍՏԸ

1. Զարյանի արձակի գեղարվեստական առանձնահատկությունները-----	102
2. Գեղարվեստական պատկերավորման սկզբունքները -----	110
3. Կերպարակերտման առանձնահատկությունները Զարյանի վեպերում-----	116
Ա. Եղեռնից փրկվածները և խորհրդայնացող Հայաստանը-----	117
Բ. Ժողովրդավարական երկիրը և «ավելորդ» մարդիկ-----	125
Գ. Հայաստանը օտարերկրացիների աչքերով -----	127
Դ. Պետրոս Մարկ. ուսուցանող -----	131
Ե. Ավ. Զարչարյան. բանաստեղծը և խորհրդահայ իրականությունը-----	134
Զ. Արա Հերյան, Բաբկեն Միրանյան, Միշա Թումանյան. Անձնվիրում -----	140
Է. Հեղինակի կերպարը ըստ «Անցորդը և իր ճամփան» և «Բանկոռպը և մամուփի ոսկորները» վեպերի-----	151

Եզրակացություններ-----	160
------------------------	-----

Գրականության ցանկ-----	163
------------------------	-----

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

«Ծառը իր արմարն է փնտրում»

Կոստան Զարյան

Ժամանակաշրջանը և միջավայրը, միանալով տաղանդին, կերտել են Կոստան Զարյան գրողին:

Կոստան Զարյանը ծնվել է 1885 թվականին Շամախիում, ուսում է առել Ֆրանսիայում և բարձրագույն կրթությունն ստացել Բելգիայում 20-րդ դարի սկզբին, երբ բազմաթիվ փիլիսոփայական և գրական ուղղություններ և հոսանքներ էին ծնունդ առնում և փոխարինում միմյանց: Բելգիայում էլ ստացել է փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի աստիճան:

1918-1922 թվականներին լույս է տեսնում գերմանացի փիլիսոփա Օսվալդ Շպենգլերի «Եվրոպայի մայրամուտը» երկհատոր ուսումնասիրությունը¹: Փիլիսոփայական այս աշխատությունը մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում ոչ միայն գիտության, այլև գրականության և արվեստի աշխարհում: Փիլիսոփա, գրող և արվեստագետ Կոստան Զարյանը նույնպես կրում է գերմանացի փիլիսոփայի ազդեցությունը: Օ. Շպենգլերը նշում է, որ յուրաքանչյուր մշակույթ եզակի է, յուրօրինակ ու անկրկնելի, քանի որ նա ժողովրդի մտածելակերպի և հոգևորի արտահայտությունն է: Այդ պատճառով էլ մշակույթը ներկայանում է որպես փակ, կենդանի օրգանիզմ և իբրև այդպիսին՝ ունի իր ճակատագիրը: Մշակույթի բովանդակությունը պայմանավորված է յուրահատուկ ոգով: Կոստան Զարյանը հաստատում է այդ միտքը. «Մենք ո՛չ մեր պատմությունով, ո՛չ մեր ճակատագրով եւ ո՛չ մեր «ավանդական բովանդակությունով» ուրիշ ժողովուրդներին չենք նմանում: Լավ ենք թե վատ ենք, չգիտեմ, բայց այդպես ենք»²:

Ըստ Շպենգլերի՝ անտիկ մշակույթի հիմքում ապոլոնյան ոգին է, արևմտյանի հիմքում՝ ֆաուստյանը: Գերմանացի փիլիսոփան ընդունում է ութ մշակույթ և նշում, թե ո՛րն է նրանցից յուրաքանչյուրի ոգու մարմնավորումը: Այդ մշակույթների մեջ բացակայում է հայկականը: Ընդունելով շպենգլերյան տեսակետը մշակույթի մասին՝

¹ Տե՛ս՝ Освальд Шпенглер, Закат Европы, http://yanko.lib.ru/books/cultur/spengler=zakat-1=ann.htm#_Toc101871473:

² Զարեան Կ., Անցորդը եւ իր ճամբան, Երևան, 2010, էջ 275:

Զարյանը հավելում է հայկականը: Նա այն կարծիքին է, որ ապոլոնյան, դիոնիսյան և ֆաուստյան մարդու համադրությունը՝ Արարատյան մարդը, Հայաստանում պիտի ծնվի, քանի որ Հայաստանն է Արևելքի և Արևմուտքի ճակատագրական կենտրոնը: Եթե Ապոլոնը խորհրդանշում է արվեստ, Դիոնիսոսը՝ հրաժարում նյութից, Ֆաուստը՝ մարդկանց երջանկությամբ երջանկանալը, ապա Արարատյան մարդը այս երեքի հանրագումարն է՝ կատարյալ մարդը: Այստեղ էլ նկատում ենք գերմանացի մեկ այլ փիլիսոփայի՝ Նիցշեի հայացքների ազդեցությունը³:

Ըստ Զարյանի՝ մեր երկիրը աստվածայինի կնիքն է կրում իր վրա և պատուհան է դեպի աստվածային հզոր բանականություն, ուրեմն այս հողն է ունակ ծնելու հայ ոգեղեն մարդուն՝ գերհզոր ու բանական:

Օսվալդ Շպենգլերը գրում է, որ «պատմությունը պահանջում է բանաստեղծական մոտեցում»⁴: Նույն կերպ է մտածում նաև Զարյանը. «Ու ամբողջ Հայաստանին կարելի է մօտենալ բանաստեղծորեն, որովհետեւ այն լայնատարած է եւ խոր, ինչպէս ծովը, նա քանդակուած է բուքերի եւ քամիների հարուածներով, նա տէրն է անհամար եւ անտեսանելի հոսանքների, որոնց կարելի չէ ճանաչել առանց հզոր ենթագիտակցութեան եւ կրօնական յուզումի, որոնք բարձրագոյն անհատի մէջ քիւրեղեա յայտնութիւն են դարձել»⁵:

Ինչպես Շպենգլերը, Զարյանը նույնպես համարում է, որ յուրաքանչյուր ժողովրդի պատմություն ունի իր փիլիսոփայությունը: Զարյանը պնդում է, որ պետք է կարողանալ բացահայտել, հասկանալ այդ փիլիսոփայությունը՝ պատմության ընթացքում թույլ տված սխալները չկրկնելու համար:

Կոստան Զարյանի աշխարհայացքի վրա մեծապես ազդել է սիմվոլիզմը՝ բառ կամ գաղափար-խորհրդանիշեր, թերասացություն, խորհրդավորություն, առեղծվածայնություն:

Սիմվոլիստ բանաստեղծները գեղարվեստական պատկերներն ավելի ընդգրկուն ու պատկերավոր դարձրին, իսկ ստեղծագործության ձևը նրանց համար ընդամենը

³ Նիցշե Ֆ., Այսպես խոսեց Զրադաշտը, Երևան, 2015:

⁴ Շպենգլեր Օ., «Եվրոպայի մայրամուտը», 2-րդ գլուխ, մաս 2, http://yanko.lib.ru/books/cultur/spengler=zakat-1=ann.htm#_Toc101871473:

⁵ Զարեան Կ., «Բանկօօպը եւ մամութի ոսկորները», Անթիլիաս, 1987, էջ 427:

միջոց էր գաղափարն արտահայտելու համար: Նրանք կարևորում էին բառիմաստի արտահայտած նրբերանգները, սակայն նպատակը մարդու ներաշխարհը լիարժեք արտահայտելն էր: Նրանց շնորհիվ բառը ավելի խորունկ դարձավ՝ ազատվելով բառարանային չորուցամաք նշանակությունից:

Կոստան Զարյանը իր «Սենպոլիզմ եւ քլասիսիզմ»⁶ հոդվածում, սիմվոլիզմն անվանելով գեղարվեստական շարժում, բացատրել և գնահատել է գրական այս ուղղությունը: Ըստ նրա՝ սիմվոլիզմն է արվեստագետին հնարավորություն ընձեռում խորությամբ դրսևորելու իր անհատականությունը արվեստի մեջ: Իրեն շրջապատող աշխարհը մարդը երկու կերպ է ընկալում՝ պարզապես իրականություն կամ ապրված իրականություն: Արվեստագետի խնդիրն է ներկայացնել ապրվածը, որը հիշողությունների, սիրո, տառապանքի, հիասթափությունների, երազանքների ամբողջությունն է: Ապրված իրականությունը կենսական խորհրդավոր ուժեր է կրում իր մեջ: Արվեստագետը ոչ միայն պետք է արտացոլի գեղեցիկը, որը միայն արտաքինն է, ձևը, այլև գեղեցիկի մեջ թաքնված խորհուրդը՝ ապրվածը: Նույն կերպ պետք է վերաբերվել բառերին: Եթե ստեղծագործությունը գրվել է ուղղակի բառերով, այն չի կարող խորիմաստ լինել. «Խոսքը աղքատ գործիք մըն է: Բառը տկար է: Զարտահայտված զգացում մը, գաղափար մը և կամ հոգեկան վիճակ մը միշտ ավելի զորավոր է, ավելի ներգործ բառերով մթերվելե առաջ», - գրում է Զարյանը⁷:

Ճիշտ է, Կոստան Զարյանի աշխարհայացքը, գրական ճաշակը ձևավորվել են Եվրոպայում՝ ժամանակի գրական և փիլիսոփայական ուղղությունների ազդեցությամբ, սակայն կարևոր այլ հանգամանքներ նույնպես նպաստել են գրողի հայացքների ամբողջացմանը: Հայրենիքից հեռու ապրելը և նրա սերն ու կարոտը արյան մեջ կրելը, Մխիթարյանների միջավայրում ապրելն ու սովորելը, Պոլսում գրական ակնառու դեմքերի հետ շփվելը, գրչակից համախոհներին և հակառակորդներին եղեռնի ժամանակ կորցնելը, ժողովրդի ողբերգությունը տեսնելը, այդ ողբերգության անանցանելի ցավը կրելը շաղախվում են արդեն կայացած աշխարհայացքի հետ և ձևավորում ինքնատիպ հայեցակարգ, որն էլ պիտի ծներ այն յուրօրինակ համակարգը,

⁶ Զարյան Կ., Նավատումար, Երևան, 1999, էջ 36: Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազատամարտ» օրաթերթում 1911թ հունվարին:

⁷ Նույն տեղում, էջ 38:

որի դրսևորումը տեսնում ենք նրա վեպերում՝ «Անցորդը և իր ճամփան», «Բանկոռպը և մամուլի ոսկորները» (մինչև առանձին գրքերով լույս տեսնելը հրատարակվել են «Հայրենիք» ամսագրում համապատասխանաբար 1927 և 1931-1934 թվականներին), «Նավը լեռան վրայ» (1943):

Զարյանը բազմաժանր գրող է՝ բանաստեղծություն, պատմվածք, վեպ, պոեմ, էսսե, գրականության և արվեստի տարբեր ճյուղերին նվիրված հոդվածներ... Ցավալի է, բայց հայ ընթերցողը գրեթե ծանոթ չէ գրողի ստեղծագործությանը, մասնավորապես գեղարվեստական արձակին: Ավելին, գրողի անձի և ստեղծագործության շուրջ խորհրդային գրաքննադատության կողմից ձևավորված բացասական կարծիքի կարծրատիպը մինչ այժմ պահպանվում է:

Ատենախոսության առարկան Կոստան Զարյանի գեղարվեստական արձակի մաս կազմող երեք վեպերն են՝ «Անցորդը և իր ճամփան» (Երևան, 2010), «Բանկոռպը և մամուլի ոսկորները» (Անթիլիաս, 1987), «Նավը լեռան վրա» (Բոստոն, 1943 և Երևան, 1963): Զարյանի աշխարհայացքը՝ իբրև ամբողջական համակարգ, արտահայտված է այս երեք վեպերում, այդ պատճառով նպատակահարմար ենք գտել հենց այս վեպերի ուսումնասիրությունը դարձնել առանձին նյութ: Ուսումնասիրության ընթացքում անդրադարձել ենք գրողի գեղարվեստական արձակը ներկայացնող այլ ստեղծագործությունների ևս:

Կ. Զարյանի նպատակն է իր ստեղծագործություններում ճանաչել և ուսումնասիրել հայ ոգին, ընթերցողին ապացուցել, որ հայ մշակույթը յուրօրինակ ու ինքնօրինակ է իր լեզվի, ավանդույթների, կրոնազգացողության ու կրոնի նկատմամբ վերաբերմունքի, սեփական երկրի նկատմամբ սիրո շնորհիվ, որ նույնիսկ քաղաքական, գաղափարական ու սոցիալական ամենադաժան պայմանները չեն կարողացել սպանել հայ ոգին: Զարյանը կարծում է, որ յուրաքանչյուր հայ իր ժողովրդի և երկրի անբաժան մասն է, քանի որ մշակույթի ու ազգային մտահայեցողության կրողն է: Ուստի, ըստ զարյանական հայեցակարգի, մենք ներկայանում ենք երկիր-ժողովուրդ-ազգային ոգի ամբողջությամբ, և մեզ կարելի է ճանաչել միայն այս ամբողջության մեջ: Ավելին, մեր առաջընթացը պատմության մեջ

Զարյանը տեսնում է միայն այս ամբողջության պահպանմամբ: Այս հայեցակարգից ելնելով էլ՝ գրողն իր ստեղծագործություններում բարձրացնում է անհատի և հասարակության, պետության և ժողովրդի, տիրող կուսակցության գաղափարախոսության և արվեստի հարաբերության, հայ ոգու և ապագայի հայ մարդու մասին հարցեր, որոնք այժմ էլ արդիական են ու հետաքրքիր:

Գրողի ասելիքի նկատմամբ վերաբերմունքը միանշանակ չէր. նա ունեցել է համախոհներ, իսկ հակառակորդներ կամ չընդունողներ՝ ավելի շատ⁸:

Զարյանի ստեղծագործությունները հետաքրքիր արձագանք են ունեցել ԱՄՍԿ-ում, ԱՄՍԿ-ում, ԱՄՍԿ-ում հայրենիքում. գրաքննադատները դրանք բարձր են գնահատել կամ բացասական ընդունելության արժանացրել: Ա. Մարտիրոսյանը գրում է. «Հայ գրականության պատմության մեջ, երևի, չկա մի գրող, որի ստեղծագործությունն իր բոլոր ելևէջներով այնքան կրած լինի ամենատարբեր ու կողմնակալ գնահատականի ծանրությունը, որքան Կոստան Զարյանը»⁹: Ա. Ավագյանը նույնպես կարծում է. «Հայ գրականության պայծառ դեմքերից մեկը Կոստան Զարյանն է: Ինչպես նրա կյանքը, այնպես էլ նրա գրականությունը արժանացել է տարաբնույթ գնահատումների՝ վատաբանվելուց ու հալածվելուց մինչև փառաբանում ու պանծացում»¹⁰:

Ստեղծագործության թեման, մեթոդը, ժամանակաշրջանը, որի մասին գրում էր Զարյանը, գրողի աշխարհայացքը, գաղափարները, պատմական կերպարների գեղարվեստական պատկերումը տարակարծությունների տեղիք էին տալիս: Ամենամեծ թիրախը հենց ինքը՝ Կոստան Զարյանն էր՝ իր մարդկային կերպարով: «Կ'անցնի մէկ քանի սերունդ եւ ոչ աւելի քան մէկ երկու տասնամեակ, եւ հայ ընթերցողը Զարեան Կոստանը ճանչնալու համար կը դիմէ անոր թողած ժառանգութեան: Այդ ժառանգութիւնով կը դատէ գրողը, ա՛լ չի պայմանաւորեր իր կարծիքը ըսի-ըսաւ-ներով, որոնք դադրած ալ կ'ըլլան արդէն: // Այն ժամանակ Կոստան Զարեանի պօէմները իրենց ճառագայթին տակ կ'առնեն հայ ընթերցողները: Կոստան Զարեանի գրահաւոր արձակը կը շաչէ ժամանակին մէջ՝ գալիք սերունդներուն յուշելու համար, որ 20րդ

⁸ Տե՛ս Ավագյան, Հայ ֆաշիստների գրական անդաստանում, «Գրական դիրքերում», Երևան, 1931, հ.8, էջ 43, Նորենց Վ. Մի գրական «Հայտնության» մասին. (Կ.Զարյան - «Տատրագոմի հարսը»), «Գրական դիրքերում», Երևան, 1931, հ.1, էջ 61-64:

⁹ Մարտիրոսյան Ա., Ես ծարավ եմ Հայաստանով, «Գրական թերթ», 1986, ապրիլի 25:

¹⁰ Ավագյան Ա., Գերիզոր ուժերի լույսը, «Էջմիածին», 2007, 2-է, էջ 100:

դարուն հայ գրականութիւնը ունեցաւ լայնաթոյչ բանաստեղծ մը, մեծ մտաւորական մը, յանձինս Կոստան Զարեանի», - գրում է Թ. Թորանյանը¹¹:

Կոստան Զարյանի ստեղծագործություններին և՛ սփյուռքում, և՛ հայրենիքում անդրադարձել են հիմնականում հոգւածներով, և այս կամ այն ստեղծագործության վերլուծությունը դրվագային բնույթ է կրում:

1944-ին «Նոր գիր» հանդեսում լույս է տեսնում Հեղինե Դավիթյանի «Հայի ոգին-անվերջ մաքառում եւ պայքար» հոգւածը՝ «Նաւը լեռան վրա» ստեղծագործությանը անդրադարձով¹²: Հոգւածագիրը, մատնանշելով վեպի թերի կամ թույլ կողմերը, բարձր է գնահատում հեղինակին՝ հայի մաքառող ու պայքարող ոգին հասկանալու և պատկերել կարողանալու համար:

Նույն այդ ստեղծագործության երևանյան հրատարակությունից հետո լույս է տեսնում Պողոս Սնապյանի «Ավագախրած նաւը»¹³ վերլուծականը: Գրականագետը մանրակրկիտ հետազոտության է ենթարկել վեպի երևանյան խմբագրված և բոստոնյան հրատարակությունները՝ արժևորելով բոստոնյանը, իսկ երևանյան հրատարակության համար մեղադրելով ու դատապարտելով հեղինակին: Շ. Պերպերյանը «Գեղագիտություն և գեղարվեստ»¹⁴ գիրքում քննում է Զարյանի աշխարհայացքը և գեղագիտական հայացքները, փորձում հասկանալ գրող Զարյանի ինքնությունը:

Պետք է նշել նաև Ա. Ծառուկյանի՝ 1992-ին լույս տեսած «Մեծերը եւ միւսները» գիրքը, որտեղ հեղինակը, անդրադառնալով նաև Զարյանին, դժգոհում է, որ նրա «մեծարժէք» գրական վաստակը չի գնահատվել ըստ արժանւոյն:

1998 թվականին լույս է տեսնում միանգամից երկու գիրք՝ Ա. Ավագյանի «Կոստան Զարյան. Կյանքը և գործը» երևանում և Վ. Մատթեոսյանի «Կոստան Զարյանի շուրջ» գիրքը Անթիլիասում: Ա. Ավագյանն անդրադառնում է գրողի կյանքին և գրականագիտական վերլուծության ենթարկում նրա գրական ժառանգության մեծ մասը: Վ. Մատթեոսյանի աշխատանքը մատենագիտական ծավալուն և մանրակրկիտ

¹¹ Թորանեան Թ., Կոստան Զարեան (կեանքը եւ գործը), «Նայիրի», Պէյրուֆ, 1970, մարտի 1, էջ 4:

¹² Դաւիթեան Հ., Հայի ոգին-անվերջ մաքառում եւ պայքար, «Նոր գիր», հ.3, Նիւ-Եորք, 1944:

¹³ Սնապեան Պ., Աւագախրած նաւը, Պէյրուֆ, տպարան «Ատլաս», 1964:

¹⁴ Պէրպէրեան Շ., Գեղագիտութիւն եւ գեղարուեստ, Պէյրուֆ, 1975:

ուսումնասիրություն է, որտեղ կա նաև Զարյանի ստեղծագործությունների որոշակի վերլուծություն և գնահատում:

Կարևոր աշխատանք է կատարել Երվանդ Տեր-Խաչատրյանը՝ տպագրության պատրաստելով Զարյանի ստեղծագործությունները՝ գրելով առաջաբան կամ վերջաբան, ինչպես նաև ծանոթագրություններ:

2009 թվականին Ն.Պետրոսյանը թեկնածուական թեզ է պաշտպանել «Կոստան Զարյանի օրագրությունը» վերնագրով, որտեղ նա քննում է գրողի մշակութաբանական, գեղագիտական հայացքները, ինչպես նաև նրա աշխարհայացքի իմացաբանության համակարգը:

Շատ են մամուլում հրատարակված ուսումնասիրությունները, որոնցից շատերին անդրադառնում ենք այս աշխատության մեջ:

Այնուամենայնիվ, գրողի գեղարվեստական արձակի ուսումնասիրությունը լիարժեք և համակարգված չէ: Ա. Անդրանիկյանը գրում է, որ. «... Տասնամյակներ շարունակ անտեսվելով նրա գրական-մտածողական վաստակը, ըստ էության չի մասնահատկվել հայության ոգեկորովի կազմավորման և զարգացման մի ողջ ժամանակաշրջան»¹⁵:

Կոստան Զարյանի գեղարվեստական արձակի քննությունը արդիական է քանի որ անդրադառնալով դեռևս հարյուր տարի առաջ գրողի բարձրացրած հարցերին՝ տեսնում ենք՝ կրկին հայ միտքը արևմտյան և արևելյան հայացքների բախման և արմատավորման դաշտի է վերածվել: Մեր ժողովրդի համար կրկին ճակատագրական պահ է. պատմությունն ավարտել է հերթական շրջափուլը և մեզ կրկին կանգնեցրել ընտրության առաջ՝ հասկանալ սեփական լինելության խորհուրդը, կարողանալ արտածել մեր պատմության փիլիսոփայությունը, ձևավորել մեր ժամանակաշրջանին համապատասխան գաղափարաբանություն և ընտրել առաջընթացի սեփական ճանապարհը կամ ուղղակի շարունակել գոյատևել: «Պատմությունը կրկնվելու հատկություն ունի, ուստի պարբերաբար հանրության ուշադրության կենտրոնում են հայտնվում խնդիրներ, որոնք, թվում է, վաղուց հստակեցված են և նոր քննության անհրաժեշտություն չեն հարուցում, սակայն տիրապետող գաղափարախոսությունների

¹⁵ Անդրանիկյան Ա., Հայ ոգին Կոստան Զարյանի որոնումներում, «Էջմիածին», 2003, թիվ Է, էջ 97:

փոփոխությունը, գիտության զարգացման աստիճանական ընթացքը, տիեզերական գաղտնիքների մեջ ավելի խոր թափանցելու հարատև ձգտումը մարդկային միտքն անվերջ վերադարձնում են դեպի սկիզբը, ստիպում հայտնի երևույթը քննել կամ նոր դիտանկյունից, կամ երբեմն էլ հարություն տալ մոռացվածին», - գրում է Ժ. Քալանթարյանը¹⁶:

Անհրաժեշտ է հերոսական մի ճիգ, որ կարողանանք ճիշտ ընտրություն կատարել, իսկ դրա համար, ինչպես Կոստան Զարյանն է կարծում, պիտի արթնանա հայի արմենական ոգին, հայը պիտի գիտակցի իր լինելության խորհուրդը, որպեսզի կարողանա Հայ լինելու և որպես Հայ ապրելու ճանապարհն ընտրել: Գրողն ուսումնասիրում, պեղում է հայ ոգին, հավատում ու հավատացնում է, որ մեր մեջ քնած են արմենները: Ժողովրդի արթնացող ինքնագիտակցությունը ստիպում է հավատալ սեփական ուժերին, մեր միասնականությանը, մեր մեջ նիրհած հերոսամարդուն: Այսպիսով՝ ներկայացվող ստեղծագործությունները նաև նպատակ են հետապնդում օգնել ինքնաճանաչմանը, ուրեմն և ժողովրդի ինքնագիտակցության արթնացմանը:

Քննվող ստեղծագործություններում գեղարվեստական պատումը հյուսվել է պատմական այնպիսի իրադարձությունների հիմքի վրա, որոնք խորհրդային իրականությունը թաքցրել է կամ աղավաղել: Նշանակում է՝ Զարյանի ստեղծագործությունները ժամանակակից ընթերցողի համար ունեն նաև ճանաչողական նշանակություն: «... Ամենևին էլ երկրորդական չէ ու չի կարելի նսեմացնել գրող-արվեստագետի ստեղծագործական երևակայությունը: Վերջինս պատմության ստույգ, վավերական փաստերի կեղևը բացելով՝ կարող է հայտնաբերել այնպիսի փաստեր, որոնց տակ թաքնված է տվյալ իրողության իսկությունը, բովանդակային հարստությունը», - գրում է Ս. Արզումանյանը¹⁷:

Երեք վեպերն ընդգրկում են մեր պատմության շատ կարճ ժամանակահատված՝ 20-րդ դարի 20-30-ական թվականները: Այդ ժամանակահատվածում, սակայն, բախտորոշ իրադարձություններ են տեղի ունեցել, որոնք կերտել են մեր ժողովրդի նոր պատմությունը, ձևավորել նոր մտածելակերպ, սեփական երկրի և պատմության նկատմամբ նոր վերաբերմունք:

¹⁶ Քալանթարյան Ժ., Գրական հորիզոններ, Երևան, 2008, էջ 3:

¹⁷ Արզումանյան Ս., Արդի հայ վեպը, Երևան, 2004, հատոր 5-րդ, էջ 261:

Ատենախոսությունում առաջադրված են հետևյալ խնդիրները.

- Կոստան Զարյանի փիլիսոփայական-գեղարվեստական աշխարհայացքը:
- Գրողի գաղափարագեղագիտական իդեալը:
- Ստեղծագործությունների ժանրային առանձնահատկությունները:
- Կերպարակերտման առանձնահատկությունները Զարյանի վեպերում:

● «Նավը լեռան վրա» վեպի երկու հրատարակությունների համեմատական քննությունը՝ հեղինակային տարբերակը պարզելու, ինչպես նաև ցույց տալու համար, որ ազգային ճակատագիրը իր ուղղակի ազդեցությունն է ունեցել և՛ գրողի, և՛ նրա ստեղծագործությունների ճակատագրի վրա:

Կարևորվել է գրողի աշխարհայացքի քննությունը, քանի որ «աշխարհայացքը գրողի ստեղծագործության գաղափարական հիմքն է»¹⁸: Արվեստագետի աշխարհընկալումն է ձևավորում նրա իդեալը և ասելիքը: Կարևորվել է Կոստան Զարյանի՝ հայրենիքից հեռու՝ օտար միջավայրում կրթվելը, և որպես արվեստագետ ձևավորվելը: «Անոնք (Օշականը և Զարյանը - Ա. Հ.) կը յորդին Արեւմտահայ գրականութեան ընդհանուր սահմաններէն ...այն գլխաւոր փաստին պատճառով, որ անոնց գրագէտի անձնաւորութեան իրականութիւնն է, բայց առանձնացած, զուրկ՝ զիրենք ծնող հողէն ու ոգիէն: Առեղծուածնէ՛ր: Անշո՛ւշտ, քանի որ չպատկանելով հանդերձ 1910-ին, չեն ալ զետեղելի յետ-պատերազմական արուեստին, հոգեվիճակին մէջ»¹⁹:

Ատենախոսության մեջ անդրադարձ է կատարվել գրական մեթոդների նկատմամբ Կ. Զարյանի վերաբերմունքին: Գրողի կարծիքով ասելիքը պետք է թելադրի ստեղծագործության ձևը: Ըստ Զարյանի՝ ինչպես յուրաքանչյուր ստեղծագործություն, այնպես էլ ժողովրդի մշակույթը պետք է լինի յուրօրինակ ու ինքնօրինակ, այդ պատճառով էլ պետք է խուսափել օտար գաղափարախոսություններին հետևելուց. ստեղծագործությունը ազատ մտքի ծնունդ է: Նա այն կարծիքին է, որ Հայաստանը, լինելով հնագույն մշակութային երկիր, այժմ էլ կարող է ստեղծել «սեփական դիցավեպը», միայն թե օտար գաղափարները նրան չպետք է խանգարեն:

¹⁸ Զրբաշյան Էր., Գրականության տեսություն, Երևան, 1980, էջ 64:

¹⁹ Օշական Յ., Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, հատոր 10, Անթիլիաս, Լիբանան, 1982, էջ 63:

Ուսումնասիրության նյութ են դարձել Կոստան Զարյանի գեղագիտական-գեղարվեստական աշխարհընկալումը, կերպարակերտման սկզբունքները, ինչպես նաև գեղագիտական իդեալը : «Գեղագիտական իդեալը ստեղծագործության ելակետն է և միաժամանակ նրա նպատակը», - գրում է Էդ. Զրբաշյանը²⁰: Իր իդեալի՝ Արարատյան մարդու մասին Կոստան Զարյանը խոսում է երեք վեպերում էլ: Սա ազատ, ուժեղ, կամային անհատն է, որն իր մեջ ամփոփում է Արա աստծո և Քրիստոսի բացառիկ գծերը, ինքն իրեն հաղթելու և կերպափոխվելու կարողությունը: Կոստան Զարյանը կարծում է, որ մեր երկիրը բազմաթիվ խորհուրդներ ունի թաքցրած, այն պատահական վայր չէ, այդ պատճառով էլ հենց մեր երկրում պիտի ծնվի ապագայի նոր՝ Արարատյան մարդը, քանի որ մեր ժողովուրդը իր մեջ կրում է նոր մարդու սերմերը: Պատմությունը դաժան փորձությունների է ենթարկել մեր ժողովրդին, և այդ փորձությունների ճանապարհին մենք կորցրել ենք ամենակարևորը՝ մեր լինելության խորհրդին հետևելու անհրաժեշտության զգացումը: Պետք է ծնվեն առաջնորդներ, որոնք կրկին կմատնանշեն մեր անցնելիք ճանապարհը: Դրան մենք պետք է հասնենք Արարատյան մարդու շնորհիվ:

Որպեսզի ժողովուրդը կրկին գտնի ճանապարհը դեպի իր էության ներսը և վերհիշի իր լինելության խորհուրդը, անհրաժեշտ է ունենալ սեփական գաղափարախոսությունը: Կոստան Զարյանն իր վեպերում ներկայացնում է բոլշևիկյան գաղափարախոսության կայացումը և դրանից բխող հետևանքները՝ հասարակության վիճակը, միջանձնյա, հասարակություն-անհատ և իշխանություն-ժողովուրդ հարաբերությունները, որպեսզի ապացուցի, թե որքան կործանարար կարող է լինել այն գաղափարներին հետևելը, որոնք չեն ծնվել ժողովրդի էությունից կամ չեն դարձել նրա սեփականությունը:

Քննվել է «Նավը լեռան վրա» վեպի երևանյան հրատարակությունը, համեմատվել են երևանյան և բոստոնյան հրատարակությունները, ինչպես նաև մեկնաբանվել է «Անցորդը և իր ճամփան» վեպը: Բոլշևիկյան գաղափարախոսության նկատմամբ Զարյանի վերաբերմունքը քննելիս անդրադարձել ենք նաև «Բանկոտալը և մամուփի ոսկորները» վեպին:

²⁰ Զրբաշյան Էդ., Գրականության տեսություն, Երևան, 1980, էջ 85:

1963 թվականին խորհրդահայ ընթերցողի սեղանին է դրվում Կոստան Զարյանի «Նավը լեռան վրա» վեպի երևանյան հրատարակությունը: Տպագրությունից անմիջապես հետո սփյուռքի գրողները և գրականագետները հեղինակի հասցեին հնչեցնում են մեղադրող, դատապարտող, նույնիսկ նվաստացնող կարծիքներ. այն կարծիքն էր ձևավորվել, որ Զարյանը դավաճանել է իրեն՝ խորհրդային իշխանություններին հաճոյանալու և հայրենիքում ապրելու թույլտվություն ստանալու համար:

Կատարված քննությունից և բերված ապացույցներից պարզ է դառնում, որ պարտադրանքի արդյունք լինելով՝ «Նավը լեռան վրա» վեպի երևանյան հրատարակությունը չի համապատասխանում գրողի հղացմանն ու նպատակադրմանը. խեղված են պատմական փաստերը, փոխված է վեպի գաղափարը: Ուստի հեղինակային տարբերակ պետք է համարել 1943-ին Բոստոնում հրատարակվածը: Համեմատական այս քննության նպատակն է նաև ցույց տալ, որ մեծանուն ստեղծագործողները, նաև նրանց ստեղծագործությունները, ժողովրդի ճակատագրի կրողն են:

Պ. Սնապյանը իր «Ավազախրած նավը» վերլուծական գրքում մանրամասնորեն խոսում է երկրորդ հրատարակության մեջ կատարված փոփոխություններից, սակայն նա մեկնաբանում է միայն վեպի գաղափարական բովանդակությունը փոխող աղավաղումները: Ատենախոսության մեջ անդրադարձ է կատարվում ոչ միայն վեպի գաղափարական բովանդակության խեղման փաստին, այլև մանրակրկիտ հետազոտվում է վեպի կառուցվածքային, իմաստային, ոճական և պատկերային համակարգը և համեմատական, վերլուծական քննությամբ ցույց տրվում, որ գրողի կողմից հղացված կուռ համակարգի աղավաղումը հանգեցնում է վեպի այլափոխման: Վեպի երկու հրատարակությունների համեմատությունը ապացուցում է նաև, որ երևանյան հրատարակությունը պարտադրանքի արդյունք է:

Անդրադարձ է կատարվել նաև Զարյանի վեպերի ժանրային առանձնահատկություններին: Ատենախոսը այն կարծիքն է հայտնում, որ «Անցորդը և իր ճամփան», «Բանկոռպը և մամուփի ոսկորները» համադրական վեպեր են, քանի որ ներառում են ուղևորավեպի, ինքնակենսագրական, փիլիսոփայական,

վավերագրական վեպերի, օրագրության ժանրային առանձնահատկություններ: Քննվել է նաև գեղարվեստական պատկերավորման զարյանական սկզբունքը: Գրողը լեզուն համարում է մշակույթի կարևորագույն մաս, որը չափազանց կարևոր է երկրի և ազգի պահպանման տեսանկյունից: Լեզուն ավանդույթ է, որը, պահպանելով իր էությունը, պետք է անընդհատ նորոգվի և նորանոր ձևերով հանդես գա: Նրա կարծիքով յուրաքանչյուր բառ մի աշխարհ է, ավանդություն, որը ձևավորվել է դարերի ընթացքում բազմաթիվ սերունդների կողմից, երբ նրանց փորձը, մտածելակերպը, ոգին ամփոփվել են բառի մեջ: Ժամանակի ընթացքում կարելի է և պետք է նորանոր ձևեր հաղորդել բառին: Հենց այդ ժամանակ է բառը նոր պատկեր, նոր գունավորում և նոր կյանք ստանում: Բանաստեղծը կոչված է պահպանել բառ-աշխարհի ներքին իմաստը, չքանդել ու չաղավաղել նրանում ամփոփված ավանդույթը, բայց նոր կյանք հաղորդել նրան: Զարյանի ստեղծագործություններում բառը ստանում է յուրօրինակ խորհուրդ: Համակցվելով ու համադրվելով՝ բառերն ապրում են իրենց վերագրված հատուկ կյանքով և ստեղծում են բառ-խորհրդանիշեր ու բառ-պատկերներ, որոնք անհրաժեշտ են գրողին՝ իր միտքն ու զգացմունքները լիարժեք արտահայտելու համար: Զուգակցվելով գրողի յուրահատուկ լեզվին՝ դրանք հաղորդում են միայն Զարյանի ստեղծագործություններին բնորոշ պատկերավորություն և յուրահատկություն:

Զարյանը կարողացել է թափանցել մարդու էության խորքերը: Ճանաչելով ժամանակաշրջանը և մարդկային էությունը՝ նա կերտում է կերպարներ, որոնք չեն մոռացվում, որոնց ճակատագրի մասին ընթերցողը շարունակում է մտածել վեպի ընթերցումն ավարտելուց հետո էլ: Նրա կերպարների շնորհիվ ընթերցողը կարողանում է «տեսնել» նրանց միջավայրը, գաղափար կազմել նկարագրվող ժամանակաշրջանում մարդկային փոխհարաբերությունների մասին և, ամենակարևորը, հասկանալ հային:

Ատենախոսության նպատակն է նաև գնահատել և արժևորել նշված ստեղծագործությունները:

Այս աշխատության մեջ առաջին անգամ հանգամանորեն ուսումնասիրվում և մեկնաբանվում են Կոստան Զարյանի գեղարվեստական արձակի թեմատիկ և լեզվաոճական յուրահատկությունները, գաղափարական բովանդակությունը,

կերպարակերտման արվեստը, վեպերի կառուցվածքը, ժանրային առանձնահատկությունները:

Ատենախոսությունում առաջադրված խնդիրների մեկնաբանության համար կիրառվել են բանասիրական, համեմատական մեթոդները, գրական երկերի համադրական և համակարգային վերլուծության սկզբունքները:

Ատենախոսության հիմնադրույթներն արտացոլված են Հայաստանի Հանրապետությունում տպագրվող գիտական հանդեսներում և ժողովածուներում:

Աշխատանքը քննարկվել է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի Սփյուռքահայ գրականության բաժնում և երաշխավորվել հրապարակային պաշտպանության:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Կ. ԶԱՐՅԱՆԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ-ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

1. ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՆԿԱԼՈՒՄԸ

«Ազգային գաղափարաբանությունը տվյալ ազգի պատմության փիլիսոփայությունն է, ազգի մտավոր գործունեության ամբողջ փորձի տեսական համադրությունը՝ գիտական, գեղարվեստական, բանահյուսական, կրոնական և այլն», - գրում է Ս. Սարինյանը²¹: Սակայն գաղափարաբանությունը քարացած կատեգորիա չէ. յուրաքանչյուր ժամանակաշրջան շտկումներ է մտցնում նրանում:

Դեռևս 20-րդ դարի տասական թվականներից նորագույն շրջանի պատմամշակութային արժեքները վերագնահատելու անհրաժեշտություն էր առաջացել: Ձևով և բովանդակությամբ նոր գրականություն ձևավորելու պահանջը կենսական էր, քանի որ պետք էր պատմության նոր շրջանի պահանջներին համապատասխան գաղափարաբանություն ձևավորել:

1914 թվականին Վ. Տերյանը գրում է. «Մեր գրականությունը և հասարակական միտքը կատարել է մի շրջանառություն և այսօր կրիզիսի ժամն ենք ապրում մենք: Այն ժամը, երբ դեռ հինը չի անցել, բայց նորն էլ հաստատ ու ամուր չէ կանգնած ոտքերի վրա»²²: Գնահատելով Աբովյանին, Նալբանդյանին, Րաֆֆուն...՝ նա, այնուամենայնիվ, նրանց անցյալի արժեքներ է համարում, քանի որ նոր ժամանակները բերում են հասարակական մտքի և աշխարհայացքի փոփոխություններ, որոնք նորովի պետք է արտացոլվեն մշակույթի մեջ: Տերյանի երազանքն էր հայերին տեսնել որպես «կուլտուրական ազգ». միայն այդ դեպքում է հնարավոր մտածել ազգային կուլտուրա ունենալու մասին: Որպեսզի ժողովուրդը ազգ ձևավորի, պիտի կարողանա սեփական մշակույթ արարել. «... անդադար պիտի ստեղծե այն արժեքները, որոնք նրա ինքնության առհավատյաններն են»²³:

Նույն 1914 թվականին Պոլսում՝ «Մեհյան» հանդեսի առաջին համարում, լույս է տեսնում «Գրական հանգանակը»: Կոստան Զարյանը նույնպես ցանկանում էր պարզել, թե որոնք են հայ արվեստագետի առաջընթացի ճանապարհը և նպատակը, և նշում էր այն կետերը, ըստ որոնց պետք է ձևավորվեր հայ գրականությունը: Նախ այն հայ

²¹ Սարինյան Ս., Հայ գաղափարաբանություն. պատմաքննական տեսություն, Երևան, 1998, էջ 4:

²² Տերյան Վ., Երկերի ժողովածու, հատոր 3, Երևան, 1975, էջ 53:

²³ Նույն տեղում, էջ 114:

հոգու արտահայտիչը պետք է լիներ, քանի որ «Առանց հայ Հոգվույն չկա հայ գրականություն և հայ արվեստ»²⁴: Նա կարևորում էր արվեստի և արվեստագետի ինքնուրույնությունը, որն առանց ազատության հնարավոր չէ: Միայն ձևի և բովանդակության ազատությունը կարող է ապահովել ստեղծագործության ինքնատիպությունը:

1918 թվականի մայիսի 28-ին ծնված Հայաստանի Հանրապետությունը ծանրաբեռնված էր քաղաքական ու տնտեսական դժվարին հարցեր լուծելով: Այնուամենայնիվ, պարբերականներն անդրադառնում են նաև գրականության և արվեստի հարցերի. անհրաժեշտ էր կազմակերպել և ընդհանուր ուղղություն մշակել՝ գրականության հետագա զարգացման ուղին մատնանշելով: «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթի 1920 թ. առաջին երկու համարներում լույս է տեսնում Դ. Անանունի հոդվածը, որտեղ նա դժգոհում է, որ գրողները « դարբնում են մտացածին աշխարհ և ստի օգնությամբ ցնցում հայի նկուն հոգին»: Նա կոչ է անում դառնալ դեպի ճշմարտությունը և անմիջապես հնչեցնում. «Սակայն ո՞րն է մեր կյանքի ճշմարտությունը»: Հոդվածագիրը մեր գրականությունը նմանեցնում է ծուռ հայելու, որը այլանդակորեն է արտահայտում կյանքի իրական պատկերները²⁵: Առաջին հանրապետության կարճ կյանքը հնարավորություն չի տալիս գրականության մեջ ձևավորել ընդհանուր գաղափարախոսություն:

1920 թվականից՝ խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո, իշխանությունը մտահոգ էր նոր գրականության ստեղծմամբ՝ ըստ նոր գաղափարախոսության: Պրոլետարական գաղափարախոսությունը մերժում է ազգայնական արվեստը. «Եվ այսօր Հայաստանի աշխատավորությունը լինելով երկրի տերն ու տնօրինողը, չի ցանկանում այլևս կերակրվել մանր քաղքենիական և ազգայնական արվեստի ու գրականության «բարիքներով», որոնք բացարձակապես օտար են իր դասակարգային-աշխատավորական գաղափարախոսության և նույնիսկ թշնամի իր հեղափոխական-կոլեկտիվ նվաճումներին», - գրում է Ա. Վշտունին²⁶: Մերժվում են պատմական անցյալի թեմաները: Հինը ժխտելու մոլուցքը արքայի է հասնում այն աստիճան, որ արշավանք

²⁴ Զարյան Կ., Նավատոմար, Երևան, 1999, էջ 74:

²⁵ «Հայաստանի կոոպերացիա», Երևան, 1920, N1, էջ 27, N2, էջ 53:

²⁶ «Մուրճ», 1922, նոյեմբեր, էջ 1:

է սկսվում անցյալի գրողների նկատմամբ: Այս առիթով Ս. Կարինյանը գրում է. «...Հակոբյանի կողմից սրբագործվող արշավանքի վատ կողմը նրանումն է, որ այլևս ամեն մեկն իրավունք կը համարե հայիոյել «հին» արվեստի բոլոր ներկայացուցիչներին առանց ծանոթանալու դրանց գործերի հետ: Դրանից էլ լավ բա՞ն: Ոչինչ հարկավոր չի լինի կարդալ կամ ուսումնասիրել: Եվ ամեն մի տգիտություն, ամեն մի տափալ իմաստակություն կարելի կը լինի հիմնավորել «հեղափոխական» մոտիվներով»²⁷:

1922-ին լույս է տեսնում Չարենցի, Աբովի և Վշտունու կողմից ստորագրված «Դեկլարացիա երեքի» փաստաթուղթը, որը մեծ աղմուկ է բարձրացնում, բանավեճերի առիթ դառնում²⁸: «Դեկլարացիան» հայտարարում էր նոր գրականություն ստեղծելու անհրաժեշտության մասին, որը նոր գաղափարախոսության կրողը և տարածողը պետք է լիներ: Դեկլարացիայից մի քանի օր հետո Չարենցը տպագրում է «Ի՞նչ պետք է լինի արդի հայ բանաստեղծությունը» հոդվածը, որտեղ անողորք քննադատության է ենթարկում ժամանակի բանաստեղծությունը՝ այն անվանելով «չորրորդ աստիճանի հոտենտոտ»²⁹: Չարենցը անընդունելի էր համարում հին արվեստի ավանդույթները և պայքար հայտարարում նրա ազդեցության դեմ:

Պրոլետարական գաղափարախոսները բանաստեղծության ձևի և բովանդակության փնտրտուքի մեջ էին: «Մուրճ» ամսագիրը թարգմանաբար տպում է Ա. Պլատոնովի «Տեսական ձևակերպումներ» հոդվածը. «Պրոլետարական պոեզիան հանդիսանում է նյութի կազմակերպումն, պայքար իրականության դեմ, ճակատամարտ տիեզերքի դեմ՝ նրան մարդկային ներքին պահանջների համաձայն փոփոխությունների ենթարկելու նպատակով: ...Նոր մեքենայի կառուցումը, նոր երկաթյա գործող կոնստրուկցիայի ստեղծագործումը–ահա պրոլետարական պոեզիան»³⁰: Հոդվածագիրը այն համոզումն էր արտահայտում, որ կարևորը բանականությունն է, իսկ գիտակցությունը ժամանակակից մարդու հոգին է և զգացմունքների սիմֆոնիան: Գրականության տեսաբանները այն կարծիքին էին, որ «... պրոլետարական պոեզիան պետք է ձևակերպի հենց ինքը պրոլետարիատը» (Ա. Վշտունի)³¹: Վերը ասվածը

²⁷ «Մարտակոչ», 1924, 8 հոկտեմբերի:

²⁸ Չարենց Ե., հատոր 6, Երևան, 1967, էջ 553-559:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 9:

³⁰ «Մուրճ», 1922, նոյեմբեր, էջ 25:

³¹ «Կարմիր աստղ», 1921, մարտի 24:

կարելի է ի մի բերել Ալ. Մարտունուց մեջբերումով. «...պրոլետարական տեսակետ, պրոլետարական կյանք ու ծգտումներ (գլխավորապես, իհարկե), պրոլետարական ծագում հեղինակի համար (թեև սա անպայման պահանջ չէ),- ահա մի խումբ տվյալներ, որ անհրաժեշտ են պրոլետարական գեղարվեստ ստեղծելու համար»³²:

Այսպիսով, ըստ պրոլետարական գրականություն ստեղծողների, գրականությունը հասարակության արտադրական հարաբերությունների արտահայտությունը պետք է լիներ, ժողովուրդը՝ խորհրդային բազմազգ ժողովրդը, իսկ հայրենիքը՝ խորհրդային ինտերնացիոնալ երկիրը: Մեր երկրում նոր պատմություն կերտողները մերժում էին հանուն հայրենիքի ազատության և բարօրության պայքարելու գաղափարաբանությունը, որը դարերի ընթացքում գերակա է եղել մեզ համար:

Կրկին անդրադառնանք Վահան Տերյանին, Կոստան Զարյանին և Եղիշե Չարենցին՝ որպես նոր ժամանակաշրջանի գրականությունը էապես և արմատապես փոխելու պահանջատերերի, որպես մեծագույն մտածողների: Եթե համեմատելու լինենք նրանց վերաբերմունքը նոր գրականությանը, կտեսնենք, որ նրանք պահանջում էին վերագնահատել «... ոչ միայն առանձին հեղինակներ ու գործիչներ..., այլ առավելապես հասարակական մտքի խոշոր հոսանքներ, խոշոր հատվածների աշխարհայացքներ»³³: Սակայն նրանց պահանջը, թե ինչպիսին պետք է լիներ նոր գրականությունը, էականորեն տարբերվում էր:

Տերյանը կարծում էր, որ գրականության մեջ «հիմնական առաջնիչ ուժը ազգային գոյության, ազգային գաղափարախոսության գաղափարն է»³⁴:

Նույն կարծիքն էր հայտնում և Կոստան Զարյանը:

Չարենցը կարևորում է այն հանգամանքը, որ արվեստը, մանավանդ բանաստեղծությունը «որոշ դասակարգի կենսատրամադրությունները և գեղեցիկի ըմբռնումները կազմակերպելու միջոց» պետք է լինի³⁵:

Ըստ Տերյանի՝ գրականություն պետք է ստեղծի ազգային ինտելիգենցիան, որը պետք է տիրապետի ռուսական և համաշխարհային մշակույթի առաջադեմ փորձին:

³² «Խորհրդային Հայաստան», 1922, դեկտեմբերի 1:

³³ Տերյան Վ., Երկերի ժողովածու, Երևան, 1975, հատոր 3, էջ 54:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 54:

³⁵ Չարենց Ե., Երկերի ժողովածու, Երևան, 1967, հատոր 6, էջ 24:

Զարյանը պահանջում էր ինքնություն և անհատականություն, քանի որ արվեստը «իրականացումն իսկ է ներքին եսին, որով և ո՛չ մեկ նախանշանակյալ ազդեցություն կրնա թույլատրելի ըլլալ»³⁶:

«Մեր խոսքը բացառապես աշխատավորության ծոցից ելած սկսնակների մասին է, որոնց վրա գլխավորապես դրվում է նոր բնաստեղծությունը ստեղծելու պատասխանատու գործը», - գրում է Զարենցը³⁷:

Տերյանը կարծում էր, որ առաջնայինը հոգևոր Հայաստանն է. «Նա (նյութական Հայաստանը – Ա.Հ) չի կենդանանա, նա հոգով միայն կարող է կենդանի լինել»³⁸: Շարունակելով իր միտքը՝ բնաստեղծը գալիս է այն համոզման, որ հայությունը պետք է ներշնչվի կիսամեռ հոգևոր հայրենիքին կենդանություն ներշնչելու գաղափարով. «Չէ՞ որ նյութական կորուստները միշտ կարելի է վերադարձնել, իսկ հոգևոր կորուստն անդառնալի է»³⁹:

Եղիշե Զարենցը դեռ ճանապարհ պետք է անցներ՝ հասկանալու համար, որ առանց Նաիրի երկրի, պրոլետարական գրականություն և մշակույթ ստեղծելով, ազգային գաղափարաբանություն ստեղծել հնարավոր չէ:

Կոստան Զարյանը իր ստեղծագործական կյանքի ամբողջ ընթացքում հավատարիմ մնաց «Հանգանակի» դրույթներին: Նա իր ստեղծագործություններում փնտրում ու ընթերցողին է ներկայացնում Հայ Հոգին, որը «... իմացական տիեզերքին մեջ տարր մըն է որուն հայտնությունը պիտի զարմացնե խորհող մարդկությանը»⁴⁰: Նա քննում է հայի էթնիկ յուրահատկությունը՝ ներկայացնելով երկրի տարածքային-աշխարհագրական յուրօրինակությունը և ապացուցելով, որ սեփական երկրում է ձևավորվում հայ տեսակը՝ միայն իրեն հատուկ հոգով ու մտահայեցությամբ: Քննում է նաև մշակութաբանական հարցեր՝ դրանցում կարևորելով բնապատմական ինքնության դրսևորումները:

Մինչև Խորհրդային Հայաստանի գրողների միության ստեղծումը՝ 1934 թվականը, գրողները միավորվում են տարբեր գրական կազմակերպությունների մեջ՝

³⁶ Զարյան Կ., Նավատոմար, Երևան, 1999, էջ 75:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 24:

³⁸ Տերյան Վ., Երկերի ժողովածու, հատոր 3, էջ 116:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 117:

⁴⁰ Զարյան Կ., Նավատոմար, Երևան, 1999, էջ 74:

ըստ իրենց աշխարհայացքի, գրականության առաքելության, ձևի և բովանդակության մասին պատկերացումների: Այսինքն՝ գրական միտքը փնտրտուքի դժվարին ժամանակ էր ապրում: Հենց այս վիճակը նկատի ունենալով է Կոստան Զարյանը գրում, որ «Հայ ոգին, չնայած իր ճիգին, չէր կարողանում կենտրոնոնալ».⁴¹ Նա համոզված էր, որ խանգարում էր պարտադրված իդեալը: Զարյանը տեսնում ու հասկանում էր խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Հայաստանում տիրող վիճակը: «Ամեն մի ցեղ, ամեն մի ժողովուրդ՝ չնայած քաղաքական և տնտեսական պարտադրանքներին՝ մշակույթ կառուցելու իր ուրույն ձևը և միջոցն ունի: Երբ այդ ձևը և միջոցը պարտադրված է դրսից, ցեղը կորցնում է իր իսկությունը և դառնում շահագործված քանակ», - գրում է Զարյանը⁴²: Նա այն կարծիքին էր, որ անհարազատ իրականությունը և գաղափարախոսությունը թույլ չեն տալիս, որ հայ միտքը զարգանա: Գրողը կարծում է, որ մի քանի ընտրյալներ են միայն ստեղծում իրական, բարձրարվեստ գրականություն: Զարյանը, հնարավոր է, նկատի ուներ Ավ. Իսահակյանին, ով Զարյանի նման դեգերում էր եվրոպական երկրներում, սակայն գրում էր միայն հայի ու Հայաստանի մասին, Ե. Չարենցին (ով նախատիպ է հանդիսացել «Բանկոռպը և մամուլի ոսկորները» վեպի Զարչարյանի կերպարի համար, և մասին խոսում ենք սույն աշխատանքի 134-140 էջերում), Ա. Բակունցին, ում գեղարվեստական գործերը սկսեցին տպագրվել 1927-ից, Ալ. Շիրվանզադեին, ում մասին հիշատակում է «Բանկոռպը և մամուլի ոսկորները» վեպում...

«Հանգանակում» Զարյանը գրում էր, որ գրականությունը պետք է հեռու լինի քաղաքականությունից, հակառակ դեպքում բանաստեղծությունը կդառնա գովազդ կամ աֆիշ, որը կուսակցության շահերը պիտի գովերգի:

Տվյալ ժամանակաշրջանի գաղափարաբանությունը ստեղծում է իշխող կուսակցությունը, իսկ պատմաբանները, մշակույթի գործիչները իրենց լուծման պետք է ներդնեն ժողովրդի համար նախընտրելի և ճիշտ գաղափարախոսություն մշակելու համար: Ըստ Զարյանի՝ բոլշևիկյան կուսակցության նախընտրած ճանապարհը չէր բխում ժողովրդի էությունից, ուստի և չէր կարող ընդունելի համարվել:

⁴¹ Զարեան Կ., Անցորդը եւ իր ճամբան, Երևան, 2010, էջ 210:

⁴² Զարյան Կ., Դեպի Արարատ, Երևան, 2001, էջ 314:

Հեղինակը, ճանաչելով իր ժողովրդին, ուսումնասիրելով դարերի ընթացքում ստեղծած արվեստն ու գրականությունը, հիանալով ժողովրդի մշակույթով, ցանկանում է իր ընթերցողին պարզ ճշմարտությունը հասցնել. յուրաքանչյուր ժողովուրդ ծնում է սեփական դիցավեպը ըստ իր աշխարհընկալման՝ նրանում արտահայտելով իր ոգին ու ինքնությունը, իր բարոյականությունը, երազանքը և սերը երկրի նկատմամբ: Այս բոլորը Ջարյանն ամբողջացնում է մեկ բառով՝ ոճ, որը նրա համար «ցեղի պատկերն ու զինանշանն է»⁴³: Այլ խոսքով, Ջարյանը խոսում է գաղափարաբանության մասին, որը պետք է ձևավորվի՝ հաշվի առնելով ժողովրդի կերտած պատմությունը, մշակույթը, վերաբերմունքը կրոնին: Մշակույթի մեջ հեղինակը մանավանդ կարևորում է գրականությունը, քանի որ այն, լինելով խոսքի արվեստ, շատերին է հասանելի: Կ. Ջարյանը հիշում է՝ երբ արևմտահայ և արևելահայ իրականությունը Սողոմ-Գոմոր էր ներկայացնում, «Մեհյանը» սկսեց հայ ոգու գոռոզություն, հերոսություն և մենակություն քարոզել, որը չհասկացան և չընդունեցին: Գրողը իր միակ մեղքը ժամանակից առաջ վազելն է համարում, բայց և մեղադրում է բոլոր նրանց, ովքեր չեն հասկացել և աղավաղել են «Մեհյանի» քարոզած գաղափարները, քանի որ չէին կարողանում ազատագրվել նախապաշարումներից ու հին գաղափարներից: Ուսումնասիրելով 20-րդ դարի 20-ականների արևելահայ իրականությունը՝ նա շարունակում է մնալ այն կարծիքին, որ հայ բանաստեղծը մենակ մնալու և մենակ լինելու կարիք ունի: Մենակություն ասելով՝ նա նկատի չունի առարկայական պայմանները, այլ հոգևոր խոր իրողությունը, որը գրողին վեր կբարձրացնի նյութական աշխարհից ու կկապի տիեզերականի հետ: Միայն այդ դեպքում հայ բանաստեղծը կվերադառնա հայ իրականության: «Բանաստեղծութիւնը ցեղի դարաւոր փորձառութեան եւ սկզբնական ձգտումների արտայայտութիւնն է: Նա գերազանցապէս ընտրուած, կարեւորագոյնի վերածուած յիշողութիւնն է: Ազգային կեանքի թագնուած լոյսը դրսեւորող, նրա ներքին երաժշտականութիւնը երեւան հանող եւ նրա մտածումներին եւ ապրումներին կերպ տուող այդ հիմնական միջոցը

⁴³ Ջարեան Կ., Հայրենիքին սիրտը, «Մեհեան», Պոլիս, 1914, հ. 3, էջ 39:

կարող է իր առաքելութիւնը կատարել անդադար նորոգուելով եւ վերապարզուելով ժողովրդական լեզուի ամենօրութեան եւ անմիջականութեան շտեմարանների մէջ»⁴⁴:

Գնահատելով ժողովրդի մշակույթն ու գրականությունը՝ գրողը երբեմն չափազանցության մեջ է ընկնում. «Երբեմն մենք գնում ենք հեռունեքում փնտրելու այն, ինչ որ մերոնք վաղուց ի վեր ստեղծած կամ ասած են: Կամ այն, ինչ որ ձևի տեսակետից հաճախ թվում է լինել ամենավերջին նորությունը, հանդուգն մի նվաճում, դուրս է գալիս, որ դարերից ի վեր գոյություն ունի մեր բանաստեղծության մեջ...»⁴⁵: «Սիմվոլիստ կամ ֆուտուրիստ դպրոցների մի շարք նորություններ՝ ձայնարկություններ, ռիթմական նորաձևություններ՝ վաղուց ի վեր գոյություն ունեն մեր մեջ: Ու նույնիսկ ձևի և լեզվի տարօրինակությունները, զարտուղությունները, նրանց մոտ շատ ավելի համարձակ են, քան մեր այսօրվա «համարձակ» ուզեցող լինել բանաստեղծների մոտ: Կան էջեր, որոնք կարող են մրցել որևէ ժողովրդի գրական գոհարների հետ»⁴⁶: Իհարկե, քաղաքակրթության արդի պայմաններում անհնար է մշակույթի և գրականության մեջ արգելել ներթափանցումներն ու փոխթափանցումները, հնարավոր չէ և չի կարելի սահմանափակվել, ներփակվել ու առանձնանալ: Ինքը՝ Զարյանը՝ որպես գրող ու փիլիսոփա, եվրոպական քաղաքակրթության ծնունդ էր: Զարյանի եզրահանգումները արդյունք են իր ժողովրդի մշակույթի նկատմամբ մեծ սիրո և բարձրագույն գնահատականի և միաժամանակ վախի, որ դարավոր մշակույթը կարող է աղավաղվել, փոխվել, այլակերպվել: Նույն այդ մտահոգությունն է Զարյանին ստիպում մտածել հայ գրողի և նրա ստեղծած գրականության ապագայի մասին: Նա չի կարողանում ընդունել գրական մեթոդներից կառչած մնալը, որոնք նույնպես գրողին կաշկանդում են: Իսկական գրողը նա է, ըստ Զարյանի, ում սրտի հետ տրոփում է կյանքը և շունչ ու թափ հաղորդում ստեղծագործությանը: Նա քննադատում է այն գրողներին, ովքեր գրում են առաջադիմության մասին՝ առանց գաղափար ունենալու, թե որն է առաջադիմությունը, գրում են պայքարի մասին, բայց չեն գրում, թե ինչի համար է պայքարը: Քննադատում է նաև այն հանգամանքը, որ ուսում առած յուրաքանչյուր մարդ կարող է իրեն գրող կամ բանաստեղծ հռչակել: Մինչդեռ իրական

⁴⁴ Զարեան Կ. Հոռմէական յուշատետր, «Հայրենիք», Բոստոն, 1948, նոյեմբեր, էջ 11:

⁴⁵ Զարյան Կ., Վարդաստան, «Նորք», Երևան, 1924, գիրք 4, էջ 287:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 287:

բանաստեղծը հոգով, սրտով, ճակատագրով ստեղծագործությանը նվիրվողն է, ում համար վերուստ է նախասահմանված բանաստեղծ լինելու կոչումը: Զարյանի կարծիքով բանաստեղծը և կրոնավորը նույն ճանապարհն են անցնում. երկուսի համար էլ ճակատագրով նախասահմանված է իրենց կյանքի գործին նվիրվելը: Դեռ մանկուց է երևում, որ նրանց մեջ լուսավոր ներշնչում կա: Ինչպես որ կրոնավորն է ճգնելով դաժան ճանապարհ անցնում և ապաշխարելով հասնում Աստծուն նվիրվելուն, այնպես էլ բանաստեղծը, անցնելով հոգու և մտքի, տառապանքի և իմաստնանալու ճանապարհով, կստեղծագործի, երբ նախասահմանված օրը հասնի: Միայն այդ ժամանակ նա կկարողանա տիեզերքի հետ հաղորդակցվել և տիեզերքից ներշնչվել: Այս մասին Մ. Նշանյանը գրում է. «Զարեանի աչքին՝ երկուքին միջեւ կապը էական է, քանի որ արուեստը եւ կրօնքը իրենց սկզբնական եւ չայլափոխուած ձեւով կը մտնեն ատելի ընդհանուր միաւորի մը մէջ, որ «մշակոյթն» է»⁴⁷:

Մենակ լինելով՝ բանաստեղծը ձեռք կբերի ներքին ներդաշնակություն՝ նախ իր սրտում հասնելով բարեսիրության, կարեկցության, համակրության, անկողմնակալության, ինչպես Արևելքի փիլիսոփաներն են սովորեցնում, և կյանքն ու իրականությունը նրան կներկայանան որպես աղոթք: Այդպիսին էր Սայաթ-Նովան, որը պատկառանք ու հիացում էր պարտադրում ամբողջ Կովկասում: Այդպիսին են ժողովրդական տաղերը՝ միամիտ, հանդուգն, անմիջական, հզոր, որոնք դաշտում առաջ են մղում արորը, մանկանը մոտեցնում են աստղերին, քաջին մղում դուշմանի դեմ կռվելու, իսկ ձմռան երկար երեկոներին Դավթի ու Մհերի մասին տաղերը վառում են շինականի աչքերը: Զարյանը դժգոհում է, որ պրոլետարական գաղափարախոսությունը հայ կյանքը դարձրեց չոր հավասարման նման կանխատեսելի ու պարզունակ այնքան, որ «Կոմկուսը նոր բանաստեղծական ձևի հրամաններ է տալիս եւ տաղաչափութեան օրէնքները որոշում»⁴⁸:

Նշվեց, որ Զարյանը վախենում էր այն մտքից, թե նոր ժամանակներն ու նոր գաղափարները կարող են փոխել ժողովրդի էությունը: Գրողը կարծում էր, որ մենք մտավոր մուրացիկի կվերածվենք, ինչը որ, ըստ նրա, պարտադրում է նոր գաղափարախոսությունը՝ հայ մարդուն զրկելով սեփական երազից և մտքից. մենք

⁴⁷ Նշանեան Մ., Կոստան Զարեան եւ Օսֆալտ Շփենկլըր, «Կայք» Փարիզ, 1989, հ.1, էջ 86:

⁴⁸ Զարեան Կ., Անցորդը եւ իր ճամբան, Երևան, 2010, էջ 200:

պետք է ապրենք սեփական երազներով: Թող սխալվենք, բայց դա կլինի մեր սխալը. ուրիշի սխալը մեզ վրա թանկ կ'նստի: Ահա այս ամենը նկատի ունենալով է Ջարյանը կարծում, որ մեր կյանքը ճիշտ կառուցելու համար մեզ մենակության միամտությունն է պետք. մարդը կտեսնի իրական իրականությունը, աշխարհը կզգա սեփական սրտի բաբախումի պես, կըմբռնի դարի ոգին և կստեղծի դարի ռիթմը սեփական պատկերացմամբ:

Ջարյանը կարծում է, որ բանաստեղծության ձևը նույնպես պիտի բխի հոգուց, մտածելու և զգալու կերպից: Իհարկե, ստեղծագործության արտահայտման ձևի վրա ազդում է նաև դարի ռիթմը: Բանաստեղծությունը, ինչպես յուրաքանչյուր արվեստ, գոյանում է, երբ միավորվում են հոգին, բովանդակությունը և ձևը, այդ պատճառով էլ այն ծնվում է, երբ հոգին ազատ է, զերծ պարտադրանքներից, երբ ստեղծագործողը ասելիք ունի և այդ ասելիքը զգացել ու ապրել է, երբ ստեղծագործելիս դարձել է իր դարի շունչը և գտել ասելիքի ձևն ու ռիթմը: Ստեղծագործությունը ամբողջանում, իմաստավորվում է, և մարդը ականատես է դառնում հրաշքի: Հենց այդպիսի հրաշքի ականատեսն էր դարձել Անցորդը պարսիկ երգչի կատարումը լսելիս: Ուրեմն, իսկական արվեստը սահմաններ չի ճանաչում և խոսում է մարդու հոգու հետ: «...Բանաստեղծը պիտի քալե դեպի Աստուածը, եւ այս հրաշալի ճամբորդութեան միջոցին, իբր հայելի իր տառապանքներուն, ան պիտի ցուցնէ իր յօրինած նոր երգը նոր խորանին առջեւ. եւ ո՛վ գիտէ, կարելի է, որ օր մը նոր դասեր կու գան շրջապատելու զայն եւ կրկնելու մաքրամաքուր աղօթքը»:⁴⁹

Հեղինակը, ընթերցողի ձեռքը բռնած, ճամփորդում է Արարատյան դաշտով, որը հայի էությունն է, և ցույց է տալիս դաշտի անապատացումը: Այն նման է դեղնած ու մաշված էջերով մագաղաթ գրքի և ոչնչով չի տարբերվում հնագույն մատյաններում նկարագրված հայի կյանքից՝ որբություն, ավերվածություն, մահ. կատարյալ անապատ: Իսկ Որբերի գյուղը ընդհանուր անապատացման գագաթնակետն ու խորհրդանիշն է, ուր մեռել են բոլոր երազանքները: Միգուցե անսահման սերը երկրի նկատմամբ թույլ չի տալիս, որ հեղինակը հավատա, թե կյանքն այստեղ ավարտվել է: Նա դաշտը նմանեցնում է Խորենացու գրքին, որի յուրաքանչյուր էջը առեղծված է, և

⁴⁹ Ջարեան Կ., Արուեստին համար. Թատրոնը, «Մեհեան», Կ.Պօլիս, 1914, հ.4, էջ 53:

իրական իմաստը թաքնված է անտեսանելի խորքերում: Հայկական կյանքի այս առեղծվածը հնարավոր չէ բացատրել սովորական տրամաբանությամբ կամ չափել ընդունված չափանիշերով. «Եթե հայ կեանքը վերադառնում է իր անապատին, դրա պատճառը պետք է փնտռել պատմութիւնից դուրս, առարկայական պատճառներից դուրս, տեղի ունեցող մտային եւ հոգեկան որոշ զարգացման մէջ»⁵⁰: Կոստան Զարյանը նկատի ունի գաղափարական պարտադրանքը՝ մտային և հոգեկան որոշ զարգացում ասելով: Հենց այդ պատճառով է գրողը մտածում, որ հոգու և մտքի անապատացման մէջ իսկական ստեղծագործություն չի ծնվում:

2. ԳԱՂԱՓԱՐԱԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ԻԴԵԱԼԸ. ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ՄԱՐԴ՝ ԻԴԵԱԼ ԵՎ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ՀՈՒՅՍ

Ա. Հայ ոգին՝ ազգային գոյության պայման

«Նավը լեռան վրա» վեպում Կ. Զարյանը ներկայացնում է 1918-1920 թվականների Հայաստանի քաղաքական վիճակը, երբ երկիրը հայտնվել էր Թուրքիայի և Ռուսաստանի շահերի բախման կիզակետում և պայքարում էր ապրելու և լինելու իր իրավունքը պաշտպանելու համար: Մեր երկրի մեծ ու փոքր հարևանների յուրաքանչյուրն իր շահերն ուներ, որոնք ցանկանում էր լուծել նաև մեր երկրի հաշվին:

Թուրքիան և Ադրբեջանը զենք են մատակարարում Հայաստանի թուրք-թաթարական բնակավայրերի բնակչությանը՝ նախապատրաստելով հայերի դեմ ապստամբության: Գորիի և Բաթումի կողմերում վրացիներն են գրոհում երկաթգծի վրա: Այս ամենին գումարվում են վրացական ու ղարաբաղյան դեպքերը, եղեռնից փրկված անհամար գաղթականների առկայությունը: Գրողը ցույց է տալիս Հայաստանի տառապագին մենակությունը, և ընթերցողի մեջ կասկած է առաջանում, թե երկիրը կկարողանա դուրս պրծնել ճգնաժամից: Հայաստանի մասին լիարժեք պատկերացում տալու համար հեղինակը նկարագրում է նաև հարևան երկրների վիճակը:

Զարյանը ներկայացնում է երկրների և մարդկանց հարաբերություններում առաջացած քաոսը և այդ պատկերի վրա հյուսում իր ասելիքը. տեսնել ու ընթերցողին

⁵⁰ Զարեան Կ., Անցորդը եւ իր ճամբան, Երևան, 2010, էջ 249:

ցույց տալ հայի էությունը և ոգին, գտնել, թե որն է հային պահող ուժը, ինչպես է հայ տեսակը կարողացել հաղթահարել նմանատիպ փորձությունները և անցնել ժամանակների փոթորիկների միջով ու հասնել մեր օրերը:

Գրողը կարծում է, որ անհատը կամ ժողովուրդը կկարողանա ինքնաճանաչման հասնել, եթե հնարավորություն ունենա ուսումնասիրել ու հասկանալ իրեն, հայտնագործել իր իսկական եսը: «Կղզին և մի մարդ» վիպակում Զարյանը գրում է. «...Կեանքիս գրեթե ողջ ընթացքին կղզիներ եմ որոնել: Կղզին՝ սահմանափակուած, ինքն իր հետ առանձնացած, անզուսպ փափաք է եւ իղձ: ...Մտածում եմ այդ կղզու մասին: Կան վայրեր, ուր դու գտնում ես քո մարդկային չափը»⁵¹: Իր մարդկային չափը գրողը գտել էր հայրենիքում՝ հոգևոր ներուժ ստանալով երկրի լեռներից: Նրա փնտրած կղզին իր երկիրն էր:

Ազգային ոգին, ըստ գրողի, գոյանում է այն մնայուն արժեքներից, որոնք անհատը կրում է իր մեջ, ինչպես ճրագ: Այդ արժեքները ձևավորվում են դարերի ընթացքում՝ ցեղի ապրումներից, մտածումներից, երկրի ու մարդու նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքից: Մարդը իր մեջ կրում է այդ արժեքները՝ մնալով իր ցեղի մասնիկ. «Ցեղը մեր իսկությունն է: Այն խորքը, ուր ամբարված են բոլոր շինիչ կարելիությունները, սկզբնասկիզբ ուժերի բոլոր աղբյուրները, արժեքների բոլոր շերտերը: Ցեղը մեր իսկությունն է: Լինելու եղանակը, գոյանալու ուղղությունը», - գրում է Զարյանը⁵²:

Ս. Սարինյանը գրում է, որ ազգային գաղափարաբանության «ոլորտը ազգի գոյաբանության և բնապատմական ինքնության տեսական-փիլիսոփայական եզրերի ուղեգծումն է, ազգի, որպես տիեզերական սուբյեկտի հաստատումը՝ էթնոմարդաբանական, պատմատարածքային, սոցիալ-աշխարհագրական և հոգևոր մշակութաբանական հատույթներում»⁵³: Զարյանը իր վեպերում խոսում է ազգի հոգևոր-մշակութաբանական ոլորտում գաղափարաբանության կայացման և դրսևորման մասին: Այսպես, անձի և ցեղի մեջ պարունակվող այն ճրագը, որին Զարյանը «միթոս» է անվանում, նրա կարծիքով կյանքի հիմքն է. «Միթոսը կյանքի

⁵¹ Զարեան Կ., Կղզին եւ մի մարդ, «Նորք», Երևան, 1992, հ. 7-8, էջ 20:

⁵² Զարյան Կ., Դեպի Արարատ, Երևան, 2001, էջ 304:

⁵³ Սարինյան Ս., Ազգային գաղափարաբանություն. պատմաբանական տեսություն, Երևան, 1998, էջ 5:

օրինավորումն է: Տևականը, որ գալիս է անհատի մեջ թաքնված կորիզային զորությունները պայմանավորող կենսական հոսանքներից: Ազգի գոյությունը արդարացնող հոգեկան կերպը և արտահայտչական ձևը սերտորեն կապված են այդ տիրական լույսին: Նրա ջերմությունը սնացնում և ծաղկեցնում է նրա թափը»⁵⁴: Ըստ Զարյանի, երբ մարդը ճանապարհ է գտնում դեպի այդ լույս-արժեքները, հենց այդ ժամանակ է սկսվում երկխոսությունը երկրի ու երկնքի հետ, և կայանում է երկինք-երկիր-մարդ միությունը: Մեր ժողովրդի ոգու և էության այդ ամբողջականության ծնունդն է մշակույթը՝ դիցավեպից սկսած՝ մինչև ճարտարապետություն: Զարյանը քննում-կարևորում է նաև պատմատարածքային ոլորտը, որը ազգային գաղափարաբանության ձևավորման կարևորագույն պայմաններից է:

Պատմական ու քաղաքական ցնցումների պատճառով ընդհատվել է երկիր-ազգ-ոգի միասնությունը, և մշակույթի արարման ընթացքը մնացել է բնազդական մակարդակի վրա: Որպեսզի ժողովուրդը կրկին գտնի ճանապարհը դեպի իր էության ներսը, այսինքն՝ վերհիշի իր գոյաբանության կարևորագույն պայմանը, անհրաժեշտ է, որ նա մնա ինքն իր հետ և ունենա առաջնորդներ, որոնք կմատնանշեն ճանապարհը և ճանապարհին անցնելու կերպը:

Ցույց տալով մեր ժողովրդի յուրահատկությունն ու յուրօրինակությունը՝ Կ. Զարյանը չափազանց մտահոգ է ժողովրդի վիճակով: Պատմաքաղաքական, գաղափարական ու բարոյական այն վիճակը, որում գտնվում էր մեր ժողովուրդը 20-րդ դարասկզբին, գրողին հնարավորություն չէին տալիս տեսնելու այն ապագան, որին, ըստ նրա, արժանի էր ժողովուրդը, որը գրողն ակնկալում էր: «Մասսայական մարդը ժամանակ չունի ուրիշի երեսին նայելու: Նա երես իսկ չունի: Չունի պատմութիւն, չունի անցեալ, որովհետեւ կտրուած է բոլոր աւանդութիւններից եւ «խաբուած է» ապագայից: Այդ պայմաններում կարո՞ղ է երբեք նոր էպոս ծնի»⁵⁵: Զարյանը կարծում է, որ ընդհատվում է ազգի և անհատի կապը, անհատը դադարում է հոգևոր մշակութաբանական ոլորտում ազգային գաղափարաբանության ստեղծմանը մասնակցելուց. քայքայվում է հայ ոգու ինքնությունը: Դիցավեպ արարած ժողովուրդը լուռ էր. «Մամը կրակ չունի, որպէսզի հէքեաթ պատմի: Թոնիրը փլել է, եւ Հազարան

⁵⁴ Զարյան Կ., Դեպի Արարատ, Երևան, 2001, էջ 300 – 301:

⁵⁵ Զարեան Կ., Հռոմեական յուշատետրը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1948, նոյեմբեր, էջ 8:

Բլբուլը նստել է բուլվարի մերկ ճիւղի վրայ ու ագռաւ դարձել»⁵⁶: Գրողը ցավով է տեսնում, որ անազատ վիճակը և պարտադրած գաղափարախոսությունը ծնել են «հոգեբանական ուրիշ մի ցեղ: Ստրուկը»⁵⁷: Զարյանը միայն մի ելք է տեսնում. «Երբեմն կեանքը պէտք է ակօսուի թուրով, որպէսզի վերածնուի: Վերջ ի վերջոյ, հոգեկանը միշտ հաղթում է, այնպէս չէ»⁵⁸:

Գրողը կարծում է, որ եթե ժողովուրդը չվերագտնի ճանապարհը դեպի ինքնություն, կկործանվի: Պատմության դաժան վայրիվերումների ժամանակ վերապրում է այն ժողովուրդը, որը չի կորցնում իր դեմքը և յուրօրինակությունը, այսինքն՝ հավատարիմ է մնում ազգային մտատրամադրությանը, շարունակում է լինել այն ժողովուրդը, որը դեռ ասելիք ունի: Մեծ ցավ ապրելով ժողովրդի վիճակի համար՝ գրողը քննում է ժողովրդի հոգեկերտվածքը և հասկանում, որ մեր ժողովուրդը, այնուամենայնիվ, հնարավորություն ունի պատմության (կամ ճակատագրի) նախապատրաստած այս ցնցումն էլ վերապրելու: Բայց դրա համար անհրաժեշտ է, որ ժողովուրդը ծնի ազատ մարդու սերունդ, որին գրողն անվանում է Արարատյան: «Ապողոնեան, Դիոնիսեան եւ Ֆաուստեան մարդու նոր համադրութիւնը պիտի իրականանայ այստեղ, արեւմուտքի եւ արեւելքի ճակատագրական այդ կենտրոնում: Պիտի ծնւի Արարատեան մարդը»⁵⁹:

Գ.Զարյանի իդեալը՝ Արարատյան մարդ

Ֆրիդրիխ Նիցշեի «Այսպես խոսեց Զրադաշտը» ստեղծագործությանը շատերն են անդրադարձել, իսկ Զրադաշտի կերպարը ոգևորությունների և մեկնաբանությունների առիթ է դարձել: Գայթակղությունից չի խուսափել նաև Կոստան Զարյանը: Գրողն իր ստեղծագործություններում ստեղծել է հերոսամարդու իդեալը՝ ցանկանալով կամ երազելով նրա ծնունդը:

Նախ Զարյանը մեկնաբանում է Քրիստոսի կերպարը՝ նրան ընդունելով ոչ որպէս մարդկության մեղքերն իր վրա վերցրած տառապողի. «Իմ կարեկցանքը բնավ

⁵⁶ Զարեան Կ., Անցորդը եւ իր ճամբան, Երևան, 2010, էջ 198:

⁵⁷ Զարեան Կ., Հռոմեական յուշատետրը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1948, նոյեմբեր, էջ 3:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 3:

⁵⁹ Զարեան Կ., Անցորդը եւ իր ճամբան, Երևան, 2010, էջ 297:

խաչելություն չէ»,- ասում է Զրադաշտը⁶⁰: Գրողը նույնպես Հիսուսին ընկալում է որպես մեծ պայքարողի ու ստեղծագործողի, հսկայի, դյուցազնի, ով տարավ ամենամեծ ու ամենադժվարին պայքարը. հաղթեց ինքը իրեն, նրա մեջ նստած հոգևորը կարողացավ հաղթել նյութականին: Հիսուսը կարողացավ ներքին փոխակերպություն ապրել: Հաղթելով իրեն՝ կարողացավ «տերն ըլլալ բոլոր առաքինություններուն եւ խորհուրդներուն զոր անձո՛ղ կը պարունակէ իր մէջ, ըսել է՝ տիեզերական ոյժ դառնալ, ըսել է՝ աստուածանալ»⁶¹, այսինքն՝ իդեալ դառնալ: Զարյանը հավատում է, որ դա հնարավոր է, քանի որ «Աստուած մարդկային էութեան մէջ խորացած ազատութիւնն է»⁶²: Հիսուսը «վսեմ փոխակերպությունն է, ադամանդյա հոգին, ժայռ մըն է ան՝ ընդմիշտ հրկիզված, օվկիանոս մը ոգեղինությամբ հարբած: Հիսուս, միևնույն ատեն, բացարձակն է և մասնավորը, շարժումն իսկ է ան, վասն զի ան միշտ, առանց հոգնելու կքալէ: Հիսուսը ըմբռնելու համար, պետք է տառապիլ անոր անձին հետ, պետք է ամուսնանալ անոր խորին պայքարի հետ, մաքրամաքուր աչքով պետք է նայիլ անոր վրա և ընդունիլ ոչ թե այն, զոր ըսավ, այլ այն, զոր ապրեցավ ըսելու համար»⁶³:

Սակայն իր հերոսամարդուն կերտելիս Զարյանը չի բավարարվում միայն Քրիստոսի կերպարով: Նա հավատում է, որ Հայոց աշխարհի հեթանոս աստվածները անցյալ չեն դարձել ու չեն մեռել: Հին և նոր աստվածությունների պայքարը ստիպել է, որ աստվածները քաշվեն բարձրաբերձ լեռները և իրենց հայացքը հառեն երկինքների խորքը, ուր ներդաշնակության մեջ կյանքն է ծնունդ առնում: Նրանք կարողացել են այլակերպվել և ոգեղենանալ ու փոխել իրենց էությունը: Ապաստանած հայոց լեռներում՝ նրանք սպասում են իրենց ժամին: Արան, նույնպես մեծագույն փոխակերպվող է: Նա իր մեջ կրում է հեթանոս աստվածների արևային բնույթը: Կ. Զարյանը կարծում է, որ Քրիստոսի և Արայի ներդաշնակ ամբողջությունն է գերմարդ հասկացության հիմքում ընկած:

Արան առնականության, տիեզերածնության և արևային ուժի խորհրդանիշն է՝ ուժ և կամք: Քրիստոսը միտք է, ոգի և գաղափար: «Յիսուսը իսկական ստեղծագործողի եւ ինքնաստեղծի մեծաշուք օրինակն է: Ան սոսկալի կռուի մարդն է՝

⁶⁰ Նիցշե Ֆ., Այսպես խոսեց Զրադաշտը, Երևան, 2015, էջ 53:

⁶¹ Զարեան Կ., Նավատոմար, Երևան, 1999, էջ 85:

⁶² Զարեան Կ., Հռոմեական յուշատետրը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1948, նոյեմբեր, էջ 13:

⁶³ Զարյան Կ., «Նավատոմար», Երևան, 1999, էջ 86:

կռիւ, զոր մղեց ինքն իր դէմ: ...Յաղթել ինքզինքն, տէրն ըլլալ բոլոր առաքինութիւններուն եւ խորհուրդներուն զոր անձդ կը պարունակէ իր մէջ, ըսել է՝ տիեզերական ոյժ դառնալ, ըսել է՝ աստուածանալ», - գրում է Զարյանը⁶⁴:

Երբեմնի տարերային տիեզերական ուժերը՝ հեթանոս աստվածները, ներդաշնակ ամբողջություն դարձած, վերմարմնավորվել են ու վերծնվել որպէս նոր մի արև ու լույս՝ Քրիստոս: Քրիստոսը մարդու ներքին լույսն է, որի միջոցով իմաստավորվում է կյանքը, ոգեղեն է դառնում և այլակերպում է մարդկային էությունը: Յույց տալով մեր ժողովրդի հին ու նոր աստվածների հոգևոր վերափոխման ուժը՝ Զարյանը հավատում է, որ այդպիսի աստվածներ ծնած ժողովուրդը կարող է, պետք է կարողանա հոգևոր վերափոխում ապրել՝ լինել շարունակելու և արարելու համար: Կ. Զարյանը կերտում է նոր մարդու կերպարը՝ Արարատյան մարդուն՝ հիմնավորելով, որ նա պետք է ծնվի մեր երկրում:

Նիցշեի գերմարդն ասում է. «Գերմարդն է իմաստը երկրի»⁶⁵:

Կ. Զարյանի համար Հայաստանը պատահական վայր չէ, ուր պիտի ծնվի Արարատյան մարդը: Որպեսզի պատճառաբանի, թե ինչու Արարատյան մարդը պիտի ծնվի Հայաստանում, գրողը նախ կարևորում է երկրի և ժողովրդի միասնությունը: Հայաստանը նրա համար պոեմ է, ուր լեռները, լճերն ու դաշտերը իմաստավորված ամբողջություն են, իսկ իմաստավորում է այդ ամբողջությունը հայ մարդը. «Հայաստանը գաղափար է, հոգեկան իրականություն, խորհրդապաշտական անհրաժեշտություն: Նա անելի խոր է, քան առարկայական պայմանները, անելի տեսական, քան պատմական անցքերը եւ քաղաքական իրադարձությունները: Հայաստանը՝ Արմէնիա՝ մոխիրների մէջ թաքնւած, դրսից աննշմարելի, մշտնջենական կրակն է. հողերի տակ խուլօրէն դղրդող աղբիւրը, մի խօսքով, իր արտայայտութեան ձեւը դեռ չգտած տարօրինակ եւ մեծաշունչ պօէման է»⁶⁶:

«Անցորդը և իր ճամփան» վեպի հերոսին հայերը թվում են ժայռերի մեջ քանդակված արձաններ, իսկ նրանց դեմքերի վրա կարելի է դարերի պատմությունը կարդալ: Անցորդը տեսնում է նաև, որ Հայաստանում «դաշտ, լեռ, ժայռ, մարդ ու կով

⁶⁴ Զարեան Կ., Արուեստին համար. Հայուն Յիսուսը, «Մեհեան», Կ. Պոլիս, 1914, թիւ 2, էջ 18:

⁶⁵ Նիցշե Ֆ., Այսպէս խոսեց Զրադաշտը, Երևան, 2015, էջ 51:

⁶⁶ Զարյան Կ., «Անցորդը եւ իր ճամբան», Երևան, 2010, էջ 417-418:

մի կտորից են շինւած եւ նոյն նայւածքը ունին: Դա մեր բարեբախտութիւնն է, երկնային օրհնութիւնը, որովհետեւ դիմագուրկ չենք»⁶⁷: Ըստ Զարյանի՝ միայն այն դեպքում է հնարավոր արարման խորհուղը, երբ երկիրն ու ժողովուրդը ամբողջութիւն կազմեն: Գրողը համոզված է, որ հայ մարդու և երկրի կապը չափազանց ուժեղ է, նույնիսկ առաջացել է կախարդիչ մագնիսական մի ուժ, որը օտարին էլ է մեր երկրում հայացնում:

Հայաստանը յուրօրինակ երկիր է, նրա յուրօրինակությունը ոչ միայն բնութիւնն է կերտել, այլև մարդիկ: Այդ յուրօրինակությունը դրսևորվում է մանավանդ մշակույթի մեջ: Հեղինակը, ճանաչելով մեր ժողովրդին, ուսումնասիրելով դարերի ընթացքում ստեղծված արվեստն ու գրականությունը, հիանալով մեր ժողովրդի մշակույթով, իր վեպերում հանգում է այն եզրակացության, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ ծնում է սեփական դիցավեպը՝ ըստ իր աշխարհընկալման՝ նրանում արտահայտելով իր ոգին ու ինքնությունը, իր բարոյականությունը, երազանքը և սերը երկրի նկատմամբ: Մեր ժողովուրդը կարողացել է ստեղծել սեփական ոճը, այդ պատճառով էլ գրողը հավասարության նշան է դնում Օսվալդ Շպենգլերի նշած եգիպտական, բաբելոնական, չինական, ֆաուստյան... ութ մշակույթների և հայկականի միջև:

Ներկայացնելով գերմարդու իր ընկալումը և այն անվանելով Արարատյան մարդ, ապացուցելով, որ մեր երկիրն ու ժողովուրդը ի վիճակի են ծնել գերմարդուն, Կոստան Զարյանն ուսումնասիրում է հայ ոգին: Նա ցանկանում է ապացուցել, որ հայ մարդը իր մեջ կրում է այն աստվածայինը, որը պետք է ծնունդ տա Արարատյան մարդուն:

«Նավը լեռան վրա» վեպի նախաբանում Զարյանը գրում է, որ գիրքը «պատմութիւնն է մի քանի հայ հոգիների»: Նրանցից Միշա Թումանյանը, Բաբկեն Միրանյանը Արարատյան մարդու գալստյան ապացույցն են, իսկ Արա Հերյանը նրա նախատիպն է: Նրանք երեքն էլ օտար երկրներում մեծացած, կրթված, օտար մշակույթը իրենց մեջ կրող հայեր են, ովքեր շատ աղուտ պատկերացում ունեին, թե ինչ է հայը, իսկ հայրենիքը տարտամ, եթերային, անորոշ ինչ-որ բան էր նրանց համար: Հայրենիք-ժողովուրդ անքակտելի կապը նրանց արյան մեջ էր նստած, ու հենց դրա շնորհիվ էլ հայտնվում են Հայաստանում, և երկրի միջոցով տեղի է ունենում նրանց

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 162:

կերպափոխությունը: Նրանք ճանաչում են երկիրը և ժողովրդին ու դրա միջոցով հայտնաբերում են իրենց. կատարվում է ամենակարևորը՝ ինքնաճանաչումը: Նրանք տեսնում են սոված ու ոջլոտ, եղեռնից ու պատերազմից քրքրված ժողովուրդ, որը մահվան անդունդին է կանգնած, բայց նրանք իրենց վրա են վերցնում ծանրագույն մի բեռ՝ ժողովրդի ճակատագրին մասնակցելու պատասխանատվությունը: Յուրաքանչյուրը յուրովի: «Ողջ այս ծանրագույնը իր վրա է վերցնում տոկուն ոգին, ուղտի հանգույն, որը բեռնված դեպի անապատ է փութում. այդպես նա դեպի իր անապատն է փութում», -ասում է Զրադաշտը⁶⁸: Այս երեք հերոսները կարողանում են հրաժարվել անցյալի սերերից, ճանաչածից, գնահատածից... կարողանում են հրաժարվել իրենց նախկին եսից, քանի որ հայրենիքում են ճանաչում բարձրագույն արժեքներ: Նրանք հայտնաբերում են իրենց նոր, իսկական եսը, որը նաև ժողովրդի մասը լինելն էր և ժողովրդին իրենց մեջ կրելը: Տեղի էր ունեցել արժեքների վերարժեքավորում, որն այնքան կարևոր է կերպափոխության ընթացքում:

Միշտ Թումանյանն ու Բաբկեն Միրանյանը իրենց զոհաբերում են հայրենիքին, իսկ Արա Հերյանը դեռ պիտի շարունակեր կերպափոխության ընթացքը. պիտի հաղթեր ինքը իրեն: Իրեն գտնելու ճանապարհի սկզբին նա հանդիպել էր Պետրոս Մարկին՝ Արևելքի իմաստասիրությունն իր մեջ կրող փիլիսոփային, որը վեպում հանդես է գալիս որպես ուսուցանող: Պետրոս Մարկի և Հերյանի հանդիպման ժամանակ հասկանում ենք, թե ինչ մեծ առաքելություն է ծանրացած հերյանների ուսերին՝ հետ բերել հույսը, լուսավորել և ցույց տալ ապագայի ճանապարհը: Մարդիկ վերագտնում են իրենց հավատը միայն անձնվիրում տեսնելով. հույսը միայն այդ դեպքում է արթնանում: Հերյանը տարիներ շարունակ անցել էր փորձությունների բովոյ, թափառել էր, չարչարվել, որոնել, ցանկացել էր որոնած-գտածը ներքնապես հիմնավորել: Եվ եկել էր ձեռք բերած փորձը փորձելու ժամանակը: Նա հոգեպես պատրաստ էր այն փոթորկին, որի մեջ հայտնվել էր ոչ ակամա: Հերյանը կարողացել էր հոգին պատած ամենօրյա տաղտուկի շղարշը դեն նետել և տեսնել իր կյանքի կարևոր գիծը՝ նվիրումը հայրենիքին: Նա այն մարդկանցից էր, ովքեր իրենց կյանքը պետք է իմաստավորեն կարևոր մի գործով, հակառակ դեպքում իզուր ապրելու

⁶⁸ Նիցշե Ֆ., Այսպես խոսեց Զրադաշտը, Երևան, 2015, էջ 70:

ցավագին միտքը կկեղեքի նրանց: Գալով Հայաստան, տեսնելով ու հայտնաբերելով երկիրը իր տեսածի ու ապրածի, հանդիպած մարդկանց լսելու միջոցով՝ հասկանում է, որ իր համար կարևորագույնը հայրենիքին օգտակար լինելն է, իր կուտակած փորձն ու իմացությունը ի շահ հայրենիքի գործադրելը: Նա պատահաբար չէր հայտնվել Հայաստանում. ապրած կյանքը, կյանքի վայրիվերումները նախապատրաստել էին նրան և կարևոր մղում դառնալով՝ բերել հայրենիք: «Հայաստան աշխարհի ճակատագրին իր կյանքը նվիրաբերած մարդկանցից մեկն էլ վեպի հերոս Արա Հերյանն է: Արայական այն այրը (սա Զարյանի գեղարվեստական իդեալն է հայ մարդու տարատեսակի առումով), որ գործ ունի դիակ դարձնող ցրտի, մետաղի նման հալեցնող արևի և հայ կյանքի դաժանագույն ընթացքի հետ», - գրում է Ա. Ավագյանը⁶⁹:

Կերպափոխության ընթացքը ստիպում է Հերյանին ազատվել-մաքրվել անցյալի արժեքներից, որոնք բեռ էին դարձել ինքնամաքրման և եսի ամբողջացման ճանապարհին: Նա թողնում է քաղաքակիրթ աշխարհը և գնում լեռները, ճիշտ ինչպես Զրադաշտը. «Երբ բոլորեց Զրադաշտի երեսուն տարին՝ նա թողեց իր հայրենիքը և լիճն իր հայրենյաց և լեռները գնաց»⁷⁰: Հերյանը հեռանում է քաղաքից և ապրում թափառականի կյանքով: Իրեն վերագտնելու ներքին մղումը նրան տանում է դեպի Արարատ, որը յուրաքանչյուր հայի էության խորհուրդն է: Տրեխներով, մաշված ու ծակված կարտուզով, երկարած մազերով, չսափրված, այրված դեմքով նա շրջում էր գյուղերով. «Նմանում էր լեռների, ժայռերի միջից դուրս եկած խորհրդավոր մի ոգու: Վրայից չորացած խոտի, յարդի, թրիքի եւ քացախած քրտինքի հոտ էր գալիս: Ձեռքերը կոպիտ էին և ծանր, այտերը ներս էին ընկել և աչքերը փայլում էին բոսորէ ճրագի նման: Երբ իրեն տեսաւ՝ ո՞վ է նա, հարցրեց ինքը իրեն: Ճակատից պաղ քրտինքի կաթիլներ վազեցին: Շօշափեց իր մարմինը, երեսը, մօրուքը՝ կասկած չկար, ինքն էր: Ա՛յն ինքն էր, որի մասին նա լսել էր: Ա՛յն ինքն էր, որին քարերը, լեռները, ձյունը եւ բուքը նաճել էին, միացրել իրենց, կերպարանափոխել»⁷¹: Երբ թափառումների շնորհիվ Հերյանը վերագտնում է իր փնտրած ինքնությունը, «Ոտքերը թեթեւացան եւ սովորեցին արագ վազել: Վայրի այծի նման նրանք մագլցեցին ժայռերը: Մեծ

⁶⁹ Ավագյան Ա., Խորհրդապաշտական արժարժումները Կ. Զարյանի ստեղծագործություններում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1996, հ. 2, էջ 79-80:

⁷⁰ Նիցշե Ֆ., Այսպես խոսեց Զրադաշտը, Երևան, 2015, էջ 47:

⁷¹ Զարեան Կ., Նալը լեռան վրայ, Բոստոն, 1943, էջ 543:

բարձրություններից, ծինի վրայով սահելով՝ վայր գլորեցին: Ականջները սրեցին եւ նա լսեց քամիներին եւ հասկացաւ նրանց: Նա լսեց ժայռերի մէջ, լեռների կողերին, անդունդներում եւ խորխորատներում ման եկող ձայներին եւ ըմբռնեց նրանց ծածկած իմաստը»⁷²: Վերջապէս իրականանում է Արա Հերյանի երազանքը՝ ամբողջանալ իր երկրի հետ:

Որպէս իր հավատի ապացույց, որ հայը կարող է անցնել կերպափոխության դժվարին ճանապարհը, Կ. Ջարյանը խոսում է մեծագույն մտածողներից մեկի՝ Խաչատուր Աբովյանի մասին. «Մի Աբովեանի մեծութիւնը հէնց դրա մէջն է: Երբ նա Գերմանիայից վերադարձաւ իր ժողովրդի ծոցը՝ դէն նետեց ամբողջ իր հսկայական կուլտուրական պաշարը, իր մտքի նրբութիւնները եւ, մերկացած, մօտեցաւ ժողովուրդին եւ խօսեց նրան այդ ժողովրդի բերանից առած կոշտ ու կոպիտ բառերով: Ո՛չ մի կեղծիք, ո՛չ մի սուտ, ո՛չ մի անելորդ զարդ: Եւ ստեղծեց հրաշալի գրական գործեր. հիմնական եւ անհրաժեշտ... աղքատ գիւղացին իր արտի վրայ վարդենիներ չի տնկում, այլ ցորեն է ցանում...»⁷³: Աբովյանի օրինակով նա հաստատում է, որ ժողովրդի մասնիկը դառնալու և դրա միջոցով փոխվելու և վեհանալու համար պետք է դէն նետել սովորականը, ընդունվածը:

Կերպափոխման շնորհիվ Հերյանը իր երկրի և ժողովրդի հետ դարձավ ամբողջություն: Հերյանի վերափոխումից հետո «Գիւղերում նրան ընդունում էին բարի եւ ներողամիտ ժպիտով, ինչպէս ընդունում են Աստուծոյ մարդկանց՝ մուրացկաններին, երգասաններին, գիժերին: Ինչպէս ընդունում են բութը, որ երկու բռունցքով խփում է դռան, ինչպէս ընդունում են նախագարնանային առաջին խենթ հովը, յանկարծ, բռնկած արեւի ճառագայթները կամ ճանապարհից շեղած, շէմի առջեւ բառաչող այծը»⁷⁴:

Ազատվելով քաղաքակրթության կապանքներից, որոնց մասին մինչ այդ չէր էլ գիտակցում, Հերյանը տերը դարձավ սեփական եսի, իսկ ինքնագիտակցման միջոցով՝ ամենակարևոր հարստությանը՝ ազատությանը:

⁷² Նույն տեղում, էջ 543:

⁷³ Նույն տեղում, էջ 16:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 543:

Հերյանը կարողացավ անցնել Զրադաշտի ճառած երեք կերպափոխությունները: Արհամարհելով կյանքի ընթացքում կուտակած իմաստությունը՝ հասավ ոգու ճանաչողության՝ դրա համար ընտրելով դժվարագույն ճանապարհ՝ միայնանալը՝ բոլորից և ամեն ինչից հրաժարվելը:

Երկրորդ կերպափոխությունը նույնքան դժվար էր. նա կարողացավ «ոչ» ասել «դու պարտավոր ես»-ին և ընդունել «ես ուզում եմ»-ը: Մարդը՝ որպես հասարակության անդամ, իր վրա է վերցնում պարտավորությունների ծանր բեռ՝ դա համարելով անհրաժեշտություն, և մոռանում է ներքին ազատության, սեփական կամքի դրսևորման մասին: Ընդունվածն ու պարտադրվածը հաղթահարելը նման է ամենամեծ ու ամենածանր ճակատամարտում տարած հաղթանակի, որի արդյունքը ներքին ազատության ձեռքբերումն է և ահատականություն դառնալը: Արա Հերյանը կարողացավ հաղթանակով դուրս գալ այդ ճակատամարտից:

Երրորդ կերպափոխությունը մանուկ դառնալն է: Երբ Հերյանը մոռացավ հին արժեքները, միտքն ու հոգին մաքրվեցին հասարակության պարտադրածից: Նա այլևս նույնքան մաքուր ու անմեղ էր, որքան նոր աշխարհ եկած մանուկը, և պատրաստ էր նոր սկզբի:

Ճիշտ է, Հերյանի օրինակով Կոստան Զարյանը ցույց է տալիս, որ հնարավոր է գերմարդու ծնունդը, բայց, ըստ հեղինակի, գերմարդը կծնվի միայն այն դեպքում, երբ ժողովուրդը պատրաստ կլինի նրան ծնել: Պատճառը, որ հերոսամարդը դեռևս չի ծնվել, կարծում է հեղինակը, այն է, որ մեր ժողովուրդը բազմիցս անցել Քրիստոսի Գողգոթայի ճանապարհով, նրա պես տառապել է, բայց այդ տառապանքը հոգեպես չի վերապրել, որ կարողանա հաղթահարել իրեն այնպես, ինչպես Քրիստոսը կարողացավ սովորականը, թերին, կասկածելին հաղթել իր մեջ ու հերոսանալ⁷⁵: Երբ որ մենք կարողանանք մեր հոգում նստած ստրկությունը և ծուլությունը հաղթահարել, որի համար ներքին տառապանք ու պայքար է պետք, կհերոսանանք, կփոխակերպվենք, ինչպես Հիսուսը: Այդ ժամանակ կծնվի նոր՝ Արարատյան մարդը:

⁷⁵ Զարյան Կ., Նավատոմար, Երևան, 1999, էջ 86:

Ինչպես տեսնում ենք, Զարյանը ցանկանում-կոչ է անում ընկալել և արտածել ազգային գոյաբանության փիլիսոփայությունը, առանց որի հնարավոր չէ ընկալել նաև այն հիմնական գաղափարը, որը պետք է առաջնորդի ժողովրդին:

3.ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ՄԻՏՔԸ

Կոստան Զարյանը իր երեք վեպերում՝ «Անցորդը և իր ճամփան» (2010թ.), «Բանկոռալը և մամուլի ոսկորները» (1987), «Նավը լեռան վրա» (1943)⁷⁶, ոչ միայն նկարագրում է 20-րդ դարի քսանականների Հայաստանը, այլև վերլուծում է բոլշևիկյան գաղափարախոսությունը՝ նպատակ ունենալով հասկանալ, թե որքանով է այն համապատասխանում մեր ժողովրդի էությանը և կարո՞ղ է արդյոք ապահովել այնպիսի առաջընթաց, որին արժանի է մեր ժողովուրդը:

Հայաստանը, ինչպես գրողն էր կարծում, կորցրել էր ինքնուրույնությունն ու ինքնությունը և դատապարտվել գաղափարական սնանկության, քաղաքական ճորտությունից բխող ցավալի վիճակի: Պարտադրված գաղափարախոսությունը չհասկանալը, կիրառել չկարողանալու վախը այնպես էին աղավաղել այդ գաղափարախոսությունը, որ այն վերածվել էր ցավալի իրողության: Կրկին տեսնում ենք Զարյանի վախը և տագնապը նոր գաղափարախոսության նկատմամբ, որը, նրա կարծիքով, կարող էր աղավաղել հայ ոգին: Բնական է, որ յուրաքանչյուր նոր բան գուշավորությամբ, նույնիսկ թշնամանքով է ընդունվում: Սա տեսնում ենք նաև Զարյանի պարագայում: Պետք է տասնամյակներ անցնեին, որ վերափոխված Հայաստանը տեսնելով՝ գրողը վստահեր նոր կարգերին ու նրա գաղափարներին:

Զարյանը կարծում է, որ յուրաքանչյուր գաղափարախոսություն հնարավոր է ծառայեցնել երկրի և ժողովրդի շահերին, եթե կա քաջություն, հնարամտություն ու կամք: Բայց գրողը չի տեսնում այն անհատներին, ովքեր ցանկություն ունեն և կարող են դա անել: Արդյունքում ծնվել է գաղափարապես և բարոյապես ամուլ վերնախավ, որի քաղաքական ու գաղափարական գործունեության երկունքը ժողովրդի թշնամի հայտարարված և մահվան դատապարտված խոզն է («Անցորդը և իր ճամփան»), և

⁷⁶ Նշված վեպերից մեջբերումների էջերը կգրվեն մեջբերման մոտ՝ փակագծերում:

վախի ու անորոշության մեջ ապրող մարդիկ, ովքեր թեև սոված են, չեն համարձակվում այդ խոզի մսից ուտել:

Այնուամենայնիվ, Զարյանը հավատում է հայի ուժին, որը մեզ բազմիցս դուրս է բերել մղձավանջից և դեպի ապագա ուղի ցույց տվել: Իր ստեղծագործություններում Զարյանն անընդհատ շեշտում է այն միտքը, որ քանի դեռ հայ մարդը իր երկրի հետ ամբողջություն է, երկիրը կրում է իր մեջ, նա տիեզերական ամբողջություն է, և նրան կոտրել հնարավոր չէ: Հայ մարդը գիտակցաբար կամ ենթագիտակցորեն միշտ ձգտել է ամբողջանալու իր երկրի հետ, այդ պատճառով էլ դարերի ընթացքում ազգային գաղափարաբանության հիմնական ոլորտը հայրենիքի ազատության և ինքնուրույնության համար պայքարն է եղել ու շարունակում է մնալ:

Գրողը կարծում է, որ 20-րդ դարի 20-ականների սերնդի առջև մեծ պատասխանատվություն կա. նրանից է կախված, թե որ ճանապարհը կընտրի և ուր կտանի երկիրը: Գրողը հավատում է, որ հայի ոգին պիտի արթնանա թմբիրից, ինչպես ծնունդը թաղված խաղողի որթը գարնանը, քանի որ ժողովուրդն է կերտում պատմությունը՝ ըստ իր էության ու հոգեկերտվածքի: Ճիշտ է, պատմական դեպքերը իրենց պտույտի մեջ են առնում բոլորին, բայց բուն իրականությունը, որ հոգևոր ներուժն է, կարող է կերտել սեփական պատմությունը: Իհարկե ցավալի է, որ երազը և պատմության մատուցած իրականությունը այնքան տարբեր են, բայց հեղինակը հավատում է, որ մի անգամ երկրի և տիեզերքի հետ ամբողջություն կազմած ժողովուրդը կվերագտնի իր երազանքը իրականություն դարձնելու ճանապարհը: Փոթորիկներ միշտ էլ եղել են ու կլինեն, կարևորը, սակայն, այն արժեքներն են, որ ժողովուրդը ստեղծում է և հանձնում դարերի քննությանը: Դրանք մնայուն են, քանի որ ժողովուրդը գտել է իր ոճը՝ ինքնությունը, յուրօրինակությունը, ոգին, աշխարհին նայելու և աշխարհում լինելու կամքն արտահայտելու կերպը: Հենց այսպես է ժողովուրդը կերտել իրական պատմությունը՝ իր ոգու պատմությունը: Ժողովրդի «ցեղային հիմնագծերը» երևում են մշակույթի մեջ, և գրողն ուրախությամբ արձանագրում է, որ դարերը չեն կարողացել դիմագրկել մեր ժողովրդին նրա մտքի կառուցողական ուժի շնորհիվ: Կառուցողական ուժը ոչ միայն ներկա է մեր երկրում, այն սփռվել է Արևելք և Արևմուտք՝ մտքի թռիչք ու ոգու սլացք ներարկելով շատ

երկրների մշակույթներին: Ցավալի է, որ սեփականը թերագնահատելու մոլուցքը աղավաղում է մեր դիմագիծը: Մշակույթը այն խարիսխն է, որի շնորհիվ ժողովուրդը կարողանում է դիմակայել փոթորիկներին:

Մշակույթը ժողովրդի հոգեկերտվածքի արտահայտությունն է՝ ոճը. «Տարակոյս չկայ, որ ան արդէն իսկ գոյութիւն ունի, բայց թաքնուած է հեռանկարներու խորքերուն մէջ, դիմագծերու վրայ, գանկերուն տակ, աչքերուն մէջ»⁷⁷: Պատմական իրադարձություններին ըստ իր հոգեկերտվածքի վերաբերվելով, յուրովի ընկալելով ու վերլուծելով՝ ժողովուրդը դրանք բյուրեղացրել է արվեստում և ստեղծել միայն իրեն բնորոշ մշակույթ: Հենց սա է Զարյանը կարևորում: «Անցորդը և իր ճամփան» վեպում Հռիփսիմեի տաճարն է օրինակ բերում, որը «երկար եւ դժարին պրոցէսի հետեւանք է, հակադէմ եւ իրար դէմ պայքարող դաշտային եւ լեռնային, լուսնային եւ արեւային հոսանքների համադրութիւնը: Այստեղ ճակատագրի կոյր եւ անհասկանալի ուժը եւ դատապարտած մարդկութեան սարսափը միանգամայն յաղթած է» (295):

20-րդ դարասկզբին պատմությունը կրկին խաչել է ճանապարհները և մեր երկիրը կանգնեցրել ընտրության առաջ: Հարց է առաջանում, թե ինչպիսի ընտրություն պիտի կատարի ժողովուրդը, որ կարողանա իրագործել իր պատմական ճակատագիրը: Որպեսզի ապացուցի իր այն համոզումը, որ մեր ժողովրդի լինելության խորհուրդը մշակութային ազգ լինելու մեջ է, Կ. Զարյանը հանգամանալի քննության է ենթարկում մշակութային-աշխարհագրական երկու հասկացություն՝ Արևելքը և Արևմուտքը: Նա մեջբերում է գերմանացի փիլիսոփա Շպենգլերից, որը կանխագուշակում էր Արևմուտքի մայրամուտը:

Գրողը Արևելքը համարում է մշակութային, ուր գերիշխողը հոգևորն է, ուր մարդն ու բնությունը, մարդն ու տիեզերքը ամբողջություն են կազմում, քանի որ նյութականը այստեղ երկրորդական է:

Արևմուտքը՝ Եվրոպան, ավարտել է մշակութային շրջափուլը և թևակոխել քաղաքակրթության շրջան, որը նրա մայրամուտն է խորհրդանշում:

Հայաստանը այս երկու բևեռների մեջտեղում է, և ընտրությունն անխուսափելի է: Հենց այդ ընտրությունից էլ կախված է մեր երկրի ճակատագիրը: Ընտրությունը

⁷⁷ Զարեան Կ., Հայրենիքին սիրտը, «Մեհեան», Կ.Պոլիս, 1914, հ. 3, էջ 37:

քարդանում է մանավանդ նրանով, որ Հայաստանն իր քաղաքական, ուրեմն և պատմական ճակատագիրը կապել է բուլճարիկյան Ռուսաստանի հետ: Չարյանը կարծում է, որ մարքսիզմը և լենինիզմը բուրժուական մտայնության վատթարագույն դրսևորումն են, որովհետև լենինիզմի գերագույն նպատակը նյութական արժեքներ ստեղծելն է: Գրողը Ռուսաստանն անվանում է մեռնող քաղաքակրթությունների օրրան:

Կոստան Չարյանն իր ստեղծագործություններում պնդում է այն միտքը, որ մեր երկիրը պետք է հնարավորություն ունենա ինքնուրույն որոշելու իր առաջընթացի ճանապարհը և այդ ճանապարհն անցնելու կերպը: Նա մեղադրում է այն առաջնորդներին ու քաղաքական գործիչներին, ովքեր դա չեն հասկացել: 20-րդ դարասկզբին առավել, քան երբևէ, անհրաժեշտ է, որ մեր ժողովուրդը քաջություն և համարձակություն ունենա դրսևորելու ազգային եսը, իրագործելու ճակատագրորեն նախասահմանվածը և դառնա մշակութային հզոր երկիր, հակառակ դեպքում կուրորեն կենթարկվի ժամանակակից քաղաքական պայմաններին և կստանձնի «քաղաքակրթական շուկայում մեզ վիճակված փոքրիկ խանութպանի դերը» («Անցորդը և իր ճամփան», 355): «Եթե մենք ուրանանք մեր անցեալը, դաւաճանենք մեզ, եւ, հետեւելով իրապաշտ առաքեալների դաւանանքին, ընդունենք քաղաքակրթական շուկայում մեզ վիճակած փոքրիկ խանութպանի դերը, մենք կը ստորագրենք մեր մահը: Հայաստանը կը լինի, ինչպէս այսօր, Մոսկւայի առջեւ դողացող մշտնջենական մուրացիկ, որը պէտք ունի դրամագլխի՝ որպէսզի աշխատի, պէտք ունի շուկայի՝ որպէսզի ծախի, պէտք ունի դրական գիտութեան՝ որպէսզի մտածի: Ես ուրանում եմ ծխնելոյզային եւ ստամոքսային այդ Հայաստանը» («Անցորդը և իր ճամփան», 355):

Խոսելով Արեւմուտքի և Արեւելքի մասին՝ Ն. Պետրոսյանը հետևյալ կարծիքն է հայտնում. «Ճակատագրականօրէն մեր երկիրը մշտապէս գտնուել է Արեւելքի ու Արեւմուտքի բախումների կիզակէտում՝ տարանցիկ ուղի հանդիսանալով երկու աշխարհամասերի համար: Մինչդեռ ո՛չ Արեւելք է, ո՛չ Արեւմուտք, այլ այն կենտրոնը, ուր գտնուում է Արեւելքի ու Արեւմուտքի միաձուլման գաղտնիքների բանալին... Ուստի Հայաստանը պիտի փորձի հաշտեցնել կամ, աւելի ճիշտ, միաւորել Արեւելքի տիեզերական բանականութիւնն ու փիլիսոփայական ներհայեցողականութիւնը Արեւմուտքի գործնականութեան հետ, առաջինի աւանդականութիւնն ու

բարոյաբանական անխախտ օրէնքները միւսի փոփոխական ձգտումների հետ, մէկի անապատային բնոյթը, երազկոտութիւնն ու երեւակայութիւնը միւսի ծովային արկածախնդրութիւնը»⁷⁸: Չհամաձայնենք Ն. Պետրոսյանի կարծիքին՝ մեջբերելով Կ. Զարյանի հետևյալ միտքը. «Հինուց, չգիտեմ ո՞ր դժբախտ առաջին Հայը յղացած է այն տխուր գաղափարը որ իբր թէ մենք ստեղծուած ենք աշխարհիս երեսին միջնորդ, commis-voyageur լինելու՝ արեւմուտքի լոյսին եւ արեւելքի մութին միջեւ: Այն օրէն ի վեր ստանձնելով այդ մակաբոյծ դերը՝ ստրուկ հաստատականութեամբ մը կ'իրացնենք ու կ'արտադրենք ուրիշներուն գրածները, ուրիշներուն ըսածը՝ առանց փոքրիկ ճիգ մը իսկ ընելու մեր սեփական գաղափարները երեւան հանելու»⁷⁹:

Ապացուցելով, որ բոլշևիկյան Ռուսաստանը նոյն նպատակն է հետապնդում, ինչ իր մայրամուտն ապրող Արևմուտքը, Զարյանը ցույց է տալիս նաև օտար գաղափարախոսության վտանգը, որը կարող է սպանել մեր ժողովրդի միտքը և ազատ ոգին: «Համայնավարութիւնը կը հասկցուի իբրեւ վերջին եւ ծայրագոյն արտայայտութիւնը արեւմտեան մտքին: Գաղափար մըն է, այս մէկը, զոր կարելի պիտի չըլլար արտայայտել առանց Շփենկլլերի մտածողական համակարգը տրամադրութեան տակ ունենալու, թէեւ Շփենկլլը զայն այս ձեւով բառացիօրէն չէ արտայայտած», - գրում է Մ. Նշանյանը⁸⁰ :

Գրողը պատկերում է նոր գաղափարախոսության բերած սարսափը, որով և որի մեջ ապրում են և՛ հասարակ մարդիկ, և՛ կուսակցականները: Սարսափելի է, երբ հասկանում են պարտադրված երազանքի կեղծիքը: Անելանելւթյունը ծնում է չարություն, որը թափվում է մարդկանց գլխին: Այդ միջավայրում հարազատ մարդիկ չկան, չկան ընկերներ և բարեկամներ, քանի որ վախն ու վաղվա օրվա նկատմամբ սարսափը ծնում են նախանձ, սուտ և կեղծավորություն: Կուսակցական բարձր պաշտոնյաների առաջ պետք է սողալ, իսկ կուսակցությանը պետք է անընդհատ զոհեր մատուցել, հակառակ դեպքում ինքդ կարող ես զոհ դառնալ: Ինչքան ավելի ջերմեռանդորեն են ապացուցում նվիրվածությունը կուսակցությանը, այնքան ավելի

⁷⁸ Պետրոսեան Ն., Հայի ու Հայաստանի պատմափիլիսոփայական ընկալումը Կոստան Զարեանի օրագրերում, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրուֆ, 2008, առանձնատիպ ԻԼ հատորէն, էջ 254:

⁷⁹ Զարեան Կ., Ասպարէզ, «Մեհեան», 1914, թիւ 7, էջ 98:

⁸⁰ Նշանեան Մ., Կոստան Զարեան եւ Օսֆալտ Շփենկլլը, «Կայք» Փարիզ, 1989, հ. 1, էջ 84:

շատ է զոհերի քանակը: Զոհաբերությունն էլ իր քաղաքական անվանումն է ստացել՝ զտում:

«Անցորդում» հեղինակը նկարագրում է զտման ընթացքը և զտման վախից մարդու մարդկային նկարագիրը կորցնելը: Կեղծիքը, չարությունը, մարդկային ամենաստոր բնազդները դուրս են լողացել՝ հարմար առիթ որսալով և գտել են արդարացում ու բացատրություն՝ նորանուն աստված հորինելով՝ կուսակցության առաջնորդ Վլադիմիր Լենին. «Ես կարծում եմ, որ Լենինը աստուած է ... Ամենասահաւոր աստուածներից մէկը, որ երբեք մարդկությունը տեսել է: Սողնիսող մի աստուած, ծնւած քաղաքի գործարանի մէջ, երկաթէ մեքենայի մօտ, երեկոյեան սուլոցի հետ միասին, երբ հնոցը դեռ շարունակում է ապրել» (390): Իսկ երբ ստորությունն ու այլանդակությունը գիտակցում են իրենց ստորության ու այլանդակության չափը, ավելի են չարանում: Եվ այսպես, ժողովուրդը, որը դարեր շարունակ երկնել է լույս ու բարություն, ապրում է չարության ու խավարի մեջ և չգիտի ելքը այդ վիճակից:

Հեղինակը քննում է նոր հասարակարգի էությունը, այդ հասարակարգը կառուցողների բարոյական կերպարը. նրան հետաքրքրում է, թե ինչ է բերում այդ հասարակարգը ժողովրդին: «Բանկոռպը և մամուլի ոսկորները» վեպի հերոսը՝ Իբերյանը, քննական-փիլիսոփայական վերլուծությամբ է մոտենում Հայաստանում կառուցվող նոր հասարակարգի էությանն ու բովանդակությանը: Նա կարծում է, որ մարդը պետք է հնարավորություն ունենա ազատ մտածելու և աշխատելու, մինչդեռ նոր հասարակարգ արարողների համար կարևորը գաղափարն է, որին ստորադասվում է անհատը: Հայ ժողովուրդը միշտ էլ հզոր անհատներ է ծնել, ու այժմ այդ ժողովրդին պարտադրում են ստրուկի հոգեբանություն ու ստրուկի պատմություն: Հենց այսպես է նոր հասարակարգը մեռցնում հերոսներին, որոնք վեր են նյութից ու նյութականից, որոնք կազմակերպող են, արարող ու առաջնորդ: Այդ հասարակարգի համար մարդը նյութի շարունակությունն է, համայնքի մասնիկը, որը արժեք ունի այնքան ժամանակ, քանի դեռ օգտակար է նյութ արարելու համար, ընդ որում օգտակարության չափանիշը նրա ստեղծած նյութի չափի և կշռի մեջ է: Տարիներ հետո Իբերյանի այս մտքի հաստատումը մենք տեսնելու ենք Գուլագում և այլ ճամբարներում :

Իր վեպերում Կ. Զարյանն անդրադառնում է բոլշևիկներին, նրանց քաղաքականությանը, կերտում է մեծ ու փոքր պաշտոն ունեցեղ բոլշևիկների կերպարներ՝ ներքաղաքական վիճակը առավել ըմբռնելի դարձնելու համար: Գրողի և իր հերոսի պատմությունը («Բանկոռպը և մամուլի ոսկորները») և վերաբերմունքը բոլշևիկների նկատմամբ ամբողջանում են, երբ ընթերցողը ծանոթանում է բոլշևիկ-արտոնյալների դասին: Այս մարդիկ եղել են հեղափոխության ակունքներում, բայց կարողացել են ճիշտ հասկանալ ժամանակն ու իրավիճակը և տարբեր հիմնավոր պատճառներով հայտնվել են արտասահմանում: Հեղինակը ներկայացնում է նրանց կենցաղը, հետաքրքրությունները, հարաբերությունները, և ընթերցողը ոչ մի տարբերություն չի տեսնում նրանց և Վենետիկում կամ Փարիզում իրենց հանգիստն անցկացնող արտասահմանցի հարուստների միջև: Բոլշևիկ-արտոնյալները բարձրորակ ուտելիքի և ըմպելիքի, բարձրակարգ հյուրանոցների և տեսարժան վայրերով հիանալու մեջ են գտնում վայելքները:

Այդպիսի քաղաքական գործիչներից են Սերգո Ալեմդարյանը և ինժեներ Բրասինը:

Ինչ պիտի աներ Սերգոն իր երկրի համար, եթե կարևորը գաղափարն էր, որից դուրս ամեն ինչ երկրորդական ու չնչին էր նրա համար, նույնիսկ իր երկիրը: Գրողը ներկայացնում է Հայաստանի ներքաղաքական վիճակը բոլշևիկի միջոցով:

Սերգոյից ոչնչով չի տարբերվում ինժեներ Բրասինը, որի ընտանիքը տարիներ շարունակ ապրել է Անգլիայում: Նրա դուստրերը՝ Տանյան եւ Մանյան, «աւելի Լոնտոնում մեծացած, քան Ռուսաստանում: Տիպական բուրժուական օրիորդներ: Վարժուած հարուստ կեանքի, անկաշկանդ շարժումներ» (442):

Կ. Զարյանի հերոսը դեմ չէ գեղեցիկ կյանքին և հաճույքներին, միայն թե չպետք է դրանք կյանքի նպատակը լինեն: Նրան զարմացնում է, որ չափազանց մեծ է տարբերությունը այս մարդկանց քարոզած գաղափարների և այն արժեքների միջև, որոնք գերակա են նրանց կյանքում: Ե՛վ հայ, և՛ ռուս բոլշևիկները նույն արհամարհանքով ու անտարբերությամբ էին վերաբերվում իրենց հայրենիքին, նույն կերպ դաստիարակված էին և նրանց երեխաները:

Ո՛չ Անցորդը, ո՛չ Իբերյանը առայժմ չեն տեսնում նոր գաղափարախոսության ստեղծած այն հոգեկան ճանապարհը, որով նոր հասարակությունը պիտի գնար: Եվ կասկածելի էր, թե այդպիսի ճամփա երբևէ կստեղծվի: Առայժմ Իբերյանը անդունդ է տեսնում գաղափարական, բարոյական, սոցիալական ողբերգության մեջ տապակվող իր հայրենակիցների և այն հայերի միջև, որոնք, հայրենասիրություն ձևացնելով, լուծում են միայն անձնական հարցեր: Իբերյանը տնտեսագիտական կրթություն չի ստացել, փիլիսոփա է, բայց նրա վերլուծող միտքը ճիշտ է կարողանում գնահատել այն տեղն ու դերը, որ ունի Հայաստանը Խորհրդային Միության կազմում: Արնուրի հետ զրուցելիս նա ասում է. «Հինգամեակը համառուսական տնտեսական ծրագիր է ու Հայաստանը այդ ծրագրի անբաժանելի մի մասնիկն է... Վաղը, եթե բաժանես նրան ընդհանուր մարմնից՝ նրա երակների արիւնը կը դադարի շրջելուց եւ նա կամաց-կամաց կը մեռնի» (552): Ահա նաև սրա համար է Իբերյանը կարծում, որ մարդկային արժեքները ոտնահարել տնտեսական զարգացման համար չի կարելի: Եթե տնտեսությունը փլուզվի, Հայաստանի միակ հարստությունը ազգային հոգեկան արժեքները կմնան: Կրկին տեսնում ենք Իբերյան-Չարյանի կանխագուշակումը. Խորհրդային Միության կազմից դուրս եկած 20-րդ դարի 90-ականների Հայաստանը՝ կաթվածահար տնտեսությամբ, որը տասնամյակների ընթացքում հազիվ կարողացավ քիչ թե շատ ուշքի գալ: Գլխավոր հերոսն այն կարծիքին է, որ յուրաքանչյուրը պիտի սիրի իր երկիրը, նվիրվի ու պատասխանատու լինի նրա համար, հակառակ դեպքում կկորցնենք այն:

Խորհրդայնացման ընթացքը Իբերյանը նմանեցնում է վիուկի պարի, և դա կտևի այնքան, մինչև հայը վերագտնի այն հայրենիքը, ուր անհատը վերջապես կունենա հոգու հավասարակշռություն: Իսկ մինչ այդ մեր ժողովուրդը իր ազատությամբ ու արժանապատվությամբ է վճարում ոչ մնայուն արժեքներ ձեռք բերելու համար: Իբերյանը կարծում է, որ բոլշևիզմը ողբերգական փորձ է, վայրենի, անմարդկային փորձ, որի նպատակն է հասարակական կյանքը հիմնել արդյունաբերության վրա և ստեղծել մարդկային նոր տիպ, որի համար գոյություն ունի միայն «մենքը», որի շահերը և գիտակցությունը պիտի լինեն միայն հավաքական:

Արևմուտքն ու Խորհրդային Միությունը գրողը նույնացնում է, քանի որ երկուսի համար էլ առաջնայինը նյութատեխնիկական զարգացումն է, բայց դրանք նաև հակադրում է լենինյան և գյոթեյան մարդկային տիպերով: Լենինյան մարդը հավաքական մարդն է, որը հրաժարվել է իր անհատական կամքից, ընտրելու, բարեփոխելու իրավունքից՝ հանուն ընդհանուրի բարօրության: Գյոթեյան մարդը՝ Ֆաուստը, նույնպես իրեն ամբողջապես նվիրում է մարդկությանը. մեռնելիս մտածում էր անապատանման դաշտը ջրելու մասին: Բայց Ֆաուստը անհատականություն էր՝ ստեղծագործ ոգու ազատությամբ: Անհատի ազատ զարգացումը երբեք չի կարող խանգարել նյութատեխնիկական առաջընթացին: Նյութատեխնիկական զարգացումը պիտի այն հիմքը կամ միջոցը լինի, որը կնպաստի անհատի ազատ զարգացմանը:

Դարեր շարունակ մեր երկիրը գտնվել է տարբեր նվաճողների լծի տակ, և մեր ժողովուրդը երազել է քիչ թե շատ ապահով կյանք: Հայ բոլշևիկները իրագործում են այդ երազանքը, բայց անթույլատրելի գնով: Իբերյանը հասկանում և ընդունում է գիտատեխնիկական առաջընթացը, դրա անխուսափելիությունն ու անհրաժեշտությունը: Այդ առաջընթացը յուրօրինակ հրաշքի է նմանեցնում և նույնիսկ ուրախ է, որ մեր երկրում գիտատեխնիկական հեղափոխության շնորհիվ «հայկական ֆենիքսը կվերակենդանանայ պողպատե փետուրներով եւ կտուցը արհամարհանքով տնկած «յետամնաց Եւրոպային» (567): Բայց հնարավոր չէ բավարարվել միայն դրանով, քանի որ «ահաւոր հոգեկան ծարաւ պիտի լեցնէ սրտերը...», «...պիտի գայ հոգեկան Սարդարապատը» (567), կզգացվի անհատների պակասը:

Ամերիկյան որբախնամ կոմիտեն գյուղ է կառուցում որբերի համար, որը, սակայն, ոչ մի երազ չի ծնում որբերի հոգում: Բոլշևիկները երկիր են կառուցում, որը ժողովրդի հոգում երազ չի ծնում: Պարտադրված երազը ոչնչացնում է ազգային երազանքը, ավանդույթները, լինելության ազգային խորհուրդը. կործանվում է հայ անհատի՝ դարերով մշակած արժեհամակարգը: Զարյանի ողջ մտահոգությունը իր ժողովրդի հոգու անապատացումն է, որն ավելի սոսկալի է, քան Սարդարապատի անապատը: Դարերի խորքից է ժողովուրդը բերել իր իդեալները, որոնք այժմ վտանգված են: Հեղինակը փրկությունը տեսնում է քաջ, կամային, հայրենասեր ու ժողովրդին նվիրված անհատների մեջ, ովքեր կկարողանան վառ պահել ազգային

իդեալները. միայն այդ դեպքում ժողովուրդը կվերապրի: Այդպիսին է Վահան Իբերյանը, ով կարողանում է ճիշտ գնահատել իրականությունը և տեսնում է այն ճանապարհին ու միջոցները, որոնք ժողովրդին դուրս կբերեն քաոսից:

Ներկայացնելով Հայաստանի ներքաղաքական կյանքը և գաղափարական սնանկությունը՝ Զարյանը ցանկանում է հասկանալ, թե ինչպես են հայերը կարողացել դիմանալ հզոր հարևանների գերակայությանն ու ճնշումներին: Եվ հնչում է պարզ պատասխանը. հոգևոր կերտվածքի շնորհիվ. աշխարհին ընկալելու և մշակույթի մեջ արտահայտելու կերպը այն կարևոր պայմանն է, որը հային հայ է պահել: «Անցորդը եւ իր ճամբան» վեպում Զարյանը պնդում է, որ հայը չի սիրում ո՛չ թուրքին, ո՛չ ռուսին, քանի որ նրանք քար տաշել չգիտեն: Սա մշակութային այն խոր տարբերությունն է, որի շնորհիվ հայը կարողացել է պահպանել իր դեմքը, մնալ որպես մշակութային ինքնություն միավոր ու հասնել քսաներորդ դար: Հայը հարգանքով է վերաբերվել հնագույն մշակույթ ունեցող իր հարևաններին՝ Հռոմին և Պարսկաստանին, բայց նրանց ևս չի ընդունել «... որովհետեւ այդ ժողովուրդների կառուցողական ձեւը չի համապատասխանում մեր ազգի ոգու գոյացման ինքնություն թափին» (43):

Ազգի գոյացման և պահպանման կռվանը ինքնություն և սեփական մշակույթ ստեղծելը և ունենալն է, քանի որ մշակույթն է պայմանավորում ազգային գիտակցությունը և ազգի ամբողջականությունը: Զարյանը կարևորում է «մշակութային ազգ» հասկացությունը, քանի որ ցեղ-ժողովուրդ-ազգ զարգացման ճանապարհին բարձրագույն արժեքը մշակութային ազգն է: Ժողովուրդը կարող է պետականություն չունենալ. պետությունը ազգ չի կերտում: Հեղինակը բերում է վրացիների օրինակը: Նրանք կարողացել են հրաշալի ընդօրինակել օտար մշակույթը, օտարի ստեղծածը սեփականել: Նրանց գերագույն ձգտումը պետականություն ունենալն է եղել, բայց պետությունը նրանց ազգ չի դարձրել: Այս պատճառով է Անցորդը այնքան կարևորում հայի մշակութային լինելն ու մնալը: Հենց նույն պատճառով էլ նա մեղադրում ու դատապարտում է բոլշևիկյան կառավարությանը՝ մեր ժողովրդին կեղծ իդեալներ պարտադրելու, արվեստ ստեղծելու ձևեր ու մեթոդներ թելադրելու համար: Դա կսպանի հայ ոգու ինքնությունությունը, կխանգարի աշխարհը սեփական աչքերով տեսնելուն և արվեստի գործերում կառուցողական ոգու գոյացման ինքնություն թափին:

Դա, ի վերջո, մեր ազգը կտանի կործանման: «... Ես հանդգնում եմ մտածել, որ մենք՝ Հայերս, ունենք աշխարհը ըմբռնելու, մեր միտքը և զգայնությունը արտահայտելու մեր սեփական ձևը, որ արդյունքն է մեր դարավոր փորձառությունների և «կրակով թրծված» պատմության դիմադրելու հոգեկան քաջության», - գրում է Զարյանը⁸¹:

Քննելով հարևան ժողովուրդների պատմությունը և այդ պատմության մեջ մեր թողած մշակութային հետքը՝ Անցորդը այն եզրակացության է գալիս, որ մեր ժողովրդի համար կարևորագույն դեր է սահմանված մեր «հոգեկան հաւասարակշռութեան» շնորհիվ: Եկվոր վրանաբնակ ժողովուրդները ենթագիտակցորեն ենթարկվում են մեր ժողովրդի հոգևոր ազդեցությանը և դրանով իսկ հիմնավորում սեփական լինելությունը և գոյության նպատակը: Սակայն մեր հարևանները չափազանց մեծ ճիգ պիտի գործադրեն մեր ստեղծագործական և մշակութային մթնոլորտում գոյատևելու համար. դա չափազանց դժվար է: Ու թեև դա ենթագիտակցական մակարդակում է տեղի ունենում, «... մեր կարկառած հոգեկան հացի դէմ նրանք կարկառում են սուր, սիւն եւ ատելութիւն» («Անցորդը և իր ճամփան», 440): Հնչում է Անցորդի կարևորագույն եզրակացությունը. ամբողջ Կովկասը հենված է հայ ազգի տևական ու հաստատուն հոգևոր հավասարակշռության վրա: Այս եզրակացության մեջ ամենացավալին այն է, որ մեր ժողովուրդը չի գիտակցում այս հանգամանքը: Միայն ենթագիտակցորեն է ըմբռնում, որ ինքը պիտի շարունակի լինել. «... էականը լինելն է եւ ոչ լինելութիւն ձեւացնելը» (441): Հեղինակը փիլիսոփայական հարց է առաջադրում «լինել» և «լինել ձևացնել» ձևակերպումներով:

Լինել, ըստ Զարյանի, նշանակում է համաշխարհային պատմության մեջ կատարել վերուստ նախասահմանված դերը, իսկ դա մեզ համար մշակույթ արարելը և ստեղծագործական ազգ լինելն է, քանի որ մշակույթի միջոցով պիտի ամբողջական դառնա ազգային ոգին: Մինչդեռ քաղաքակրթվելը՝ նյութական արժեքներ ստեղծելը նպատակ դարձնելը, կկործանի մեզ: Նյութական արժեքներ ստեղծելը պետք է ծառայեցնել մեր ժողովրդի համար գերակա խնդրին՝ մշակույթ արարելուն: Այս դեպքում մեր ժողովուրդը կարող է հաստատել իր լինելության խորհուրդն ու փաստը:

Զարյանը գիտակցում է, որ երկիրը չի կարող գոյատևել միայն մշակույթով:

⁸¹ Զարյան Կ., Դեպի Արարատ, Երևան, 2001, էջ 314:

Երկիրը քաղաքակրթության և մշակույթի ամբողջություն է կազմում: Հարցն այն է, թե որը մեր ժողովրդի համար պիտի առաջնային լինի: Ուրեմն կարելի է եզրակացնել, որ «լինել ձևացնել» նշանակում է ապրել և գոյություն ունենալ միայն զարգացած տնտեսական միավոր լինելու համար, այսինքն՝ քաղաքակրթվել, որը, ըստ Զարյանի, նշանակում է ջնջել ազգային ավանդույթները, մոռանալ կրոնական-բարոյական-հոգևոր յուրահատկությունները, լեզվի ամբողջականությունը վտանգել: Սա կնշանակեր աղավաղել մեր ինքնությունը և միայն հային բնորոշ յուրահատուկ ոգին: Այս հարցը՝ տնտեսական միավոր՞, թե՞ մշակութային ազգ, երբեք չի լքել Զարյանին: «Սրտի ճանապարհով» բանաստեղծության մեջ նա գրում է.

«Թող կոփեն, դարբենեն երկաթե երազներ,
Որոնց կատարին պիտի բարձրանան սեւ ծխնելոյզներ:
Ես գիտեմ վստահ, կեանքի թաւալուող ալիքների տակ
Թաքնուած են հոգու հոսանքներ յստակ,
Տիեզերքի թափը հրեղէն թելերով կրող նժոյգներ,
Մարդաստուածութեան թագը զարդարող
Անհունից՝ կեանքին, կեանքից՝ անհունին կամուրջներ նետող
Լուսաւոր ուժեր,
Որոնց խորհուրդը
Կը գայ, կը ճեղքի թանձրացած մութը
Նիւթապաշտ դարի»⁸²:

Հեղինակը հաճախ անդրադառնում է այն մտքին, որ մեր երկիրը մեզ չի կերակրում, այլ մենք ենք կերակրում մեր երկրին, և դա մեր երջանկությունն է: Մեր միակ հարստությունը մեր ժողովրդի ստեղծագործ ոգին է, որն էլ պայմանավորում է մեր երկրի և մեր ժողովրդի լինելության փաստը և գոյության նպատակը:

Իր գեղարվեստական արձակում Զարյանը անդրադառնում է կառավարության անհանդուրժողականությանը արտասահմանից եկած հայերի նկատմամբ: Ե՛վ Անցորդը («Անցորդը և իր ճամփան»), և՛ Իբերյանը («Բանկոռպը և մամուփի ոսկորները») ցավով են տեսնում, որ իրենք այս երկրի համար ավելորդ են: Նրանց

⁸² Զարեան Կ., Սրտի ճանապարհով, «Նայիրի», Հալեպ, 1948, համար 1:

երազանքը, որ կարող էին ժողովրդի դիցավեպը ստեղծելուն մասնակցել, նվիրումը, զոհողությունները իզուր էին: Զարյանը փաստում է, որ բուլճարիկյան կառավարությունը իր քաղաքականությամբ աղավաղում է ժողովրդի հոգևոր կերտվածքը, արհամարհում է ոչ նյութական արժեքները՝ դրանով իսկ թույլ չտալով մեր ժողովրդի դիցավեպը ավարտին հասցնել:

Զարյանի պես լայնահորիզոն մտավորականը կարող էր և պետք է տեսներ, որ թեև դանդաղ, բայց ձևավորվում է մտավորականություն, գրականության և արվեստի դաշտը նույնպես անպտուղ ու դատարկ չէ: Նրա մոայլ եզրահանգումները կարելի է վերագրել այն անզիջում պահանջին, որ ծնվում է հայրենիքի նկատմամբ պաշտամունքի հասնող սիրուց:

Այսպիսով, իր երեք վեպերում Կոստան Զարյանը ներկայացնում է մեր ժողովրդի ապագայի իր տեսլականը՝ հաստատելով, որ առանց գաղափարաբանության ժողովրդի զարգացման ընթացքը հնարավոր չէ կառուցել: Քանի որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ ներկայանում է որպես ոգու և գաղափարի յուրահատուկ ամբողջություն, ուստի ամեն մի կոպիտ միջամտություն կարող է աղավաղել այդ ամբողջականությունը: Ընդունելով, որ քաղաքակրթության առաջընթացը կասեցնել հնարավոր չէ, գրողը, այնուամենայնիվ, կարծում է, որ նոր գաղափարաբանությունը պետք է հիմնվի երկիր-ժողովուրդ-ոգի միասնության գաղափարի վրա: Կարևորելով մանավանդ ազգային ոգին՝ Զարյանը կարծում է, որ հենց մշակույթն է կոչված պահպանելու մեր ազգի յուրահատկությունը, ուրեմն և՛ հարատևությունը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱԿԱՏԱԳՐԻ ՀԱՅԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԶԱՐՅԱՆԻ ՎԵՊԵՐՈՒՄ

**1.« ՆԱՎԸ ԼԵՌԱՆ ՎՐԱ» ՎԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆՅԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Կոստան Զարյանի «Նավը լեռան վրա» վեպը երկու հրատարակություն է ունեցել՝ 1943-ին Բոստոնում և 1963-ին Երևանում (2015-ին «Գրական կոթողներ» շարքում 1943թ. հրատարակությունը «Սարգիս Խաչենց. Փրինթինֆո» հրատարակչությունը վերահրատարակել է): «Ի դարու հայ գրականության պատմության ամենէն աղմկայարոյց դրուագներէն մէկը կապուած է Կոստան Զարեանի Նաւը Լեռան Վրայ վէպի երեւանեան հրատարակութեան», - գրում է Վ. Մատթէոսեանը⁸³: Արդյունքում ընթերցողի սեղանին դրված են նույն վերնագրով երկու տարբեր գրքեր՝ ասելիքի նպատակի և կերպի առումով, թեև գործողությունները գրեթե նույնն են, հերոսները՝ նույնպես: Թե՛ Սփյուռքում, թե՛ Հայաստանում լույս են տեսնում բազմաթիվ հոդվածներ, որոնց հեղինակները քննադատում կամ չեն ընդունում երկրորդ գրքի ծնունդը, շատերն էլ աշխատում էին բացատրել այդ երևույթի պատճառները: Կարծում ենք՝ բոլորին էլ հուզել է նույն հարցը, որը հնչեցնում է Վ. Մատթէոսյանը. «Կամաւո՞ր էր վէպին փոխակերպումը: Գաղափարական տարբեր դիրքերէ հրատարակուած նոյն գործը կարելի՞ էր ընդունելի նկատել: Հեղինակին գիտակցութեամբ թէ ոչ, նման աշխատանք բարոյապէս թոյլատրելի՞ էր»⁸⁴:

2003 թվականին «Բագին» հանդեսում տպագրվում է Միքայել Թավրիզյանին⁸⁵ ուղղված Գուրգեն Մահարու նամակի⁸⁶ մի հատվածը՝ խմբագրական վերլուծությամբ. «Ինչո՞ւ Էդուարդ Բոյաջյանը իր կրքոտ բաց նամակն ուղղած է խորհրդային իշխանությանը, փոխանակ գրքի խմբագրին, Հրաչյա Գրիգորյանին: Ո՞ր օրվանից

⁸³ Մատթէոսեան Վ., Նիւթեր Կոստան Զարեանի Նաւը լեռան վրայ վէպի երեւանեան հրատարակութեան մասին, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրութ, 2006, (առանձնատիպ ԻԶ հատորէն), էջ 297:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 297:

⁸⁵ Հայ դիրիժոր, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ:

⁸⁶ «Բագին», Բեյրութ, 2003, հ. 3, էջ 141:

Հրաչյա Գրիգորյանը դարձավ խորհրդային իշխանություն»։ Մահարին գրում է, որ վեպի երկրորդ հրատարակությունը ընդամենը խմբագրական ձախորդ փորձի արդյունք է. «...Չլինելի Հրաչյա Գրիգորյանը և նրա փոխարեն «Նավը» լեռան վրա բարձրացնել մի ուրիշ խմբագիր, ուրիշ կլինել պատկերը»⁸⁷։ Այս նամակի օրինակով կարելի է ներկայացնել խորհրդային հասարակայնության մտածելակերպը, չնայած ինքը՝ Գուրգեն Մահարին, շատ ավելի լավ էր հասկանում, թե ինչ է կատարվում, քանի որ իր մաշկի վրա էր զգացել խորհրդային գրաքննության ազդեցությունը (հիշենք «Այրվող այգեստաններ» գրքի տպագրության շուրջ ծավալված կրքերը⁸⁸)։

Եթե խորհրդային գրողներն ու արվեստագետները չէին կարողանում խոստովանել կատարված փոփոխությունների իրական պատճառները, ապա սփյուռքահայ գրողներն ու գրաքննադատները չէին կարող հասկանալ, քանի որ պատկերացում չունեին, թե գաղափարական ինչպիսի ճնշման էին ենթարկվում գրողներն ու արվեստագետները։ Միգուցե այդ պատճառով է Ա. Ծառուկյանը գրում. «Ճիշդ է, որ Հրաչեայ Գրիգորեանը բարի պտուղ մը չէր, բայց վստահ եմ որ բոլոր խաթարումները գրքին մէջ եղած են Զարեանին կրաւորական հաւանութեամբ եւ իր կամքով։ Գրքի մը խմբագիրը Հայաստանի մէջ պաշտօնական գրաքննիչը չէ՛, ըստ որո՞ւ անպատեհ (կամ... պատեհ) տողեր եւ էջեր կրնան մկրատիլ, այլ հեղինակին տրամադրուած խորհրդական մը, որուն հետ համաձայնաբար կրնայ սրբագրութիւններ կատարել իր գործին վրայ, միշտ վերջին խօսքը մնալով հեղինակին։ Խմբագիրը հաշտարար ատեանն է, գրաքննիչը (կլաւիտ կոչուած) վերաքննիչ ատեանը, որուն վճիռները անբեկանելի են։ Այնպէս որ, ինչ որ եղած է գրքին մէջ, եղած է Զարեանի հաւանութեամբ, չըսելու համար նրա մասնակցութեամբ»⁸⁹։

Ա. Ծառուկյանի զարմանքին և դժգոհությանը կարող է պատասխանել «Բագինի» խմբագրականը. «Մահարիի ապրած տարիներուն՝ նոյնիսկ իր մայրը գիտէր, որ երեւանեան տպարանում տպուած գիրքերը «խնդագին» ապրումներ չէին յուշէր, այլ անոնց անխուսափելիօրէն կ'ընկերանային տխրագին պատճառներ, վասնզի ո՛չ միայն մէկ տողին չէին դիպչեր հոն, այլեւ էջեր ու էջեր կ'աւելցնէին կամ կը յապաւէին

⁸⁷ «Բագին», Բեյրութ, 2003, հ.3, էջ 142։

⁸⁸ Տե՛ս՝ Գր. Աճեմյան, <http://www.azg.am/AM/culture/2011071603>։

⁸⁹ Մատթէոսեան Վ., Նիւթեր Կոստան Զարեանի Նաւը լեռան վրայ վեպի երեւանեան հրատարակութեան մասին, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրութ, 2006, (առանձնատիպ ԻԶ հատորէն), էջ 297։

խմբագիրները, որոնք արդեն դասակարգ դարձած էին գրաքննիչներ անունին տակ, ու եթե ներկայացած բոլոր գիրքերուն վրայ չէին կրնար արգոսեան աչքերով հսկել, մթնոլորտային ճնշումին տակ շնչահեղձ անոնց հոգիներուն կը հսկէր ներքին գրաքննիչը, որ տարբեր չէր բացայայտէն»⁹⁰ :

1964 թվականին՝ «Նավը»-ի երևանյան հրատարակությունից անմիջապես հետո, լույս է տեսնում Պողոս Սնապյանի «Ավազախրած նավը» վերլուծական գիրքը: Սփյուռքահայ այս գրականագետը հսկայական աշխատանք է կատարել՝ բառ առ բառ, տող առ տող, էջ առ էջ մեջբերումներ կատարելով և համեմատելով վեպի առաջին և երկրորդ հրատարակությունները: Այս համեմատությունից պարզ է դառնում՝ կրճատումներն ու փոփոխությունները այնքան շատ են, որ վեպում նկարագրվող ժամանակաշրջանի ամբողջական պատկերը կորչում է, իրականության վերարտադրումը՝ տուժում: Պ. Սնապյանը չափազանց խիստ է մոտեցել երկրորդ հրատարակությանը. որքան որ արժևորել է բոստոնյան հրատարակությունը⁹¹, նույնքան էլ քննադատել է երևանյան հրատարակությունը՝ Կ. Ջարյանին մեղադրելով հեղինակության, երկերեսանիության և այլ մեղքերի համար⁹²:

Ստեղծված վիճակը հրաշալի է բացատրում Մարկ Նշանյանը. «Օշական եւ Ջարեան, նոյն բովին մէջը մեծցած նոյն բախտը չվայելեցին (նկատի ունի Վարուժանի փառքը - Ա.Հ.): Իրենց գործած մեղքը վերապրիլն էր Աղէտին: Թերեւս ուրիշ մանր մեղքեր ալ ունէին քաւելիք, որոնցմէ նազագոյնը չէր Հայաստանի աչքին՝ Սփիւռքի տարածքին բարձր գրականութիւն մշակելու ծրագիրը եւ իրողութիւնը, քանի որ կարենալ հասնելու համար իրենց բաղձանքին՝ ստիպած էին բախտորոշ ընտրութիւն մը կատարելու: Երկուքն ալ ընտրեցին, ի հարկէ՝ տարբեր ձեւերով, ազատութիւնը: Հայաստանը երբեք չներեց իրենց մօտ՝ ազատ ըլլալու, գրական ասպարեզին մէջ ազատօրէն շնչելու ու շրջելու ցանկութիւնը: Ու պատժեց երկուքն ալ, Օշականի

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 144:

⁹¹ «Պատմական այդ ժամանակաշրջանի պատմական բոլոր անցուդարձներուն ու դէպքերուն թելադրած բոլոր երեւոյթնորը վերլուծած, բոլոր երեւոյթներուն մասին իր խօսքը ըսած գիրքն է ան: «Նաւը լերան վրայ» վեպին մէջ տրուած է Հայաստանի բովանդակ փիլիսոփայութիւնը» (Նախաբան): Սնապեան Պ., Աւազախրած նաւը, Պեյրութ, 1964:

⁹² «Կ.Ջարեան միայն «մաքրաջրած» չէ իր վեպը, այլ նաեւ մշուշագրած է զայն: Տեղական պայմաններուն յարմարելու իր ճիգը յաճախ դաւաճանած է իրեն ու ակներեւ դարձուցած է կատարուած խաղը», նույն տեղում, էջ 153:

ծովաճառալ գործին հանդեպ անտարբերութեամբ, եթէ ոչ թշնամութեամբ վերաբերելով, ու Ջարեանին վերապահելով աւելի ահաւոր պատիժ մը: ... Ջարեանի կեանքին վերջին տարիներուն՝ Հայաստանի պատկան մարմինները «գրկաբաց» ընդունած են զինք մայրենի հիւրընկալ հողին վրայ, առինքնելով ստապատիր խօստումներով, ու յետոյ պահած են իբրեւ պատանդ, իր գործերը խեղաթիւրելով, ու իր անձը ճզմելով»⁹³:

Այնուամենայնիվ Սփյուռքում կային գրականագետներ, ովքեր հասկանում էին Խորհրդային Միությունում, մասնավորապես Խորհրդային Հայաստանում, գրողների և արվեստագետների վիճակը: 1925 թվականին Մ. Թիրեաքյանը գրում է. «Ջարհուրելի բան է մանաւանդ միտք բերել թէ հայրենիքին մէջ, հոն ուր պիտի զարգանան մեր հարազատ գիրն ու արուեստը, քաղաքական հոգեր և կուսակցական նշանաբաններ կը փորձեն կուլ տալ գրականութեան ու արուեստի մարդուն ամբողջ տեսիլքներն ու յուզումները, ու թափել զանոնք միօրինակ կաղապարի մը մէջ: Տխուր է պատկերը որ ցոյց կու տան հեռուէն մեզի: Բաւական է միտք բերելը որ արուեստագէտին հեւքերը մեզի կը հասնին գլանի մը տակէն, կաշկանդուած, թափծո՛ւ: ...Եւ յիմարութիւն է ինքնուրոյն արուեստ յուսալը կաղապարի մը տակէն: Երբ մանաւանդ այդ կաղապարը ստամոքսի մը ձևն ունի»⁹⁴: Այդպիսի գրականագետներից է նաև Մ. Թեոլեոյանը, ով իր «Դար մը գրականություն» գրքում հրաշալի վերլուծում է երկրի ներքաղաքական վիճակը, գաղափարական պարտադրանքը և որպես հետևանք՝ գրականության և արվեստի վիճակը. «Խորհրդահայ վերադիրը կը ձգտի պարզապէս աղաղակել վերջին երեսնամեակի հայրենական գրականութեան *վարչակարգային ու քաղաքական ընոյթը*,- ա՛յն՝ զոր համայնավարութիւնը պահանջեց միշտ. Պարտադրե՛ց՝ ո՛չ միայն բարոյական իբրեւ գերագոյն հեղինակութիւն, այլեւ իբրեւ *ոստիկանական ոյժ*. Ուզեց հարկադրել՝ ո՛չ միայն կուսակցական հրահանգներով, պարբերական սաստերով եւ բանադրանքներով, այլեւ՝ բազուկո՛վ, սուինո՛վ հալածանքո՛վ եւ բանտարկութեամբ. Աքսորավայրերու եւ մահուան սպառնալիքո՛վ: Պահանջե՛ց, հարկադրե՛ց, բռնօրէն պարտադրե՛ց...: Սակայն յաջողեցաւ թէ ոչ,- բոլորովին տարբե՛ր խնդիր է: Առա՛ւ

⁹³ Նշանեան Մ., Կոստան Ջարեան. Անկարելի թատրոնը, «Բազմավէպ», 1994, էջ 176:

⁹⁴ Թիրեաքեան Ն., Կուսակցական եւ քաղաքական գիծը գրականութեան եւ արուեստի մէջ, «Նաւասարդ», Պուրբէշ, 1925, Բ տարի, Ե պրակ, էջ 129:

անշուշտ իր տասնորդը,- «Կայսեր բաժինը»։ Ա՛յն՝ որ կը պոռայ կեղծ ու բռնագրքու ըլլալու ճակատագիրը, ա՛յն՝ որ վկայութիւն մը միայն պիտի ըլլայ ու մնայ մեր Երկրին վրայ ծանրացող գլխազիր *Բռնութեան անմարդկային հանգամանքէն*։ Սակայն՝ չկրցա՛լ խեղդել ոգին, - «Աստուծոյ բաժինը»։ Ա՛յն՝ որ առհաւօրէն կը բխի հայ հոգիի ակունքներէն, որ չի կասիր բոլո՛ր ժամանակներու բոլո՛ր դաժանութեանց յանդիման։ Ա՛յն՝ որ մեր զգացական աշխարհին եւ իմացական ընդունակութիւններուն անսանձելի, անտժգունելի արտայայտութիւնն է։ Ա՛յն՝ որ յավիտենապէս *մեզ* ըլլալու ու *մերը* մնալու սահմանուած է, անկախաբար՝ աշխարհագրական, քաղաքական եւ ընկերային ազդակներէ (ընդգծումները՝ Մ. Թ.)»⁹⁵։ Կոստան Զարյանի ստեղծագործութիւնները մնացին «Աստուծոյ բաժին»-ի մեջ, թեւ դրա համար գրողը թանկ վճարեց՝ պարտադրված մենակութիւն, թշվառութեան դատապարտվածութիւն, մոռացում։

Ի՞նչ է ինքը՝ Կ. Զարյանը, ասում իր գրքի երկրորդ հրատարակութեան վերաբերյալ։ «Նավատոմարում» նախ զգուշավոր դիտողութիւն է հնչում. «...Սիլվան (խոսքը Կապուտիկյանի մասին է – Ա.Հ.), որ կարդացել է «Նավը», ասում է արտասահմանյան հրատարակութիւնը գլուխգործոց է, և արած փոփոխութիւններս երկրորդի համար փչացրել են գիրքը։ Կարծում եմ նա իրավացի է»⁹⁶։ Հետո արդեն կարդում ենք ճշմարտութիւնը. «Ես ուզում եմ իմացվի, որ «Նավը»-ի երկրորդ հրատարակութիւնը լույս է տեսել ճշման, խաբեության և սպառնալիքի տակ։ Երկրորդ հրատարակութեան վերջին մասը բոլորովին ավելորդ է, ինչպէս նաև շատ փոփոխութիւններ վեպի ներսում։ Պրն Գրիգորյանը ստացավ ավելի քան 2000 ռուբլի արտագրելու և, առանց ինձ հարցնելու սխալ փոփոխութիւններ մտցնելու համար։ ...Իմ գրած վեպը այն է, ինչ որ տպված է արտասահմանում (շատ աննշան փոփոխութիւններով) և իմ մահից հետո երբ արտատպեն, թող միանգամայն անտեսեն երկրորդ հրատարակութիւնը»⁹⁷։

Իսկ ամեն ինչ սկսվել է նրանից, որ հայրութիւնն ու հայրենիքը հոգում, սրտում ու արյան մեջ կրող գրողին, որը երազում էր իր երկրի լեռների մասին («Թող իմացվի, որ մենք կրում ենք մեր մեջ մեր Հայաստանը, ինչպէս մի տիեզերք, ինչպէս մի

⁹⁵ Թէօլէօլեան Մ., Դար մը գրականութիւն 1850-1950, 1956, Գահիրէ, Բ հատոր, էջ 290։

⁹⁶ Զարյան Կ., «Նավատոմար», Երևան, 1999, էջ 565։

⁹⁷ Նուն տեղում, էջ 567։

ճակատագիր: Նա ցեղի հետ կապված սկզբնասկիզբ այն ոգեղենությունն է, որ զետեղված է մեր էության ծալքերում և որով ներշնչվում է մեր ստեղծագործական թոփքը»⁹⁸), համոզում են վերադառնալ Հայաստան՝ խոստանալով տպագրել նրա գրքերը:

Կարծում ենք՝ եթե նախնական համաձայնությամբ Զարյանին հնարավորություն տային վեպը աննշան փոփոխություններով (ինչպես ինքն էր նախատեսել) տպագրել Երևանում, և գրողն ստեղծեր «Նավը»-ի երկրորդ հատորը, որում նա նախատեսում էր պատմել խորհրդային հայրենիքի ձեռքբերումների մասին, ապա թե՛ գրականագիտական, թե՛ խորհրդային գաղափարախոսության փառասիրությունը շոյելու առումով կունենայինք հրաշալի պատմություն: Հր. Գրիգորյանը գրում է. «Մեզ համար կարևոր այս վեպում նրա հիմնական երկու դրույթներն են՝ ա) Որ դաշնակցական տիրապետության տարիները փորձանք ու դժբախտություն էին հայ ժողովրդի համար: Այդ հիանալի կերպով ցույց է տրված վեպում: բ) Որ դաշնակցականները չէին կարող և չկարողացան վերստեղծել հայ պետականությունը, որ այդ կարող էին անել և արեցին հայ կոմունիստները, բերելով հայ ժողովրդի վերջնական փրկությունը: Այդ ցույց է տրված վեպում նավը Սևան հասցնելու գեղեցիկ սիմվոլով: Վեպի մնացած բոլոր թերությունների ինչպես և հեղինակի բուրժուական մտածողության շատ արատավոր կողմերի մասին կարելի է խոսել, մեկնաբանել, քննադատել վեպի հրատարակության համար պատրաստվող հատուկ առաջաբանում: 10.03.62»⁹⁹: Նշված «դրական» դրույթները նույն պարոն Գրիգորյանի խմբագրման «շնորհիվ» են տեղի ունեցել:

Երևանյան աղավաղված հրատարակությունը գրաքննիչների կարճատեսության արդյունք է: Գրքի խմբագիրը՝ Հր. Գրիգորյանը, սկզբում ճիշտ է կողմնորոշվել. «Նա (նկատի ունի վեպի անանուն գրախոսին – Ա. Հ.) մոռացել է, որ գործ ունի բուրժուական գրողի հետ և մոտեցել է հեղինակի գործին, այն չափանիշներով, ինչ կարելի է կիրառել միայն սովետական կամ սոցիալիստական ռեալիզմի ուղղության գրողների

⁹⁸ Զարյան Կ., Դեպի Արարատ, Երևան, 2001, էջ 308:

⁹⁹ «Հայկազեան հայագիտական հանդես», Պեյրուֆ, 2006, (առանձնատիպ ԻԶ հատորէն), էջ 349:

նկատմամբ»¹⁰⁰: Բայց Գրիգորյանը՝ որպես կատարող (չնայած գրաված պաշտոններին ու բարձր դիրքին), չէր կարող կոտրել գրաքննության ընդունված կարծրատիպը: Կա նրա մեկ ուրիշ գրախոսականը ևս՝ «Կարծիք «Նավը լեռան վրա» վեպի մասին»: Ահա այս «Կարծիքում» պրն Գրիգորյանը քարը քարի վրա չի թողնում և այնպիսի կեղտաջուր է լցնում վեպի վրա, որ կարելի է տարակուսել. եթե այդքան վատն է վեպը, ինչո՞ւ են ձեռնարկում խմբագրման և հրատարակման աշխատանքները. «Հեղինակը սիրում է իր ընթերցողներին ազգային սնապարծության կարկանդակներ հրամցնել:»¹⁰¹, «Վեպից միստիցիզմի գարշահոտություն է փչում:»¹⁰², «Նավը լեռան վրա» վեպը գաղափարապես մեզ համար խորթ է, այն դաշնակցության տիրապետության արդարացումն է»¹⁰³:

Ինչո՞ւ էր Կոստան Զարյանի «Նավը լեռան վրա» վեպը այդքան կարևորում սովետահայ գրաքննադատությունը, ինչո՞ւ հենց այս գիրքը ընտրվեց խեղաթյուրելու համար:

Կոստան Զարյանի գեղարվեստական արձակը ներկայացնող նշված երեք վեպերը ներկայացնում են Հայաստանի համար բարդ ժամանակաշրջան, երբ կազմավորվում է Առաջին հանրապետությունը, և դրան հաջորդում է խորհրդային կառավարությունը, ներկայացնում են բոլշևիկյան գաղափարախոսությունը, այդ գաղափարախոսության նկատմամբ ժողովրդի և հեղինակի վերաբերմունքը: «Գրականության պատմաբանները հաճախ են նկատել, որ գրականության պատմության միջոցով կարելի է վերականգնել ժողովրդի պատմությունը: Գրողն իր ժամանակի տարեգիրն է, եթե անգամ նա գրում է ուրիշ ժամանակների մասին: Եվ հաճախ նա իր ժամանակի մասին ասում է շատ ավելին, քան պատմիչն ու պատմաբանը», - գրում է Ժ. Քալանթարյանը¹⁰⁴: «Նավը լեռան վրա» վեպում է այնքան լավ երևում Հայաստանի մենակությունն ու ողբերգությունը, «եղբայրական» ժողովուրդների վերաբերմունքը մեր նկատմամբ և մեր ժողովրդի տոկունությունը, հոգու վեհությունն ու մաքրությունը, ինչպես նաև ցեղային ամբողջականությունը:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, «Մի քանի դիտողություններ Կ.Զարյանի «Նավը լեռան վրա» վեպի անանուն գրախոսականի կապակցությամբ» հոդվածից, էջ 329:

¹⁰¹ Նույն տեղում, էջ 320:

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 322:

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 322:

¹⁰⁴ Քալանթարյան Ժ., Գրական հորիզոններ, Երևան, 2008, էջ 92:

Զարյանը շատ լավ գիտեր այդ իրականությունը, իսկ ընթերցողի սեղանին չկար ճշմարտությունն այդպես աղաղակող որևէ այլ գիրք: Եթե խորհրդային իշխանությունները կարողանային իրենց հետաքրքրող գիրքը հրատարակել փոխված գաղափարախոսությամբ, դա կնշանավորեր սովետական գաղափարախոսության հաղթանակը:

Այս հարցը հետաքրքրել է նաև Պ. Սնապյանին. ««Նալը լերան վրայ» վեպին տրուեցաւ նախապատուութիւնը անոր համար, որ տարբեր հայութիւն մը ներկայացուած էր հոն, իրական հայութիւնը, կեանքը իր ձեւով ըմբռնող, ինքնուրոյն լինելութեան տէր վաղեմի ցեղին նոր դիմագիծը, անկախութեան տիրացած, անկախութեան սիրոյն ինքզինքը տասնապատկել գիտցող բուռն ոգին: Հայ մարդն էր այդ վեպը, մարդացած եւ անհատականացած հայ երկիրն էր, մեզ շրջապատող ժողովուրդներն ու վարդապետութիւնները մեր էութեան ու առաքելական ճակատագրին անհաղորդ ու խորթ հռչակող պատճառաբանուած խօսք էր, մշակոյթի փառաբանութիւն էր տակաւին, նոր որոնում, ծարաւ: Այս ամէնը եւ այս ամէնուն հետ Զարեանը խորտակելու համար նախապատուութիւնը տրուեցաւ այս գործին: Զարեանը իր զարեականութեան մէջ խորտակելու համար: Բուն խնդիրը այս է: Զարեանը մեռցնել իր զարեանականութեան մէջ: Եւ ասոր անունը համայնավարութիւն է: Համայնավար ոճ է ասոր անունը»¹⁰⁵:

Զարյանին և նրա գիրքը «խորտակելու» ծրագիրը մշակվել էր 1961-62 թվականներին, համենայն դեպս «Նավի» վերաբերյալ առաջին ներքին գրախոսականները այդ թվականներին են գրվել:

Էդ. Թոփչյանը դեռևս 1961 թվականի հուլիսի 30-ին է գրել իր կարծիքը Երևանում վեպը վերահրատարակելու կապակցությամբ՝ պահանջելով վերանայել դաշնակցականների և բոլշևիկների նկատմամբ արտահայտված վերաբերմունքը, փոխել վեպում արտահայտված կարծիքը մայիսյան ապստամբության մասին, ինչպես նաև եղբայրական ժողովուրդների նկատմամբ հնչող «վիրավորական գնահատականը», որն անհարիր էր խորհրդային գաղափարախոսությանը¹⁰⁶: «Մեր դիտողությունները չեն հանգում Կ. Զարյանին միանգամից սովետական գրող դարձնելու պահանջին, այլ վերաբերում են վեպի գաղափարական և գեղարվեստական

¹⁰⁵ Սնապեան Պ., Աւագախրած նալը, Պէյրութ, 1964, էջ 161:

¹⁰⁶ «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրութ, 2006, (առանձնատիպ ԻԶ հատորէն), էջ 311:

հիմնական վերամշակմանը ճշմարիտ, ժողովրդական հայրենասիրության դիրքերից, իսկ այդ աշխատանքն անհրաժեշտ է կատարել, անհրաժեշտ է նախկին վեպն օժտել գաղափարական նոր բովանդակությամբ, փաստորեն ստեղծել նոր երկ, և այդ դեպքում միայն «Նավը լեռան վրա» վեպը արժանի կլինի հրատարակելու մեզ մոտ, Սովետական Հայաստանում»¹⁰⁷ :

Գրաքննադատների բազմաթիվ մեղադրանքներից մեկն էլ այն է, որ Զարյանը Հայաստանում չի եղել «Նավը լեռան վրա» վեպում նկարագրվող պատմական դեպքերի ժամանակ, ուստի նրա գրածը երևակայության արդյունք է և աղավաղում է պատմական ճշմարտությունը: Այստեղ տեղին է հիշել Վ. Մատթեոսյանի կարծիքը Զարյանի գրականության մասին. «Չենք ըսեր, թե Զարեան մարգարե մըն էր իր գրականութեան մարգարէաշունչ շեշտով հանդերձ – այլ՝ պարզապէս, իր ժամանակի զարգացումներուն շատ ուշիմ հետետորդ մը, թերեւս ամէնէն ուշադիրներէն՝ իր ժամանակակից հայ գրողներու շարքին»¹⁰⁸: «Հոն (Երևանում) մնաց մեկ երկու տարի, Համալսարանին մէջ ֆրանսական գրականութեան պատմութեան դասաւանդութիւնը կատարեց: Քիչ արտադրեց, բայց աչքերն ու սիրտը լեցուց հայ հողի, հայ մթնոլորտի, հայ բնութեան, հայ ժողովրդական միջավայրի տեսիլներով ու շունչով: Աւելի խորապէս Հայ էր երբ դարձաւ Եւրոպա: Հոն քիչ արտադրած էր, բայց իր ապագայ արտադրութեանց համար տարրեր հաւաքած էր», - գրում է Ա. Զոպանյանը¹⁰⁹:

1919 թվականի հուլիսին Զարյանը՝ որպես իտալական մի քանի թերթերի հատուկ ներկայացուցիչ, գործուղվել է Կովկաս և առաջին անգամ եղել Հայաստանում: Նա հողվածներ է գրել Կ. Պոլսում տիրող մթնոլորտի, Փոքր Ասիայի քաղաքական վիճակի, թուրքական զորքերի տեղաշարժերի, նույնիսկ Դենիկինի արշավանքի մասին: Այսինքն, նա շատ լավ ծանոթ էր Կովկասում տիրող քաղաքական վիճակին, և զարմանալի չէ, որ գրում է նաև քաղաքական-վերլուծական հողվածներ և «Նամակներ Կովկասից» ռեպորտաժների շարքը: Նա վերադառնում է Ֆլորենցիա՝ գրեթե մեկ տարի լինելով քաղաքական բարդ կյանքով ապրող Կովկասում և Հայաստանում:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 313:

¹⁰⁸ Մատթեոսյան Վ., Կոստան Զարեանի շուրջ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1998, էջ 389 :

¹⁰⁹ Զոպանյան Ա., Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1930, թիւ 4, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 108:

1922-ին նա կրկին Հայաստանում էր, ուր կարողանում է ապրել մինչև 1924 թվականը: Դրանք բոլշևիկյան գաղափարախոսության կայացման և խորհրդային կարգերի հաստատման առաջին տարիներն էին: Գրողը հրաշալի գիտեր այն իրականությունը, որը պիտի դարձներ իր վեպի նյութ: Ավելացնենք նաև, որ Կոստան Զարյանը, մոտիկից ծանոթ լինելով Լենինին, երիտասարդության տարիներին տարված է եղել նրա գաղափարներով: 1905-ին Զարյանը մասնակցել է «Ռադուգա» ամսագրի հրատարակմանը. «Միխա Յխակայան եւ բժիշկ Սեմաշկոն»¹¹⁰ մեզ առաջնորդում էին: Խումբ էինք կազմել եւ Բոգդանովի հետ էմպիրիո-կրիտիցիզմ էինք ուսումնասիրում, Կարլ Մարքսի մօրուքը Մախի փիլիսոփայութեան մէջ թաթախում» («Անցորդը և իր ճամփան», 176): Ժողովներ են գումարել, կարդացել Մարքսի, Էնգելսի, Կաուցկու բրոշյուրները: Ոգևորվել է Լենինի կերպարով. «Այդ փոքրիկ մարդու երեսին դաժան մի գաղափարի լոյսը կար: Նրա շուրջը ամէն ինչ լրջանում էր, ամէն ինչ վերին աստիճանի կարեւոր էր դառնում: Նրա մի նայածքը, մի խօսքը բաւական էր, որպէսզի մարդ նետի կրակի մէջ»(177):

Այդ ոգևորությունը և բոլշևիկյան գործունեությամբ տարվելը Կ. Զարյանից խլում են նրա երիտասարդության մեկուկես տարիները, որոնք նա անցկացնում է Մյունխենի բանտում. «Մինխենի բանտի տաժանելի օրերը եկան: Կախաղանի ուրականը: Ու մէկ ու կէս տարի յետոյ, վերջին տեսակցութիւնը Լենինի հետ Փարիզում, Avenue d'Orléans-ի մի փոքրիկ սրճարանում...» (177):

Մի կարևոր հանգամանք ևս. գրաքննադատները անտեսել են վեպի առաջաբանի առաջին նախադասությունը. «Այս վէպը, բուն իմաստով՝ պատմական վէպ չէ, այլ պատմութիւնն է մի քանի հայ հոգիների, որոնց վիճակած էր ապրել մեր ազգային կեանքի ամենաբախտորոշ շրջաններից մէկում»¹¹¹: Ճիշտ է, պատմությունը կա, պատմական դեպքերը կան, բայց հեղինակը կարևորում է պատմական հիմքի վրա հյուսվող հոգեկան դեպքերը. «Առհասարակ «Նաւը» լոկ գաղափարախօսական մեկնաբանութեան ենթարկուած է: Մոռացուած է Զարեանի զգուշացումը, թէ «պատմութեան գիրք չէ», -նկատում է Վ. Մատթեոսյանը¹¹²:

¹¹⁰ Յխակայան և Սեմաշկոն «Радыга» ամսագրի խմբագրության անդամներից են եղել:

¹¹¹ Զարեան Կ., Նաւը լերան վրայ, Բոստոն, 1943, էջ 9:

¹¹² Մատթեոսեան Վ., Կոստան Զարեանի շուրջ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1998, էջ 375:

Հրաչյա Գրիգորյանը վեպը խմբագրել է հուլիս-օգոստոս ամիսներին: Զարյանի վիզայի ժամկետը լրանում էր օգոստոսին. նա մեկնել է Հայաստանից սեպտեմբերին: Գիրքը տպագրելու ժամկետը չխախտելու համար մեքենագրված վերջին օրինակը առանց նայելու հանձնել է տպագրության՝ պայմանով, որ հետո կնայի: Հրաչյա Գրիգորյանը գրում է. «Հեղինակի հետ բանավոր համաձայնության եկանք, որ եթե անհրաժեշտ լինի լրացուցիչ խմբագրական միջամտության (ոչ հիմնական, այլ փոքր կրճատումներ կամ ուղղումներ) ես այն կկատարեմ առանց իրեն տեղեկացնելու» (Կարծիք «Նավը լեռան վրա» վեպի մասին)¹¹³:

Խմբագրված գրքի անվանաթերթի վրա նախապես եղել է «Վերամշակված հրատարակություն» ձեռագիր մակագրությունը: «Հետաքրքրութենէ զուրկ չէ, որ հոս արձանագրուած «վերամշակուած հրատարակութիւն» ենթավերնագիրը, չքացած է երեւանեան տպագիրէն: Ան կը յուշէ, որ Զարեան փորձած է սկիզբէն իսկ պահել օրկանական կապը առաջին հրատարակութեան հետ՝ «մշակում» կամ «վերամշակում» ձեւին տակ: Ենթավերնագրին ջնջումը, իր հերթին, կը ցոլացնէ նախկինէն արմատապէս տարբեր, անոր հետ կապ չունեցող տպագրութեան մը յաւանականութիւնը»¹¹⁴: Վ. Մատթեոսյանը նշում է նաև, որ Հր. Գրիգորյանը տեքստը երկու անգամ է խմբագրել, և այդ օրինակները խմբագրի մոտ պիտի պահպանված լինեն, բայց դրանց ճակատագիրը հայտնի չէ: «Յայտնի չէ նաեւ, թէ խմբագիր ու հեղինակ ինչպիսի փոխյարաբերութիւն մշակած են երկու ամիսներուն ընթացքին: Ըստ Թորոս Թորանեանի յուշագրութեան, Զարեան ասած կ'ըլլայ, թէ «Հրաչեայ Գրիգորեանը եկել է ինձ մօտ, որ անի մի քանի անկարելոր սրբագրութիւն: Համաձայնուել եմ: Ու յետոյ, առանց ինձ իրազեկ պահելու, կորցրել է չափը և իր ուզածի նման փոփոխութիւններ մտցրել: Մնացել եմ կատարուած իրողութեան առաջ», - գրում է Թ. Թորանյանը «Գիրք Ողիսականում»¹¹⁵:

Ս. Արզումանյանը գրում է. «Պատմությունը չի հանդուրժում կեղծիքներ: Որքան էլ մի կարճ ժամանակային տարածքում այդ կեղծիքները հասարակական-քաղաքական առանձին ֆորմացիաների շարքին կամ վարագուրեն զանազան գույներով, միևնույն է,

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 328:

¹¹⁴ Թորանեան Թ., Գիրք Ողիսական, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», Պէյրուֆ, 2006, (առանձնատիպ ԻԶ հատորէն), էջ 300:

¹¹⁵ Նույն տեղում, էջ 301:

վաղ թե ուշ, ճշմարտությունը երևան է գալիս ահեղ դատաստանի անբեկանելի սաստկությամբ: Անհանդուրժելի է նաև պատմության «խմբագրումը» - գաղափարախոսական ինչ աստառով էլ այն սքողվի»¹¹⁶: Իրոք, թեև գրեթե մեկ դար հետո, կարծում ենք, քիչ-քիչ երկաթե վարագույրը հետ է քաշվում՝ պարզելով Կոստան Զարյանի ստեղծագործություններում ներկայացրած ճշմարիտ պատմությունը:

Եթե «Նավը լեռան վրա» վեպը քննվեր ու քննադատվեր խորհրդային քննադատության կողմից ընդունելի իդեալների դիրքերից, ապա ընդամենը կծնավորվեր հասարակության բացասական վերաբերմունքը գրողի կամ նրա ստեղծագործության նկատմամբ, մինչդեռ խորհրդային գրաքննադատությունը, միգուցե այդ նպատակը հետապնդելով, ընտրել է գիրքն աղավաղելու ճանապարհը: «Մենք իբրև չափանիշ ընդունում ենք իդեալական քննադատությանը կամ քննադատությանը ներկայացվող մեր բոլոր պահանջները շարադրում ենք իդեալի դիրքերից: Իսկ իդեալի և իրականության միջև ընկած տարածությունն էլ հենց հող է ստեղծում քննադատության թերությունների և անհետևողականության համար», - գրում է Ժ. Քալանթարյանը¹¹⁷:

Սովետական գրաքննադատությունը իրոք կարողացավ «Զարեանը մեռցնել իր զարեանականութեան մէջ». նրա շուրջ այնպիսի լռություն տիրեց, որը շարունակվեց նրա մահվանից հետո էլ: «Տասնամեակ բոլորեց Զարեանի մահուան վրայ, եւ իր մեծարժէք մեծազանգուած գրական վաստակին հանդէպ՝ քա՛ր լռութիւն: Իրեն նուիրուած ոչ մէկ ուսումնասիրութիւն, ոչ իսկ յարգանքի հանդէս մը կամ գրական ասուլիս մը: Սփիւռքի պարագան հասկանալի է եւ արդարանալի: Մանր գոհացումներով եւ կարճուկ դատումներով բաւարարուող գրական մեր առօրեային մէջ, քաջութիւն կը պահանջէ - նաեւ կարողութիւն, մօտենալու այն մեծ զանգուածին որ Զարեանի շշմեցնող գրականութիւնն է: ...Աւելի քան զարմանալի է Կոստան Զարեանի շուրջ այս անտարբերութիւնը, որ քիչ մը կը նմանի «լռութեամբ դաւադրելու» կերպի մը:

¹¹⁶ Արզումանյան Ս, Արդի հայ վեպը, Երևան, 2004, հատոր 5, էջ 261:

¹¹⁷ Քալանթարյան Ժ., Գրական քննադատության տեսության և պատմության հարցեր, Երևան, 1982, էջ 145:

Ի՞նչ է պատճառը: Մեզի համար դժուար է մեր հարցումին պատասխան փնտռել, որովհետև շատ փորփրելը լաւ տեղ չի տանիր»,- գրում է Ա. Ծառուկյանը¹¹⁸:

Խորհրդային գրաքննադատները կարողացան այնպիսի մթնոլորտ ստեղծել հայրենիք տեղափոխված գրողի շուրջ, նրա կերպարի մասին այնպիսի կարծիք ձևավորել, որի կարծրատիպը գրեթե պահպանվում է մինչև այսօր: «Եթե իշխանությունները նրան նույնիսկ ապրելու և աշխատելու ամեն դյուրություն շնորհեին և օժտեին նյութական ամեն կարգի կարելիություններով, որոնք, սակայն, չկային, բավական էր «Նավը լեռան վրա» գեղեցիկ վեպի օրը ցերեկով խարդախումը, որ Կոստան Զարյանը ապրեր ծանր ողբերգություն, ստեղծագործողի դաժանագույն մի կյանք»,- գրում է Վ. Առաքելյանը¹¹⁹:

2.«ՆԱՎԸ ԼԵՌԱՆ ՎՐԱ» ՎԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆՅԱՆ ԵՎ ԲՈՍՏՈՆՅԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Այս քննության նպատակն է պարզել՝ արդյոք պետք է «Նավը լեռան վրա» վեպի 1943 և 1963 թվականների հրատարակությունները համարել նույն գրքի երկու տարբերակներ, թե՞, այնուամենայնիվ, գիրքը մեկն է՝ 1943 թվականին Բոստոնում հրատարակվածը: Վերևի քննությունը, կարծում ենք, պարզեց, որ վեպի երևանյան հրատարակությունը Հայաստանի իշխանությունների կողմից երկար մտածված և նպատակաուղղված աշխատանք էր Կոստան Զարյանին ճնշելու և լռեցնելու համար. այս պարագայում բոլորովին էլ կարևոր չէ խմբագրման աշխատանքներին հեղինակի մասնակցության աստիճանը: Ա. Անդրեասյանը կարծում է, որ վեպի երկրորդ հրատարակությունը բոլորովին չի ազդել մտահղացման և գաղափարի վրա. «Հեղինակը ուրիշ բազմաթիւ սրբագրումներ կատարեր է իր ընդարձակ վեպին մէջ, առանց սակայն փոխելու անոր դէպքերուն ու տարագին կառուցվածքը: Առանց նուազագոյն չափով իսկ եղծանելու կամ զեղջելու եղերական թափն ու տենդը հոն պատկերացուած հայոց դիմադրական պայքարին, եւ անոնց ապրած ահաւոր

¹¹⁸ Ծառուկեան Ա., Մեծերը եւ միւսները, Պէյրոս, 1992, էջ 261-262:

¹¹⁹ Առաքելյան Վ., Կոստան Զարյանի հայրենադարձությունը, «Հայաստանի Հանրապետություն», 1994թ., 8 նոյեմբեր, էջ 6:

թշուառութեան, եւ մահաշուք յուսալքումին, եւ պարտութեան քառսին»¹²⁰: Այնուամենայնիվ, երկու հրատարակությունների համեմատական քննությունը հակառակն է ապացուցում: Դ. Գասպարյանը գրում է. «Նախկին վեպի նյութով ըստ էության ստեղծվել է նոր վեպ: Ազգային վիպասանությունը վերածվել էր մեկ այլ բանի, որը նույնիսկ կարող էր հակազգային կոչվել: Կարծես գրողը հայրենիք էր վերադարձել երկու տարում հապշտապ իր վեպը փչացնելու համար: Իսկ գուցե նրան թույլ էին տվել հայրենիքում բնակություն հաստատել հենց այդ պայմանավորվածությամբ»¹²¹:

Այժմ պետք է պարզել, ինչպես Վ. Մատթեոսյանն է գրում. «Գաղափարական տարբեր դիրքերէ հրատարակուած նոյն գործը կարելի՞ էր ընդունելի նկատել»¹²²:

Կոստան Զարյանը 20-րդ դարասկզբի քաղաքական բարդ իրավիճակի ականատեսն ու մասնակիցն է եղել: Եվրոպական միջավայրում, ուր խաչվում էին փիլիսոփայական տարբեր հոսանքներն ու ուղղությունները, ձևավորել է նրա յուրահատուկ աշխարհայացքը, որը իհարկե պիտի արտահայտվեր նրա ստեղծագործություններում: «Բարդ ազդեցություններ ու ձգտումներ կը կազմին Կոստան Զարեանի անձնականութիւնը, ու կը բնորոշեն անոր ներշնչման նկարագիրը», - գրում է Շ. Պէրպէրյանը¹²³: «Զարեանի դիմագիծը գոյացած է տարբեր ազդեցություններու եւ մշակոյթներու շատ առանձնայատուկ համադրութենէ մը», - հաստատում է Վ. Մատթեոսյանը¹²⁴: Կ. Զարյանի ստեղծագործություններն ուսումնասիրողները նկատում են, որ գրողի վրա մեծապես ազդել է գերմանացի փիլիսոփա Օսվալդ Շպենգլերի աշխարհայացքը մանավանդ մշակույթի մասին¹²⁵:

Այս բոլոր ազդեցությունների շնորհիվ կազմավորված աշխարհայացքի միջոցով գրողը ձևավորում է իր ասելիքը: Որպես իսկական գեղագետ՝ նա մանրակրկիտ ընտրում է ասելիքի ձևը, պատկերավորման միջոցները, որոնք ասելիքը ընթերցողի համար ավելի ներազդուն պիտի դարձնեն: Ավելացնենք նաև Զարյանի յուրահատուկ

¹²⁰ Անդրեասեան Ա., Գրականութեան եւ գրողներու մասին. Դատումներ եւ գնահատումներ, Լոս Անճելըս, Գալիֆոռնիա, 1988, էջ 91:

¹²¹ Գասպարյան Դ., Կոստան Զարյանի «Նավը լեռան վրա» վեպը, «Հայաստանի Հանրապետություն», 1995, հունվարի 10:

¹²² «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրոյթ, 2006, (առանձնատիպ ԻԶ հատորէն), էջ 297:

¹²³ Պէրպէրեան Շ., Գեղագիտութիւն եւ գեղարուեստ, Պէյրոյթ, 1975, էջ 286:

¹²⁴ Մատթեոսեան Վ., Կոստան Զարեանի շուրջ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1998, էջ 14:

¹²⁵ Զարյանի աշխարհայացքի մասին հանգամանորեն խոսվում է «Անցորդը և իր ճամփան», «Բանկոպը և մամուլի ոսկորները» վեպերի քննության ժամանակ:

լեզուն, որը արևելահայերենի և արեւմտահայերենի գեղեցիկ համադրություն է: «Անոր պարագան բացառություն մը կը հաստատէ մեր գրականութեան դասակարգումի բոլոր պիտակումներուն նկատմամբ. Զարեան արեւելահայ չէ (կազմաւորումով), ոչ ալ արեւմտահայ (լեզուաճիւղով), սփիւռքահայ չէ (Սփիւռքի մերժումով): Պարզապէս հայ», - գրում է Վ. Մատթէոսյանը¹²⁶: Հ. Օշականի կարծիքով. «Եթէ Տէրեանով քերթողութիւնը քայլ մը առաւ դէպի նրբութիւն եւ նիւթերու ինքնատպութիւն, Զարեանին էր վերապահուած գոյներուն մեծ հարցին լուծումը»¹²⁷:

Զարյանը ստեղծում է վեպեր, որոնց տեսակը հնարավոր չէ որոշել վեպի ավանդական բնորոշումներով ուղղորդվելով. «Իր վեպն ու արձակը աւանդութիւն մը չեն յաջողած ստեղծել: Ասիկա ծախողութեան նշան մը չէ, ի հարկէ: Երեւոյթը բնական կրնայ սեպուիլ, քանի որ նման աւանդութիւն կարիքը ունէր Զարեանի նման աշխարհը ընկալող խառնուածքներու», - գրում է Վ. Մատթէոսյանը¹²⁸:

Ստեղծագործությունների լեզվամիջոցների ընտրությունը, գեղարվեստական պատկերների կատարելությունը, ստեղծագործության կառուցվածքի յուրահատուկ հնարանքը, ինչպէս նաև սյուժեի զարգացման ինքնօրինակ ընթացքը Զարյանի յուրաքանչյուր գործ դարձնում են բովանդակության ու ձևի անքակտելի ամբողջություն: Խոսքը հասցնելով այնպիսի կատարելության, ինչպիսին թույլ են տալիս իր աշխարհայացքը և տաղանդը, Զարյանը ցանկանում է և կարողանում է առավելագույնս ազդել ընթերցողի մտքի և ներաշխարհի վրա: Նրա ստեղծագործությունների միջոցով ընթերցողը տեսնում է, զգում է, հայտնաբերում է հայ ժողովրդին ու այն Հայաստանը, որ մինչ այդ կարծես թե գիտեր, հիանում է, ոգևորվում ու ցավում է իր ժողովրդի ու հայրենիքի համար, հայտնաբերում է այն ճշմարտությունները, որոնք հեղինակն է հայտնաբերում իր ընթերցողի համար: Զարյանը իր ստեղծագործության միջոցով կարողանում է երկխոսության մեջ մտնել ընթերցողի հետ:

1963 թվականին հրատարակված «Նավը լեռան վրա» վեպում ընդհատված է այդ երկխոսությունը խմբագրման հետևանքով առաջացած հետևյալ փոփոխությունների պատճառով՝

¹²⁶ Մատթէոսեան Վ., Կոստան Զարեանի շուրջ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1998, էջ 16:

¹²⁷ Օշական Յ., Զուգակշիռ Արեւելահայ եւ Արեւմտահայ գրականութեանց, Պէյրութ, 1999, էջ 61:

¹²⁸ Մատթէոսեան Վ., Կոստան Զարեանի շուրջ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1998, էջ 15:

1. կառուցվածքային,
2. իմաստային,
3. ոճական և պատկերային համակարգը աղավաղող,
5. գաղափարական,

որոնց պատճառով ընթերցողին է հրամցվել ստեղծագործություն, որը ոչ մի կապ չունի հեղինակի մտահղացման և նպատակի հետ:

1.4 Կառուցվածքային փոփոխություններ

Ճիշտ ընտրված բառը կամ բառակապակցությունը, նախադասության չափը, պարբերությունները ապահովում են գրողի խոսքի հանգն ու ռիթմը, որոնք էլ իրենց հերթին ստեղծում են այն յուրահատուկ երաժշտությունը, որը գեղարվեստական պատկերների հետ միասին ազդում է ընթերցողի զգացմունքների վրա: «Լավ պատմողական արձակը ռիթմիկ լեզու է: ...Առանց ռիթմի լեզուն անորոշ և անձև է, իսկ այն, ինչ անձև է, դժվար է հասկանալ կամ մտապահել:», «Ռիթմն արձակին շունչ է հաղորդում, ապահովում է դրա առաջընթացը, կենսունակությունը», - գրում է Լ. Սյուրմեյանը¹²⁹: Կ. Զարյանի խոսքին մեղեդայնություն ու պատկերավորություն են հաղորդում յուրօրինակ մակդիրը, փոխաբերությունը, խորհրդանիշերը...: «Արձակի ռիթմն ու երաժշտությունը նույնպես կապակցում և արտահայտում են այնպիսի բաներ, որ չկան բառարանում, և ռիթմի ու երաժշտության, խորհրդանիշի ու փոխաբերության միջոցով լեզվի այս ընդարձակումը ավելացնում է բառի ուժը և բառին փայլ տալիս», - կրկին կարդում ենք Լ. Սյուրմեյանի գրքում¹³⁰: Շատ բառեր, որոնք կարծես մաշվել ու խամրել են ժամանակի ընթացքում, Զարյանի ստեղծագործություններում նոր իմաստ ու նոր երանգ են ստանում: Գրողի գեղարվեստական խոսքի մասին հետաքրքիր կարծիք է հայտնել Հակոբ Օշականը. «Հանդարտ դիտող, պարկեշտ ու մանրամասնօրէն նկարագրող թեքնիկին դէմ Կ. Զարեան կը փորձէ արագ, ուրուային, փայլակնային գերազանցապէս շարժական (տինամիք) եղանակ մը: Ասկէ՛ հարկադրեալ փոփոխութիւն մը նախադասութեանց կտրուածքին, բառերու ազուցումին, պարբերութեանց ճարտարապետման մէջ: Ասկէ՛ դարձեալ, պատկերներու, ֆանթասթիք թելադրանքներու, զգացում եւ մտածում փոխն ի փոխ

¹²⁹ Սյուրմեյան Լ., Արձակի տեխնիկա. Չափ և խենթություն. Գիրք II, Երևան, 2008, էջ 296:

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 311:

իրարու վերաձելու ջանք մը, շատ մօտիկը բռնագրօսութեան, բայց գրեթէ միշտ անկէ ազատ»¹³¹:

Կոստան Զարյանը բանաստեղծ է նաև իր արձակ ստեղծագործություններում. բառերը դասավորելով այնպես, որ ստացվեն հետաքրքիր կապակցություններ ու զուգորդումներ, հասնում է խոսքի այնպիսի հղկվածության, որ մի բառի փոփոխությունն անգամ կարող է ոչնչացնել նրբորեն մտածված պատկերը:

«Նավը լեռան վրա» վեպի խմբագրումից հետո առաջացել են կառուցվածքային բազմաթիվ փոփոխություններ, որոնք երբեմն բխել են վեպի գաղափարը փոխելու անհրաժեշտությունից, իսկ ավելի հաճախ՝ ոչ: Հանդիպում են կառուցվածքային երեք տեսակի փոփոխություններ՝ ա) պարբերությունների խախտումներ, բ) նախադասությունների կամ հատվածների կրճատումներ կամ հավելումներ, գ) գլուխների բաժանման կամ հերթականության փոփոխություններ:

ա. Բազմաթիվ են հեղինակային պարբերությունների խախտումները, որոնցից կներկայացնենք մի քանի օրինակ:

1943թ. էջ 11

Երբ պատից կախած ալպեան տնակի ձեռով ժամացոյցի դուռը յանկարծակի բացւեց եւ մէջի դեղին սարեակը, դուրս նետուելով, մեքենական կոկորդոլ կուկւեց՝ հեռաւոր ճամբորդութիւնների նաւապետ Արա Հէրեանը աչքերը բաց արեց, անկողնի վրայ նստեց եւ աղմուկով յօրանջեց:

Կարելի՞ բան էր որ այդքան ուշ լիներ... մի քանի վայրկեան դէս ու դէն շարժեց, մէջքի վրայ շրջած մեծ բզէզի նման ոտքերը եւ ձեռքերը վեր հանեց, ապա, վճռական որոշումով, վերմակը մի կողմ նետեց, մահճակալից վայր ցատկեց եւ, պատուհանի փեղկերը բանալով, քիթը կացրեց ապակիին եւ այդպէս մնաց:

Եւ մինչ այդպէս մնաց՝ մտահոգութիւնների մի փեթակ բզզալով խուժեց իր ներսը: - Սատանա՛ն տանի,-մրմռաց նա, արագ շարժումով մերկացաւ եւ սկսեց մարզանքներ անել: Երկարեց գետնի վրայ, մարմնի մկանները մղանակի նման խաղացնելով վեր վար շարժեց, ոտքի կանգնեց, մէջքը անիւի ձեռով պտոյտ ածեց եւ

¹³¹ Օշական Յ., Հայ գրականութիւն, Երուսաղէմ, 1966, էջ 614:

երբ, երկայն ժամանակից յետոյ, մարմինը սկսեց քիչ յոգնել՝ վազեց լացարանի առջեւ եւ՝ փոշտկելով, սուլելով եւ մոնչելով լացւեց:

1963թ. էջ 5

Երբ պատից կախված ալայան տնակի ձևով ժամացույցի դուռը հանկարծակի բացվեց և դեղին սարյակը կու-կու կանչեց, հեռավոր ճամփորդությունների նավապետ Արա Հերյանը աչքերը բաց արեց, նստեց անկողնի վրա և աղմուկով հորանջեց: Կարելի՞ բան էր, որ այդքան ուշ լիներ... մի քանի վայրկյան այս ու այն կողմ շարժվեց, մեջքի վրա շրջած մեծ բզեզի նման ոտքերը և ձեռքերը վեր հանեց, ապա, վճռական որոշումով վերմակը մի կողմ նետեց, մահճակալից վայր ցատկեց և պատուհանի փեղկերը բանալով քիթը կպցրեց ապակուն և երկար ժամանակ մնաց այդ վիճակում. մտահոգությունների մի փեթակ բզգալով խուժեց նրա ներսը:

-Սատանան տանի, - մրմռաց նա: Արագ շարժումով մերկացավ և սկսեց մարզանք անել: Մարմինը երկարեց գետնի վրա, մարմնի մկանները մղանակի նման խաղացնելով, վեր վար շարժեց, ոտքի կանգնեց, մեջքը անիվի ձևով պտույտ տվեց և երբ մարմինը սկսեց հոգնել՝ վազեց լացարանի առաջ և փոշտալով, սուլելով և մոնչալով լվացվեց:

Խմբագրված օրինակում տրամաբանական բաժանումները չբացել են:

1943 էջ 39

Հրետանին՝ ծանրածանր եւ աղմկալից՝ անցնում էր քարերի վրայից ցատկոտելով: Նրան յաջորդում էր, օդը պատռող զինուորական մի երաժշտախումբ, որի ետևից գալիս էին քառեակ շարքերում սեղմած, կայտառ ու կարգապահ ուրիշ զորամասեր:

Էն վերջը՝ փոշու ամպեր եւ ոտաբոպիկ երեխաների ոգետրած խմբեր:

1963 էջ 46

Հրետանին՝ ծանրածանր և աղմկալից, անցնում էր քարերի վրայից ցատկոտելով: Նրան հաջորդում էր օդը պատռող զինվորական երաժշտախումբը, որի հետևից գալիս էին քառյակ շարքերով ուրիշ զորամասեր: Վերջում փոշու ամպեր և ոտաբոբիկ երեխաների ոգևորված խմբեր:

1943թ էջ 478

Նայեց Հռիփսիմէին եւ յիշեց Միրանեանի մեկնումի գիշերայ խօսքերը:

Մեղեդիացած բոց, թագնած երգ, ներդաշնակութիւն, ճրագ: Տարակոյս չկար, Արարատը եւ Հռիփսիմէն Հայոց աշխարհի երկու հոգեկան այն բեւեռներն էին, որոնց մէջ ընթանում էր ամբողջ մի ժողովրդի պատմութիւնը:

1963թ էջ 478

Նայեց Հռիփսիմէին և իշեց Միրանյանի խօսքերը: Մեղեդիացած բոց, թաքնված երգ, ներդաշնակություն, ճրագ: Տարակոյս չկար, Արարատը և Հռիփսիմէն Հայոց աշխարհի հոգեկան այն երկու բեւեռներն էին, որոնց միջև ընթանում էր ամբողջ հայ ժողովրդի պատմությունը:

Այսպիսի օրինակների կարելի է հանդիպել գրեթե բոլոր էջերում: Ինչպես արդեն ասվել է, պարբերությունները հեղինակի մտածելակերպի և ոճի արդյունք են, և դրանց խախտումը աղավաղում է հեղինակի ասելիքի ձևը, ուրեմն և ձևի ու բովանդակության ամբողջականությունը:

բ. Սարդարապատի ճակատամարտի մասին պատմող գլուխը 1943թ. հրատարակված գրքի երկրորդ մասի 16-րդ գլուխն է, որը 1963թ. հրատարակության մեջ դարձել է առաջին մասի 3-րդ գլուխ:

գ. Խմբագրման ընթացքում հանվել են բազմաթիվ հատվածներ՝ նախադասություններ, պարբերություններ, էջեր, և հանգեցրել են ոչ միայն կառուցվածքային փոփոխությունների, այլև հեղինակի ոճի, ինչպես նաև իմաստային և պատկերային համակարգի փոփոխությունների:

դ. Կառուցվածքային փոփոխություններ են առաջացրել նաև ավելացումները, որոնք կատարվել են վեպի գաղափարական բովանդակությունը փոխելու նկատառումով:

1963 էջ 155-ում ավելացվել է հատված, որը չկա 1943թ էջ 138-ում.

Հերյանի աչքերի առաջ Ալբատրոսի կողքին մարմնավորվեց Դաշենկայի սիրելի կերպարը, այն լավ ռուս աղջկա, որին նա անցյալում սիրել էր: Մի քանի անգամ նա անցել էր Դաշենկայի տան մոտով, սակայն, նրա սրտում ծաղկող նոր սերը, Զվարթի սերը... // Հիմա, նորից Հերյանը ալեկոծվում էր նույն ներքին պայքարով: «Ալբատրոսը» նրան քաշում էր դեպի Դաշենկան... իսկ Սևա՞նը, Զվա՞րթը...

Հասկանալի է նպատակը՝ ստեղծել սիմվոլներ՝ Ալբատրոս-Ռուսաստան, Սևան-Հայաստան: Վեպի ընթերցումից պարզ է դառնում, որ նավը Հայաստանի նոր պետականության խորհրդանիշն է: Նավը Սևան է հասնում Ռուսաստանի օգնությամբ, բոլշևիկների շնորհիվ: Հենց այդ պատճառով էլ 1943թ. հրատարակության գրքի երկրորդ մասի առաջին գլխի ավարտը, ուր նկարագրվում է Դաշենկայի՝ փողոցային կին դառնալը, հանված է.

Երբ, տուն վերադառնալու համար, բարձրանում էր քաղաք, կենտրոնի փողոցներից մեկում, աղօտ մի լամպարի մօտից անցնողների երգի ձայներ լսեց: // Նայեց, եւ քարացած կանգ առաւ: // Մի կին, երկու մարդկանց թելերի մէջ մտած, երեսը տակնուվրայ եղած, գլխարկը ծռած, գլուխը շարժելով երգում էր: Երեքն էլ քայլում էին տատանելով: Մի քանի քայլ էին անում, կրթնում պատերին, ապա երերալով, նորից քայլում: // Սաստիկ հարբած էին: // - Մի՛տեայ, համբուրի՛ր ինձ, պինդ համբուրի՛ր, - ասում էր կինը, շրթունքները երկարացնելով աջ կողմի մարդին: // -Իսկ ե՛ս, իսկ ե՛ս, - բողբոջում էր միւսը: // Կինը համբուրում էր եւ միւսին: Յետոյ երգում էր եւ աջ ու ձախ շարժելով շարունակում էին քայլել: // Հերեանը չէր ուզում հաւատալ իր աչքերին: Երագո՞ւմ էր: Բռունցքները քսեց այտերին, աչքերը ուժով ճմլեց եւ ուշադրութեամբ նայեց: // Կասկած չկար. նա էր, Դաշենկան: // Սուր մի վիշտ աքցանի նման սեղմեց սիրտը:

1963թ էջ 171-ում ավելացված է հետևյալ հատվածը.

-Իսկ ձերո՞նք... -հարցրեց Հերյանը: // -Մերո՞նք...-կրկնեց Պերոնյանը,-մերոնք այնքան թշվառ են, որ նախարարական ողորմելի աթոռները պահելու համար կպել են նրանց պոչին... ո՞ւմ վեճն է, եթե այդպես վարվելով ժողովուրդը հասցնում են կործանման անդնդի եզրին...

Հասկանալի է, որ անհրաժեշտ էր ընթերցողի մոտ դաշնակցական պետության մասին աննպաստ կարծիք ստեղծել՝ քիչ-քիչ՝ մի բառ, արտահայտություն, նախադասություն կամ նույնիսկ պարբերություն ավելացնելով:

Ավելացվել է վերջին մասի 9-րդ գլուխը, որտեղ նավը վերջապես հասնում է Սևան, Հերյանն ու Զվարթը սիրում են միմյանց, ապրում և աշխատում են Սևանում:

Ե. Խմբագրման հետևանքով խախտված է նաև վեպի հեղինակային բաժանումը մասերի և գլուխների:

1943թ. հրատարակության առաջին մասում՝ 12 գլուխ, երկրորդ մասում՝ 16 գլուխ, երրորդ մասում՝ 8 գլուխ:	1963թ. հրատարակություն առաջին մասում՝ 8 գլուխ երկրորդ մասում՝ 6 գլուխ երրորդ մասում՝ 15 գլուխ չորրորդ մասում՝ 8 գլուխ:
---	--

2. Իմաստային փոփոխություններ

Շատ են այն փոփոխությունները, որոնք չեն բխել գրաքննության պահանջներից: Որոշ դեպքերում այս կարգի փոփոխությունները առաջացրել են իմաստի աղավաղում, երբեմն՝ հեղինակային ոճի փոփոխություն:

1943թ. էջ 41

Մանկութեան յիշատակները գալիս խառնում էին ներկային եւ ամենահասարակ երեւոյթները բարդ խորհրդանշանների կարեւորութեան վերածում:

Ո՞վ է իմանում ինչ շերտաւորումներից է կազմած մարդկային զգացականը:

1963թ. էջ 49

Մանկության հիշատակները գալիս խառնվում էին ներկային և ամենահասարակ երևույթները բարդ խորհրդանշանների կարևորության բարձրանում:

Եթե հեղինակային տարբերակի վերջին նախադասությունը չհանվեր, հասկանալի կլիներ, թե ինչու են ներկան ու անցյալը, միմյանց խառնվելով, վերածվում խորհրդանշանների: Անհասկանալի է նաև վերածվել - բարձրանալ փոփոխությունը:

1943թ. էջ 52

Աւելի հինդուստանցիի էր նմանում, քան հայի:

1963թ. էջ 60

Ավելի հնդկացու էր նմանվում, քան հայի:

Այս պարագայում շփոթմունք է առաջացել հնդիկ և հնդկացի հասկացությունների մեջ.

Պետրոս Մարկը Հնդկաստանից էր:

1943թ. էջ 60

Ասում են պիտի տանեն... Է՛հ, տանում են թող տանեն... Մտածեցի, որ պիտի տանեն, հալա ես էլ գնամ վանքի տոնին ներկայ լինեմ:

1963թ. էջ

Ասում են տանելու են... Էհ, կտանեն, թող տանեն... Ասացի չգնացած վանքի տոնին ներկա լինեմ:

Առաջին նախադասության մեջ բայն օգտագործված է հարկադրականով՝ «պիտի տանեն». տանելը պարտադիր է: Երկրորդ հրատարակության մեջ բայը դրված է սահմանականի ապառնիով՝ «տանելու են», որի մեջ պարտադրանքը չկա. ինչ-որ մի ժամանակ տանելու են: Երկրորդ տարբերակի երկրորդ նախադասության ենթադրականը՝ «կտանեն», ո՛չ քերականորեն, ո՛չ ոճի առումով չի համապատասխանում «տանելու են» ձևին: Վերջին նախադասությունն ընդհանրապես անհասկանալի է: Այնպես է ստացվում, որ գյուղացին այդ վանք երբեք չի գնացել, այժմ պատրաստվում է մինչ այդ երբևէ չգնացած վանքի տոնին մասնակցել:

1943թ. էջ 478

Նայեց Հռիփսիմէին եւ յիշեց Միրանեանի մեկնումի գիշերայ խօսքերը: Մեղեդիացած բոց, թագնւած երգ, ներդաշնակութիւն, ճրագ: Տարակոյս չկար, Արարատը եւ Հռիփսիմէն Հայոց աշխարհի երկու այն հոգեկան բեւեռներն էին, որոնց մէջ ընթանում էր ամբողջ մի ժողովրդի պատմութիւնը: Հայը գոյութիւն ունէր ա՛յնքան, ինչքան գոյութիւն ունէին նրանք:

1963թ. էջ 478

Նայեց Հռիփսիմէին և իիշեց Միրանյանի խոսքերը: Մեղեդիացած բոց, թաքնված երգ, ներդաշնակություն, ճրագ: Տարակոյս չկար, Արարատը և Հռիփսիմեն Հայոց աշխարհի հոգեկան այն երկու բևեռներն էին, որոնց միջև ընթանում էր ամբողջ հայ ժողովրդի պատմությունը:

Եթե Արարատի և Հռիփսիմեի մասին միտքը ավելորդ էր, պետք է հանվեր ընդհանրապես, քանի որ անհասկանալի է, թե ինչու չկա վերջին նախադասությունը, որը ի մի է բերում առաջին նախադասության իմաստը: Բացի դրանից, երկրորդ տարբերակում փոխված է «այն» բառի տեղը, որը իմաստային փոփոխություն է

առաջացրել: Առաջին տարբերակում «այն»-ը շեշտել է «հոգեկան» բառի իմաստը, իսկ երկրորդ տարբերակում շեշտվել է «բևեռ» բառի նշանակությունը:

3. Ոճական և պատկերային համակարգը աղավաղող փոփոխություններ

Յուրաքանչյուր գրողի ոճի յուրօրինակությունը նրա գեղարվեստական մտածողության արդյունքն է: «Գեղարվեստական պատկերը իրականության որոշ կողմերի և նրանց նկատմամբ հեղինակի սուբյեկտիվ գնահատականի միասնությունն է», - գրում է Էդ. Զրբաշյանը¹³²: Բացի վեպի կառուցվածքից, գործողությունների զարգացման ընթացքից մեծ նշանակություն ունի լեզվամիջոցների ընտրությունը, որով հեղինակը, յուրահատուկ պատկերային համակարգ ստեղծելով, կարողանում է արտահայտել իր մտքերը և ընթերցողի վրա առավելագույն ազդեցության շնորհիվ իր ասելիքը տեղ հասցնել: Էդ. Զրբաշյանը գրում է, որ գրական երկի մեջ լեզուն նույնպես պետք է նպաստի գեղագիտական տպավորությանը¹³³: «Գեղարվեստական պատկերի մեջ միշտ միասնաբար են հանդես գալիս նաև կյանքի երևույթների զգացական անմիջական ընկալումը և տրամաբանական հայացքը նրանց նկատմամբ», - գրում է Զրբաշյանը¹³⁴: Վեպի երկու հրատարակությունների համեմատությունից պարզվում է, որ խմբագրման ընթացքում կատարվել են այնպիսի փոփոխություններ, որոնք փոխել են հեղինակի կողմից հղացված, մանրակրկիտ աշխատված պատկերները: «Լեզվական յուրաքանչյուր միավոր ուղղակի կամ անուղղակի պայմանավորված է գրողի գաղափարական մոտեցումով, ստեղծագործության պատկերավոր բովանդակությամբ: Ամեն մի բառ այսպես կամ այնպես արտահայտում է գրողի հոգու մի մասնիկը, բխում է նրա առջև կանգնած գեղարվեստական խնդրից», - կրկին կարդում ենք Էդ. Զրբաշյանի գրքում¹³⁵: Ուրեմն, գեղարվեստական պատկերը պարզապես միմյանց կողքի շարված գեղեցիկ բառերի ամբողջություն չէ, այլ արտահայտում է հեղինակի կենսափորձը, հուզական աշխարհի արտահայտությունն է, ի վերջո, նրա լեզվամտածողության արդյունքն է: Այսինքն՝ թեկուզ մեկ բառ, արտահայտություն կամ նախադասություն փոխելը հանգեցնում է ստեղծագործության

¹³² Զրբաշյան Էդ., Գրականության ներածություն, Երևան, 1996, էջ 36:

¹³³ Նույն տեղում, էջ 220:

¹³⁴ Նույն տեղում, էջ 37:

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 221:

պատկերային բովանդակության խեղման և ազդում հեղինակի առջև դրված «գեղարվեստական խնդրի» իրականացման վրա:

1943թ. էջ 35

Այծերը երկու հարիւր արշին վեր պիտի բարձրանան, որպէսզի քարերի միջում թագնւած երկու խաբւած խոտեր պոկեն:

1963թ. էջ 31

Այծերը երկու հարյուր արշին վեր պետք է բարձրանան, քարերի միջից երկու խամրած խոտ պոկելու համար:

Նախադասությունը իմաստային առումով նույնն է մնացել, սակայն խախտված է պատկերային համակարգը: Զարյանը սովոր է, առաջին հայացքից բոլորովին չհամապատասխանող բառերը միմյանց կողքի դնելով, ստանալ գեղեցիկ մակդիր, որի նպատակը իր ստեղծած պատկերը լիարժեք ու ամբողջական դարձնելն է: Հայաստանում միայն քար կա. «Հայաստանը քար է: Որտեղ ոտք դնես՝ քար է զնգում: Ամէն կողմ, ամէն տեղ: Լեռներ, ժայռեր, լեռներ, ժայռեր»: Եվ երբ այս մտքին հաջորդում է նշված մեջբերումը, «քարերի միջում թագնւած երկու խաբւած խոտ» արտահայտությունը ամբողջացնում է Հայաստանի՝ քարեղեն լինելու պատկերը: «Խամրած խոտ»-ը պատկերը չի լրացնում, հակառակը, խամրեցնում է Զարյանի նկարագրած վառ բնապատկերը:

1943թ. էջ 43

Յուսահատ, հիւանդ, կատաղած՝ այրող անտառներից փախչող գազանների նման, այդ բազմությունները առաջացել էին իրենց ցասումը ոռնալով, բռունցքները գալարած եւ աչքերը այրւած:

1963թ. էջ 50

Հուսահատ, հիվանդ, կատաղած՝ այրվող անտառներից փախչող գազանների նման, այդ բազմությունները առաջացել էին իրենց ցասումը ոռնալով, բռունցքները սեղմած և աչքերը խանձված:

Իհարկե, բռունցքները չեն կարող գալարվել, բայց այդ բառի իմաստը հանգուցային է դարձել՝ ցույց տալով, որ բազմությունը հուսահատությունից ու ցավից գալարվում է: «Այրված» բառը ընթերցողին կարող է դրդել մտածելու, որ մարդկանց

աչքերը այրվում էին ատելությունից, բարկությունից..., իսկ «խանձված» բառը հնարավորություն չի տալիս, որ ընթերցողը «տեսնի» այն, ինչ հեղինակը ցանկացել է ցույց տալ: Աչքերը ընդամենը կարող են խանձվել կրակից, իսկ հեղինակը ներքին կրակի մասին է խոսում:

1943թ էջ 43

Նրանք անխնամ կերպով ոտնահարել էին դժարութեամբ մշակված հողերը, կոտորել ու պլոկել էին մրգաստանները, տաքանալու համար այրել էին անտառները:

1963թ. էջ 50

Նրանք անխնա կերպով ոտնահարել էին դժվարությամբ մշակված հողերը, կոտորել ու պլոկել էին մրգաստանները, տաքանալու համար այրել էին անտառները:

«Անխնամ ոտնահարել» արտահայտությունը անսովոր է: Միգուցե հեղինակը ցանկացել է հակադրություն ստեղծել՝ «մշակված հողեր և «անխնամ ոտնահարել» արտահայտությունները նույն նախադասության մեջ գործածելով: «Անխնամ»-ը թափափվածության արդյունք է, իսկ «անխնա» բառը դիտավորություն ու չարություն է պարունակում: Իմաստային նույնպիսի տարբերություն ունեն «կոտորատել» և «կոտորել» բառերը:

1943թ էջ 56

Երիտասարդ սայլապանը, երկայն ճիպոտը ձեռքում խաղացնելով, քայլում էր սայլի քովից եւ անորոշ բացականչություններով քաջալերում եզներին:

1963թ էջ 63

Երիտասարդ սայլապանը ճիպոտը ձեռքին խաղացնելով քայլում էր սայլի կողքից և անորոշ բացականչություններով խթանում եզներին:

Իմբագրման արդյունքում խնդրառական սխալ է առաջացել. ճիպոտը ձեռքին չեն խաղացնում, այլ ձեռքում: Երկրորդ տարբերակում «քովից» բառը դարձել է «կողքից» «Քովից» բառը բարբառային է, որ հեղինակը դիտավորյալ է գործածել գյուղացի երիտասարդին նկարագրելիս կոլորիտ ստեղծելու միտումով: Ամենակարևորը այստեղ, իհարկե, «քաջալերել» բառի փոխարինումն է «խթանել» բառով: «Քաջալերել» բառով հեղինակը ցույց է տվել այն հարգանքն ու սերը, որով հայ գյուղացին վերաբերվում է ընտանիքի անդամ դարձած կենդանիներին:

1943թ. էջ 126

Թուրքը կուլ տալու ժամանակ նրա կոկորդը չափազանց ուռչում էր եւ նրա դէմքը վախեցած, մտատանջ թռչունի կերպարանք էր ստանում:

1963թ. էջ 141

Թուրքը կուլ տալու ժամանակ նրա կոկորդը չափազանց ուռչում էր և նրա դէմքը վախեցած, մտատանջ մարդու կերպարանք էր ստանում:

Առաջին տարբերակի նկարագրության շնորհիվ ընթերցողը միանգամից պատկերացնում է Ֆյոդոր Պանտելենիչի կերպարը՝ մի քիչ ծիծաղելի, մի քիչ խղճուկ: Երկրորդ տարբերակում կորել է մտքի սրությունը, և նախադասությունը ոչինչ չասող նկարագրության է վերածվել:

1943թ. էջ 132

Ասպետական կեցածքներ, չռած ոտքեր, ոսկեջրած խանչալների վրայ սեղմած ձեռքեր և կենդանական բերաններ՝ մսի կտորները չըմփալով լափլփող:

1963թ. էջ 148

Ասպետական կեցվածքներ, չռած ոտքեր, ոսկեջրած խանչալների վրա սեղմված ձեռքեր:

Հեղինակն ստեղծել է հրաշալի հակադրություն, որը լիարժեք նկարագրում է կերպարը՝ իրեն անչափ կարևոր երևակայող մեկը, որն իրականում ոչնչություն է: Երկրորդ տարբերակում պատկերը կորցրել է սրությունը, վերածվել կարծիք ու վերաբերմունք չարտահայտող սովորական նկարագրության:

1943թ. էջ 39

...Օդը զրնգում էր լոյսերի անտեսների ծնծղաները արծագանգելով, եւ լեռները՝ վսեմ, խաղաղ՝ ծանր մի լռութիւն էին տարածում:

1963թ. էջ 46

...Օդը զրնգում էր արծագանքելով լոյսերի անտեսանելի ծնծղաներին և լեռները վսեմ ու խաղաղ ծանր լռություն էին տարածում:

Հեղինակային տարբերակում ընթերցողի համար պարզ է, որ լոյսերը ունեն անտեսանելի ծնծղաներ, և օդը այդ ծնծղաներին արծագանքելով է զրնգում: Երկրորդ

տարբերակում օդը ուղղակի զրնգում էր, և այդ զրնգոցով արձագանքում էր լույսերի ծնծղաներին:

Կետադրական փոփոխությունները նույնպես ոճական և իմաստային տարբերություններ են առաջացրել. «Վսեմ», «խաղաղ» լրացումները «լեռներ» բառի որոշիչներն են: Փոխված հատվածում ստացվում է, որ լեռները տարածում էին վսեմ, խաղաղ և ծանր լռություն: Ինչպե՞ս կարող է վսեմ ու խաղաղ լռությունը ծանր լինել:

1943թ. էջ 137

Մարդը խմել էր եւ լաց էր լինում, գիշերները չէր քնում, վատ երազներ էր տեսնում: Մե՛ծ բան: Մտածե՛լ թէ ինչ է անցնում Երեւանի փողոցներում, լեռների կողերին, տակնուվրայ եղած դաշտերում: // Նոյնիսկ ա՛յդ, նոյնիսկ այդ սեւ ողբերգութիւնը պէտք չէ թուլացնէ իր կամքը:

1963թ. էջ 153

Մարդը խմել էր և լաց էր լինում, գիշերները չէր քնում, վատ երազներ էր տեսնում: Մեծ բան: Մտածել, թե ի՞նչ է անցնում Երևանի փողոցներում, լեռների կողերին, տակնուվրայ եղած դաշտերում: // Նույնիսկ այդ սև ողբերգությունը պետք չէ թուլացնի նրա կամքը:

«Մեծ» բառի վրա դրված բացականչական նշանը ցույց է տալիս Հերյանի արհամարհական վերաբերմունքը Պանտելեևիչի լացկանության նկատմամբ, ինչպես նաև ինքն իրեն համոզելը, որ նրա ցավը այնքան էլ մեծ բան չէ: «Մտածել» բառի շեշտով ընթերցողը հասկանում է, որ հերոսը իրեն ստիպում է կենտրոնանալ ավելի կարևոր հարցի վրա: «Նույնիսկ այդ» արտահայտության կրկնությունը, ճիշտ է, արդեն ցույց է տալիս նշվածի կարևորությունը, բայց Ջարյանը շեշտել է «այդ» բառը, որից ավելի է ուժգնանում հերոսի՝ իր նպատակի վրա կենտրոնանալու կարևորությունը:

Հասարակ մարդկանց խոսեցնելիս գրողն օգտագործում է բարբառային տարրեր՝ մանավանդ «է» օժանդակ բայը դարձնելով «ա»: Հերյանը նույնպես գյուղացիների հետ աշխատում է խոսել բարբառով, բայց խմբագրված տարբերակում հասարակ մարդիկ խոսում են գրական հայերենով, իսկ Հերյանի խոսքը «հղկված» է: Այդպիսի օրինակները շատ են:

1943թ. էջ 59

-Ճանապարհը մի քիչ երկայն ա, - ասաց նա: Դէ, մենք վարժ ենք, իսկ նրանց համար որ վարժ չեն, դժար ա...

1963թ էջ 67

-Ճանապարհը քիչ երկար է,- ասաց նա: -Դե, մենք սովոր ենք, իսկ դուք սովոր չեք, դժար է:

Բերված օրինակներից պարզ է դառնում, որ կետադրական նշանների անտեղի ու անիմաստ փոփոխությունը նույնպես, ինչպես բառեր կամ արտահայտություններ հանելը կամ փոխելը, առաջացնում է հեղինակի ոճի փոփոխություն, որն էլ իր հերթին հանգեցնում է պատկերային համակարգի փոփոխության:

4. Գաղափարական փոփոխություններ

Ամենաեականը, իհարկե, վեպի գաղափարը փոխող խմբագրումներն են, որոնք կատարվել են գրաքննության պահանջներով: Ա. Անդրեասյանը կարծում է, որ վեպի խմբագրումը հեղինակի կամքով է եղել, քանի որ տեսնելով վերածնվող Հայաստանը՝ «ուզեց սրբել կանխահասօրէն անոնց դամբանական կարդացած ըլլալուն տխուր դերը». «Շուրջ 330 էջանոց այս գրքին ո՛չ մէկ գլուխը, ո՛չ մէկ թերթը, ո՛չ մէկ պարբերութիւնը անգամ, հարազատ մնացեր էր բնագրին: Հեղինակը զանոնք հիմնապէս վերափոխեր էր՝ գրական իր նոր ըմբռնումներուն, իր առաւել խստապահանջ արուեստին թելադրանքով»¹³⁶: Մինչդեռ Ա. Ավագյանը գրում է. «Վեպի «վերամշակումը» քաղաքական թելադրանքի հետևանք էր, որի իրականացնողները եղան Հր. Գրիգորյանն ու Օ. Թովուզյանը: Ավերվել էին վեպի շատ հատվածներ, աղճատվել ու այլափոխվել ինչպես գաղափարական, այնպես էլ գեղարվեստական արժեքներ»¹³⁷:

Գաղափարական փոփոխությունները մի քանի կարևոր պահանջներ էին առաջադրում.

¹³⁶ Անդրեասեան Ա., Գրականութեան եւ գրողներու մասին. Դատումներ եւ գնահատումներ, Լոս Անճելըս, 1988, էջ 96:

¹³⁷ Ավագյան Ա., Հավատի և հույսի նավը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1996, հ. 3, էջ 40:

ա) «Անհրաժեշտ է որևէ ձևով ցույց տալ, որ այդ տարիներին հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը հետևանք էր Դաշնակցության արկածախնդրական և աղետաբեր քաղաքականության»¹³⁸:

Այս պահանջը կատարելու նպատակով գրքից դուրս են մնացել բավականին մեծ հատվածներ, որոնք պատմում են Առաջին հանրապետության հաջողությունների, դաշնակցականների նկատմամբ ժողովրդի դրական վերաբերմունքի մասին: Փոխվել են բառեր, արտահայտություններ, նախադասություններ, ինչպես օրինակ՝

1943թ. էջ 49

Ինժիները բացատրեց, որ ինքն էլ դեռ չէր աշխատում: Երկիրը կազմակերպչական շրջան էր անցընում: Անկախությունը եկել էր յանկարծակի կերպով եւ մէկ օրից միւսը պետութիւն կազմելը հեշտ բան չէր: Շատ բան արդէն ծրագրած է, բայց ժամանակ պէտք է: Ինքը, անձամբ, հանքային մասնագետ է...

1963թ. էջ 57

Ինժեները բացատրեց, որ ինքն էլ դեռ չի աշխատում: Ինքը, հանքային մասնագետ է...

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Անդրկովկասը դուրս էր մնացել խորհրդայնացած Ռուսաստանի կազմից: 1917թ. նոյեմբերին ձևավորվել էր Անդրկովկասի կոմիսարիատը, իսկ 1918թ. փետրվարից նրան փոխարինում է Անդրկովկասի սեյմը: 1918թ. մայիսի 26-ին Վրաստանի ազգային խորհուրդը հռչակում է իր անկախությունը, մայիսի 27-ին մուսուլմանների ազգային խորհուրդը հայտարարում է Արևելակովկասյան Մուսուլմանական Հանրապետության (Ադրբեջան) անկախության մասին: Քանի որ Անդրկովկասի սեյմը դադարում է գոյություն ունենալուց, Հայաստանը մնում է մենակ (այդ պատճառով էլ հերոսը գործածում է «յանկարծակի» բառը): Անկախության խնդիրը քննարկվում է Հայոց ազգային խորհրդի նիստում մայիսի 28-ին¹³⁹:

Հատվածը կրճատված է, քանի որ երևում է, որ դաշնակցական պետությունը ունի ծրագրեր, կարողանում է կազմակերպչական աշխատանքներ տանել: Այսպիսի

¹³⁸ Էդ. Թովչյանի՝ 30.07.61. գրված կարծիքից, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», Պէյրուֆ, 2006, (առանձնատիպ ԻԶ հատորէն), էջ 311:

¹³⁹ Տե՛ս՝ http://www.historyofarmenia.am/am/Encyclopedia_of_armenian_history_HH_Ankaxutyan_hrchakumy:

փոփոխությունները և կրճատումները վեպում շատ են: Դրանց պատճառով ընդհատվում է պատումի տրամաբանական ընթացքը: Երբեմն ընթերցողի մեջ անպատասխան հարցեր են առաջանում, երբեմն էլ փոխված բառը կամ արտահայտությունը բոլորովին հակառակ իմաստ է վերագրում հեղինակային խոսքին: Այս փոփոխությունների նպատակն է անվանարկել դաշնակցականներին, ցույց տալ պետություն կառուցելու և պետությունը կառավարելու նրանց անկարողությունը: Այս կարգի փոփոխությունները վեպում շատ են:

բ) «Ավելի հստակ դրսևորել հեղինակի կամ նրա դրական հերոսների վերաբերմունքը դեպի բոլշևիկները (ուղղումներ մտցնել բոլոր այն տեղերում, ուր խոսվում է բոլշևիկների և քեմալականների փոխհարաբերության, կամ այն մասին, թե բոլշևիկները ռուսական հացով էին գայթակղեցնում ժողովրդին և այլն)»¹⁴⁰:

Այս դիտողության պատճառով բնագրից կրճատվել են բոլշևիկների իրական դեմքը ներկայացնող բոլոր հատվածները, երբեմն էլ կատարվել են ավելացումներ կամ փոփոխություններ: Այս փոփոխությունները նույնպես աղավաղվել են պատմական ճշմարտությունը, ինչպես նաև փոխել վեպի գաղափարական ուղղվածությունը:

221 էջում, օրինակ, նկարագրված է բոլշևիկների մուտքը քաղաք, և դրա հետևանք ժողովրդի հուսահատությունը: Իսկ գլխավոր հերոսի՝ Հերյանի երազանքը՝ ազատ և ամուր երկիր ստեղծելու վերաբերյալ (նավը), անհետանում է: Նա հասկանում է, որ տաճիկների հետ դաշնակցած՝ բոլշևիկները աղետ են բերելու:

272 էջը ներկայացնում է պատմական կարևորագույն փաստի գեղարվեստական արձագանքը. «1920 թվականի սեպտեմբերին Բաքվում տեղի ունեցավ Արևելքի ժողովուրդների համագումար, որտեղ հարց բարձրացվեց Ռուսաստանի և Թուրքիայի մեջտեղից վերացնել հայկական սեպը: Խոսքն այն մասին էր, որ թուրքական բանակը հարձակվի Հայաստանի վրա, իսկ ռուսական բանակը հայերին պաշտպանելու պատրվակով մտնի Հայաստան և խորհրդայնացնի այն: Համագումարին մասնակցում էին նաև հայ բոլշևիկներ: Ժողովի ժամանակ Գ. Զինովևը սրբագրեց Մոսկվայում արդեն օգոստոսին կնքված ռուս-թուրքական նախնական համաձայնագիրը, այնուհետև ընդունվեց բանաձև, ըստ որի ՀՀ կառավարությունը

¹⁴⁰ Հայպետհրատի տնօրեն Մ. Դավթյանի դիտողություններից, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», Պէրյուֆ, 2006, (առանձնատիպ ԻԶ հատորէն), էջ 350:

միջազգային իմպերիալիզմի գործակալ է և հայ ժողովրդի թշնամի»¹⁴¹: Իհարկե, այս փաստի մասին պատմող հատվածը նույնպես չէր կարող մնալ վեպում:

357 էջում ներկայացվում է ոչ թե գեղարվեստական պատկեր, այլ պատմական հետևյալ ճշմարտությունը: Հայաստանի Հեղկոմի անդամ Ա. Մռավյանը տեղեկացնում է Հայաստանի Արտաքին գործերի ժողկոմ Ա. Բեկզադյանին. «Մենք այցելել ենք Լենինին, Տրոցկուն, Չիչերինին և Կարախանին: Ստալինին չկարողացանք տեսնել նրա կույր աղիքի պրիստուպի պատճառով: Լենինը համաձայն էր Անկարայի կառավարության՝ կոմունիզմի դեմ դուրս եկող սոցիալական էության մեր գնահատականին, բայց... ասաց, որ Ռուսաստանը չի կարող և չի ուզում կռվել (թուրքերի դեմ), հատկապես Կարսի պատճառով, որը նրա կարծիքով թուրքական քաղաք է: (Լենինն ասում է), որ «Մենք ժամանակավորապես զոհաբերում ենք հայ աշխատավորության շահերը համաշխարհային հեղափոխության շահերին... Մենք չենք պատրաստվում Հայաստանի համար կռվել որևէ մեկի դեմ, հատկապես Քեմալի»¹⁴²:

Բոլշևիկյան քաղաքականության իրական պատկերն է ներկայացրել հեղինակը, որի կրճատումը բխում էր գրաքննության պահանջներից:

Այդ նույն՝ 357-րդ էջում, Կ. Զարյանը կրկին ներկայացնում է պատմական իրողություն, որը հաստատում են արխիվային հետևյալ մեջբերումները. «Ղարաբաղի կռիվների ընթացքում Հայաստանի զինված ուժերի մեծ մասը զբաղված էր Նախիջևանը գրավելու գործողություններով: Վեդին վերցնելուց հետո հայկական զորամասերը մտել էին Նախիջևանի տերիտորիան և կարճ ժամանակամիջոցում գրավել ամբողջ շրջանը Նախիջևան քաղաքով»¹⁴³: Խորհրդայնացումից անմիջապես հետո Ադրբեջանի կառավարությունը և Ռուսաստանի 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարությունը վերջնագիր են ներկայացնում Հայաստանի Հանրապետությանը, որին հետևում է թուրք-թաթար-բոլշևիկյան զինուժի ներխուժումը Ղարաբաղ, Զանգեզուր և Նախիջևան: 1920թ. աշնանը Թուրքիան բռնազավթում է Նախիջևանի գավառը և 1921-ին (Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրով) հանձնվում Խորհրդային Ադրբեջանին: 393 էջում կրկին պատմական փաստի արձագանքն ենք

¹⁴¹ Տե՛ս՝ <http://civilngo.com/moskvayi-ev-karsi-paymanagrery/>:

¹⁴² Տե՛ս՝ - See more at: <http://www.lragir.am/index/arm/0/society/view/105413#sthash.lw5isAvW.dpuf>:

¹⁴³ Տե՛ս՝ <http://hetq.am/arm/news/54014/depqery-lernayin-xarabaxum-1917-1920.html>:

կարդում. բուլժակները, տարված իրենց հեղափոխական գաղափարներով, քեմալական Թուրքիային դիտում էին որպես «Հեղափոխական պայքարի կենտրոն արևելքում»՝ ամեն հնարավոր միջոցով աջակցելով քեմալականներին, իսկ 1920թ. օգոստոսի 24-ին կնքեցին քեմալաբուլժակյան գաղտնի համաձայնագիրը: Պատահական չէ, որ սույն գաղտնի համաձայնագրով Թուրքիային հատկացվեց 5 մլն ռուբլի, 200,4 կգ ոսկի, զենք-զինամթերք, իսկ այնուհետև՝ զորախմբեր, ինչպես իրենք էին ասում «հայ իմպերիալիստների» դեմ կռվելու¹⁴⁴:

516-517 էջերում Զարյանը պատմում է Հայաստանի խորհրդայնացման ընթացքի մասին: 1920 թ. դեկտեմբերի սկզբին Խորհրդային Ռուսաստանը բռնազավթում է Հայաստանը, այն վերանվանում Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն: Դեկտեմբերի 4-ին Երևան են ժամանում հայ հեղկոմի անդամները, իսկ դեկտեմբերի 6-ին՝ 11-րդ բանակի զորամասը: Երևան հասնելուց հետո բուլժակները 11-րդ բանակի օգնությամբ սկսում են իրականացնել զանգվածային բռնագրավումներ, ձերբակալություններ: Բռնազավթման առաջին ամիսներին բուլժակները սպանում են հարյուրավոր հայ սպաների, մտավորականների, Հայաստանի կառավարության անդամների, որոնք հրաժարվում են համագործակցել զավթիչների հետ: 1921թ. բուլժակները հազարավոր հայ սպաների և մտավորականների աքսորում են Ադրբեջան և Ռյազան:¹⁴⁵

Այդպիսի հատվածներ կան 1943 թվականի հրատարակության 23, 275, 325, 366, 393, 394, 444, 547-548... էջերում:

Ինչպես երևում է խմբագրումից դուրս մնացած հատվածներից, «Նավը լեռան վրա» գիրքը ներկայացնում է պատմական այնպիսի ճշմարտություններ, որոնք անվանարկում էին բուլժակներին և ապացուցում, որ խորհրդային պատմագիտությունը վերածնել է պատմությունը՝ այն ներկայացնելով ի նպաստ խորհրդայնացման:

¹⁴⁴ Տե՛ս՝ <http://civilngo.com/moskvayi-ev-karsi-paymanagrery/>:

¹⁴⁵ Տե՛ս՝ <https://hy.wikipedia.org/wiki/>:

գ) «Հնարավորության սահմաններում պետք է վերախմբագրել կամ բոլորովին հանել ազգամիջյան ատելության ամեն մի արտահայտություն (վիրավորական արտահայտություններ ռուսների, թուրքերի, վրացիների հասցեին և այլն)»¹⁴⁶:

«Մեր գաղափարախոսության դիրքերից միանգամայն անընդունելի են վեպում սփռված առանձին վիրավորական գնահատականները մեր եղբայրական ժողովուրդների՝ ռուսների, վրացիների, ադրբեջանցիների հասցեին», - գրում է Էդ. Թոփչյանը իր կարծիքում¹⁴⁷:

Գրքում տարբերակված է երկու Ռուսաստան՝ ցարական և խորհրդային, սակայն հեղինակի և ժողովրդի վերաբերմունքը ռուսների նկատմամբ նույնն է: Զարյանը հրաշալի հասկացել է նոր խորհրդայնացած Ռուսաստանի մեծապետական քաղաքականությունը մեր երկրի ու ժողովրդի նկատմամբ. մենք պետք ենք միայն այդ մեծ երկրի շահերի համար օգտագործվելու նպատակով: «Մօտիկ անցեալին հայ ժողովրդի հայրենիքը եւ անոր արդար իրաւունքները այնքան շնականօրէն վաճառքի հանող Մոսկուան չէր, որ վերջին տարիներուն, քաւելով իր մեղքերը պիտի լուծեր Հայկ. Հարցը: Ինչպէս երեկ, այսօր ալ ան կը շարունակէ նոյն քաղաքականութիւնը: Անոր համար հայ ժողովուրդը այնքան կ'արժէ, որքան ան արին կը թափէ իրեն համար: Մոսկուայի համար հայ ժողովուրդը պէտք է մնայ նոյն ստրուկը՝ միմիայն ոչխարի համակերպութեամբ իրեն ծառայելու համար: Ան դէմ է հայ ժողովուրդի ազատութեան եւ անկախութեան», - այսպիսի եզրակացության է եկել «Հայրենիք»-ը 1950 թվականին¹⁴⁸:

Խմբագրման ժամանակ դուրս են մնացել և՛ ցարական, և՛ խորհրդային ռուսներին անվանարկող հատվածները:

1943թ. էջ 25

Ռուս Էդ. զինուորներին ջահաննա՛մը տանի... Բաւական չի նամարդ կերպով լքեցին, փախան գնացին, համա դեռ ամէն բան էլ իրենց ճամբի վրայ փշրեցին, այրեցին, քանդեցին... Երբ լոյսը բացւի, պիտի տեսնէք, թէ ինչպէս են վագոնները

¹⁴⁶ Հայպետհրատի տնօրեն Մ. Դավթյանի դիտողություններից, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրութ, 2006, (առանձնատիպ ԻԶ հատորէն), էջ 349:

¹⁴⁷ Նույն տեղում, Էդ. Թոփչյանի կարծիքից, էջ 311:

¹⁴⁸ «Հայրենիք», Բոստոն, 1950, հունվարի 4, (խմբագրականից):

մատաղի ոչխարի նման մաշկել... Իբր թէ եկել էին մեզ ազատելու... Ռուսաստանը, սուրբ խա՛չը, քաղաքակրթութիւնը:

1963թ. էջ 19-ից հանված է հատվածը:

1943թ. էջ 42

Տաճկական ճակատի վրայ մղած ամբողջ պատերազմի ընթացքին, ցարական բանակները մի գաղտնի նպատակ էին հետապնդել. անընդհատ առաջ գնալով եւ անընդհատ հետ քաշելով՝ Հայկական նահանգները դատարկել հայ ազգաբնակչութիւնից: Այդպէս կոչւած ազատարար պետութեան լիրբ խաղը, միացած տաճկական գազանութիւններին, հայ ժողովրդին արժել էր մէկ միլիոն զոհ: Կորել էին դարերի ընթացքին տքնաջան ժողոված հարստութիւններ, արւեստի գործեր, հոյակապ եկեղեցիներ եւ վանքեր: Կորել էր բազմահազար հայ կամաւորների եւ զօրքերի մղած հերոսական պայքարների արդիւնքը: Տաճկահայաստանը, փոթորկւած ծովից դուրս նետւած տիղմի նման, ահագին բազմութիւններ էր նետել դէպի Արարատյան դաշտ:

Հատվածը հանված է 1963-ի հրատարակությունից:

1943թ. էջ 50

Պատճառներից մէկը այն է, որ ռուս կառավարութիւնը չէր ուզում, որ հայկական գաւառները զարգանան: Արգիլւած էր նոր ճանապարհներ եւ շէնքեր շինել, արգիլւած էր հողերը ոռոգել, դպրոցներ բաց անել... Երբ ռազմագիտական պատճառներով ստիպւած եղան երկաթգիծ անցկացնել, նրանք ամէն բան արին, որ կայարանները քաղաքների մօտից հեռու մնան եւ երկիրը տնտեսապէս չզարգանայ: Այստեղ իսկ, Երեւանում, կայարանը քաղաքից մի քանի վերստ հեռու է: Կամ գիտէ՞ք, որ այս ազգաբնակչութիւնը տարիներով պայքարել է, որպէսզի կարողանայ իր սեփական միջոցներով թարմ եւ առողջարար ջուր բերի քաղաք: Յարական իշխանութիւնը չէր ուզում, որ հայերը մաքուր լեռնային ջուր խմեն...

Հատվածը հանված է 1963-ի տեքստից:

Այն փաստին, որ Ռուսաստանին ձեռնտու չէր իր գաղութի զարգացումը, Կ. Զարյանն անդրադարձել է նաև «Անցորդը և իր ճամփան» գրքում:

Հեղինակային տարբերակում համեմատվում են երկու Ռուսաստանները՝ ցարական և բոլշևիկյան: Ընթերցողը տեսնում է, որ տարբերությունը քիչ է. երկուսն էլ ներկայանում են որպես բռնապետություն:

Խմբագրված տարբերակում ցարական և բոլշևիկյան Ռուսաստանների հակադրությունն է՝ ի շահ վերջինի:

դ) «Վերախմբագրել... ազգային ոգու կամ ազգային ու ցեղային բացառիկության ամեն մի դրսևորում, փոքր ժողովուրդների ազգային ոգու հակադրումը մեծ ժողովուրդներին...»¹⁴⁹:

Այս պահանջի պատճառով վեպից դուրս են մնացել կամ խմբագրվել են հատվածներ, որոնք բխում էին հեղինակի կարևորագույն նպատակից՝ ցույց տալ մեր ժողովրդի յուրօրինակությունը, ոգու ուժը, սերը հայրենիքի նկատմամբ և հանուն հայրենիքի պայքարելու անձնագոհության պատրաստակամությունը:

1943թ. Հրատարակության 159-րդ էջում հեղինակը կրկին շոշափում է այն հարցը, որ հայերը մշակութային են, և միգուցե մեր առաքելությունը մշակույթ արարելն ու տարածելն է, սակայն այստեղ հնչում է մի ուրիշ կարևոր միտք ևս. ժողովրդի համար կարևորը ներքին ամբողջականությունն է, ընդհանուր նպատակաուղղվածությունը՝ միասնական նպատակի համար ապրելն ու արարելը, որին նախկինում կարողացել ենք հասնել: Այդ միասնականության և ամբողջականության մեջ է մեր ուժը: Հայկ Շուշանի և Սուլթանյանի զրույցը պտտվում է ազգի լինելության խորհրդի շուրջ: Նրանք ուզում են հասկանալ, թե որն է ցեղը կամ ազգը միավորող ուժը, նրան յուրօրինակ ու անկրկնելի դարձնողը: Այդ պատճառով էլ հաջորդ հատվածը կրկին խմբագրված է:

ե) Խմբագրված տարբերակում չպետք է մնային ոչ միայն ռուս, այլև մյուս «եղբայրական» ժողովուրդներին վիրավորող մտքեր: Այդ պատճառով էլ փոխվել կամ ընդհանրապես հանվել են շատ հատվածներ: Խմբագրված տարբերակում ընթերցողը ստացել է այն պատմությունը, որը ձեռնտու էր խորհրդային պատմագիտությանը:

1943թ. էջ 120

¹⁴⁹ «Հայկազեան հայագիտական հանդես», Պէյրութ, 2006, (առանձնատիպ ԻԶ հատորէն), էջ 311:

Գիտե՞ս որ, Ուլուխանլուից յետոյ, երկաթուղագծի երկայնութեան վրայ, թրքաբնակ վայրեր կան... // -Գիտեմ: // -Եղբայր, չնայած նրանց տուած մենաշնորհներին եւ կառավարութեան թափած ջանքերին հաշտ եւ հաւատարիմ քաղաքացիների վերածելու նրանց, անկարելի եղաւ նրանց հանգիստ պահել: Գիտէինք, որ անդադար զինուում են, որ Տաճկաստանից եւ Ադրբեջանից զէնք են ստանում եւ հրահանգներ, որպէսզի մի օր մեզ դէմ ապստամբեն... մերոնք աչք էին գոցում, ի զուր արինահեղութեան տեղ չտալու համար... // Ի՞նչ է, ապստամբե՞լ են... // Այդպէս են ասում: Յարձակում են անցնող գնացքների վրայ... Առաւօտ հասած ճանապարհորդներից մի քանի հոգի վիրաւորել են եւ երկու էլ սպանուածներ կան: Այդ մասին իմացա թէ չէ, ուզեցի քեզ հաղորդել... // -Կառավարութիւնը միջոցներ չի՞ առնում:

1963թ. էջ 135

-Գիտե՞ս որ, Ուլուխանլուից հետո, երկաթուղագծի երկայնքին թրքաբնակ որոշ վայրեր կան... // -Գիտեմ: // -Եղբայր, մերոնց կատարած կողոպուտները գրգռել են նրանց... // Ի՞նչ է, ապստամբե՞լ են... // Այդպէս են ասում: Հարձակվում են անցնող գնացքների վրա... Այս առավոտ հասած ճանապարհորդներից մի քանի հոգի վիրավորվել են և երկու սպանվածներ էլ կան... Հենց որ իմացա, ուզեցի քեզ հաղորդել... // -Կառավարությունը միջոցներ չի՞ առնում:

Առաջին հատվածից ընթերցողը պատկերացում է կազմում ներքին և արտաքին թշնամիներով շրջապատված երկրի անելանելի վիճակի մասին, մինչդեռ խմբագրված տարբերակից չի հասկացվում, թե ովքեր են կողոպտողները՝ հայ զինվորները, գյուղացիները: Չափազանց ցավալի է, որ այնքան մեծ է «եղբայրական» ժողովուրդներին հաճոյանալու ցանկությունը, որ դա հնարավոր է դարձնում ոչ միայն պատմական փաստերն աղավաղելը, այլև սեփական ժողովրդին ստորացնելը:

1943թ. էջ 340

Նկատուած է. տաճիկը որ բարձրագոյն ուսում է առնում՝ այլասերւում է: Նա վախենում է մշակոյթից, որովհետեւ հասկանում է, որ մշակոյթը - երբ արտաքին անբովանդակ ձեւ չէ - մահացու է իրեն համար: Եւ շատ հասկանալի է. մշակոյթ ստեղծելու համար պէտք է կարողանալ այլափոխել, հոգեպէս վերածնել, թոյ՛չք առնել,

կեանքին նոր արժէքներ տալ եւ այդ արժէքներով ապրել: Իսկ նա՝ վարժ է քանդելու, այրելու... Ուր տաճիկը անցել է՝ անտառ չի մնացել, բոյս չի մնացել, տուն չի մնացել... Հարցրէ՛ք հոյներին, հարցրէ՛ք սերբերին, հարցրէ՛ք բուլղարներին... Այսօր իսկ տեսէ՛ք նրանց վայրենութիւնը՝ ոչ միայն անպաշտպան ազգաբնակութեան դէմ, ոչ միայն կանանց եւ երեխաների դէմ, այլ արւեստի եւ ճարտարապետութեան այն հրաշալիքների դէմ, որոնք տասը-տասնեւհինգ դար կեանք են ունեցել, մարդկութեան փառքն են կազմել եւ քրիստենէական արւեստի հիմքը... Դուք գիտէք, անշուշտ, որ Քեմալի կառավարութիւնը հրաման է տւել իր զօրքերին թնդանօթի բռնել բոլոր կառուցածքները, բոլոր եկեղեցիները, որոնք մնացել էին ամայացած երկրում եւ որոնք վկայում էին մեր ցեղի հանճարը: Եւ այդ ոչ թէ իբրեւ պատերազմական անհրաժեշտութիւն, այլ պարզապէս քանդելու եւ անքելու համար... Մտածեցէք Ախթամարի հրաշալիքները, Անիի անզուգական պալատները եւ եկեղեցիները... Սրիկանե՛ր...

Հատվածը հանված է 1963թ 360 էջից:

Մշակույթը համամարդկային է, և միայն մշակույթ արարող ազգը կկարողանա հասկանալ, գնահատել և ընդունել նրա համամարդկային արժեքը:

զ) Պետք էր անպայման խմբագրել «միստիկականության խտացրած արտահայտությունները», «ժողովրդի պատմական անցյալի իդեալականացման արտահայտությունները»¹⁵⁰: Ցանկալի չէին նաև կրոնին առնչվող հատվածները:

Երկու հրատարակությունների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ «Նավի» խմբագրման ընթացքում խախտվել է ստեղծագործության ամբողջականությունը. առաջացել են կառուցվածքային, իմաստային և ոճական փոփոխություններ: Շատ բառ-պատկերներ իմաստազրկվել են, լեզվական տարրերը կորցրել են գեղագիտական նշանակությունը, իսկ ամենակարևորը՝ փոխվել է վեպի գաղափարական բովանդակությունը: Խախտվել է ասելիքը ընթերցողին հասցնելու հեղինակի ցանկությունը և իրավունքը: 1963թ հրատարակված գիրքը ընթերցողին զրկում է այդ հնարավորությունից, քանի որ հեղինակ-ընթերցող կապի փոխարեն ստացվել է հեղինակ-խմբագիր-ընթերցող միջնորդավորված կապը, և ընթերցողը չի կարողանում

¹⁵⁰ «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրուֆ, 2006, (Առանձնատիպ ԻԶ հատորէն), էջ 349:

հեղինակին ճիշտ գնահատել: Արդյո՞ք Հր. Գրիգորյանը նպատակաուղղված է այս քայլին գնացել, թե՞ նրան դրդողն ու ելակետը միայն գաղափարականն է եղել: Ամեն դեպքում, տեսնում ենք, թե խմբագրումը ստեղծագործությունը ավերման ինչ աստիճանի է հասցրել:

Երկու գրքերի համեմատությունը թույլ է տալիս ասել, որ ընթերցողի սեղանին 1963 թվականին դրվել է գիրք, որը Կոստան Զարյանի «Նաւը լերան վրայ» ստեղծագործության խղճուկ նմանակումն է միայն: Ցավալի է, որ խորհրդահայ ընթերցողը Կ.Զարյանին ճանաչել է այդ խեղված աշխատությամբ: Այստեղ կրկին հիշենք Վ. Մատթեոսյանի հարցը. «Հեղինակին գիտակցութեամբ թէ ոչ, նման աշխատանք բարոյապէս թոյլատրելի՞ էր»:

Պատասխանը պետք է փնտրել և՛ Զարյանի կերպարում, և՛ ժամանակաշրջանի պահանջների և պարտադրանքների մեջ: Կարելի է մտածել, որ, իրոք, դա այն վճարն էր, որը անհրաժեշտ էր կրկին հայրենիքի հետ լինելու համար: Իսկ միգուցե Կոստան Զարյանը նահանջեց՝ մտածելով, որ սովետական կադապարված իրականության մեջ իր ստեղծագործությունն ավելորդ է:

3.«ԱՆՑՈՐԴԸ ԵՎ ԻՐ ՃԱՄՓԱՆ» ՎԵՊԸ

Կոստան Զարյանը «Անցորդը և իր ճամփան» վեպի խորագրի տակ նշել է վեպի տեսակը՝ համայնավեպ: Սակայն գրողը վեպը համարում է «Հայաստանում» պոեմ, որը «համայնադիցազներգական աշխարհագրացումի առաջին արտահայտութիւնն է (158):

Երկու բացատրություն կարելի է տալ, թե ինչու է հեղինակն իր ստեղծագործությունը պոեմ համարում:

Գրողի համար Հայաստանը պոեմ է, քանի որ երկիրը, նրա բնությունը և բնակիչները նրան ներկայանում են որպես ներդաշնակ ամբողջություն, ինչպես պոեմն է մտքի ու զգացմունքի ներդաշնակություն կազմում: «Հայաստանը գաղափար է, հոգեկան իրականութիւն, խորհրդապաշտական անհրաժեշտութիւն: Նա աւելի խոր է, քան առարկայական պայմանները, աւելի տեւական, քան պատմական անցքերը եւ քաղաքական իրադարձութիւնները: Հայաստանը՝ Արմենիա՝ մոխիրների մէջ թաքնւած, դրսից աննշմարելի, մշտնջենական կրակն է. հողերի տակ խուլօրէն դղրդող աղբիւրը,

մի խօսքով, իր արտայայտութեան ձեւը դեռ չգտած տարօրինակ եւ մեծաշունչ պօէման է» (417-418):

Երկրորդ. ամբողջ վեպը զգացմունք է և փիլիսոփայություն: Այս առումով Զարյանի ստեղծագործությունը կարելի է քնարաէպիկական պոեմ անվանել: Ամբողջ վեպի ընթացքում հեղինակը փորձում է հասկանալ, թե ինչ է Հայաստանը, որն է մեր ժողովրդի կեցության գաղտնիքը: Այս հարցերը իր և ընթերցողի համար պարզելիս նա վերլուծում և բացահայտում է ազգի հոգևոր կերտվածքը, էությունը, երկրի և բնության ազդեցությունը հայի տեսակի ձևավորման վրա, ցեղի հոգեբանության ազդեցությունը անհատի ձևավորման վրա, հայ ժողովրդի ազդեցությունը հարևան ժողովուրդների վրա: Վեպի մեջ այս հարցերը պարզաբանվում են զգացմունքային զեղումների և փիլիսոփայական դատողությունների միջոցով: Կարելի է ասել, որ այս վեպը նաև Զարյանի սիրո ու զգացմունքների պատմությունն է իր երկրի ու ժողովրդի նկատմամբ: «Դժվար է մատնանշել մի այլ հայ գրողի, ում գործերի մեջ Հայաստանի ու հայրենիքի զգացումը այդքան անխառն ու անզուսպ ձևով ժայթքի ամենատարբեր ստեղծագործությունների մեջ: Սխալ չի լինի ասելը, որ Կոստան Զարյանի գրականությունը իր մի զգալի մասով փաստորեն Հայաստանի որոնումն է, ընթացք դեպի Հայաստանը», -գրում է Յու. Խաչատրյանը¹⁵¹: «Հայաստանում» պոեմը երկու գլուխներից է կազմված: Առաջին մասը ներառում է վեպի առաջին ութ գլուխները, որոնցում հեղինակը հիմնականում անդրադառնում է Արևմտյան Հայաստանին: Այս հատվածում նա գրում է մի քանի կարևոր հարցերի մասին, որոնց մենք կհանդիպենք և՛ վեպի երկրորդ հատվածում, և՛ նրա մյուս ստեղծագործություններում.

1. մարդը հոգեպես և ենթագիտակցորեն կապված է այն տեղանքի հետ, որտեղ ապրում է. հոգին սեփական երկրի կարիքն է զգում,
2. հայ լինելը հեշտ չէ, և միգրացե նախախնամության ձեռքին հայը գաղտնի զենք է,
3. Սկյութարը հայ գրականության ոգին է,
4. Պոլիսը 1915 թվականի ոճրագործությունից հետո պարպել է իր խորքերում դարերով կուտակված բոլոր լուսավոր ճառագումները,
5. Եղեռնը փոխել է մի ողջ ժողովրդի դեմքի արտահայտությունը,

¹⁵¹ Խաչատրյան Յու., Մենավոր նավորդի երկու «Նավատոմարը», «Նորք», Երևան, 1994, հ. 2, էջ 7-8:

6. խանութպանը գրավել է հայ կյանքի բոլոր ոլորտները,

7. Անցորդը իրեն համարում է մտքի հավիտենական ճամփորդ:

Վեպի առաջին գլուխը վերնագրված է «Պոլիս»: Մինչև 1915 թվականը Պոլիսը արևմտահայ մտքի կենտրոնն է եղել: Պոլսում է հեղինակը կայացել որպես հայ մտավորական, երբ 1914-ին, գալով Պոլիս, սկսում է իր գրական գործունեությունը: 1920-ին նա կրկին Պոլսում է՝ իրեն հուզող հարցերի պատասխանը և թողած հիշատակները գտնելու հույսով և ինչ տեսնում ու զգում է, նա ներկայացնում է վեպի գլխավոր հերոսի՝ Անցորդի միջոցով:

Հետպատերազմյան քաղաքը գրողի վրա ծանր տպավորություն է թողնում: Գրողը նկարագրում է Պոլսի արևածագը, որը, թվում է, պետք է բանաստեղծական ու ոգեշնչող լիներ: Բայց ընդամենը երկու վրձնահարված, և ընթերցողի միտքը սաստվում է. «Մզկիթների գմբեթները ջահեր են բռնել» (49), «Կամրջի վրայից քամիներ են թափվում եւ թուրք կանանց զգեստները դրօշակի նման բաց անում» (49): Սա ողբերգության և թուրքերի հաղթանակի մասին առաջին ակնարկությունն է:

Պոլիսը դարավոր երկրի բարձր մշակույթի (որը խոր հետք է թողել համաշխարհային մշակույթի պատմության մեջ) ժառանգն է: Այստեղ բազմաթիվ հայ մտավորականներ ունեցել են իրենց մտքի թռիչքը: Սակայն քաղաքն այժմ կուլ է գնացել թուրքական մտքին, ճաշակին, զգայնություններին, ձևին. «Ստամբուլի առջև, մզկիթների ձևով, շարքով թառել են Բիզանդիոնի ահարկու կայսրերը, այնպես, ինչպես հինադար գերեզմանների մէջ նստած զինուորականների դիակները» (51): Քաղաքը նմանվել է Անցորդի մանկության հեքիաթներին, ուր ամեն ինչ գույնզգույն է, փայլուն, բայց կեղծ ու անիրական, կարծես թանկագին քարերով զարդարված վերք լինի:

«Պոլսում» գլուխը սկսվում է Բոսֆորի նավահանգստի նկարագրությամբ, և ընթերցողը չի տեսնում գեղեցիկ ու զգացմունքային որևէ պատկեր: Հակառակը, ամեն ինչ մռայլ է, սրտխառնուք առաջացնելու աստիճանի տգեղ, երբեմն նույնիսկ վախ առաջացնող: Նա տեսնում է, որ Պոլիսը վատնել է իր երբեմնի խորությունն ու հմայքը՝ ներկայանալով որպես տարբեր ազգերի հրեշային խառնուրդ. «Յոնական դիմագծեր՝ արաբական կիսամաշ հայելու մէջ ընկղմած...» (50): Նկարագրությունների շարքը

կարելի է շարունակել, բայց դրանցից առանձնապես տպավորիչ է. «Մանաւանդ սարսափ են ազդում պառաւ կանայք: Անգղի եւ վայրենացած կատուի մի ինչ-որ խառնուրդ՝ պեխերով» (50): Կարծում ենք, որ հեղինակը Թուրքիան ներկայացնելու հետաքրքիր խորհրդանիշ է գտել: Մանավանդ սարսռազդու է նկարագրության շարունակությունը. «Անատամ լինդերի տակ անուշ են ծծում եւ չորացած շրթունքները օդի մէջ շարժում: Թանգարանների վիուկների մումիաների պէս վախ են ազդում եւ վատ նախազգացումների դռները բաց անում» (50): Չնայած գրողը ընդամենը ակնարկում է, բայց հասկանալի է՝ կոտորածի մեռելային հոտը դեռ կանգնած է օդում. «Փողոցը ծովային կենդանիների դիակներ է ծախում: Խխունջների բացված բերանից գարշահոտություն է սողում: Աղերի մէջ մսերը որդ են դրել, եւ մայթերը վայր ընկած աղիքների միջատներ են մարսում» (51):

Քաղաքը Անցորդի համար այլևս հիշատակների գերեզման է. բացակայում է խորությունը: Մարդիկ վաղուց են կորցրել իրենց էության խորհուրդը՝ նմանվելով քաղաքին: Անհատականությունից, եսից ու խորքից զուրկ մարդիկ թույլ են տալիս, որ բռնակալը ապրի և զորանա: Այն, ինչ բերում է բռնակալը՝ դավադրություն, բռնություն, դավաճանություն..., այս քաղաքի ու մարդկանց համար բնական ու սովորական է: Պոլսում անհատը հոգեկան զարգացում չի ապրում, և նրա գործողությունները հետևանք են ոչ թե հոգևոր մղումների, այլ բնազդի և հաճույքները բավարարելու պահանջի:

Պոլիսը զուրկ է ոճից, որովհետև ոճը էության, ինքնության, անհատականության դրսևորումն է: Այստեղ ընդամենը ոճավորում կա, որը անցողիկ է, ժամանակավոր: Ոճի բացակայությունը երևում է նաև արվեստի մեջ՝ երաժշտություն, թատրոն, գրականություն, ճարտարապետություն... Անհատականության ու խորքի բացակայության պատճառով ոչ մի տաղանդ այլևս չի ծնվում այստեղ. ասելիք չկա, նպատակ չկա, երազանք չկա: «Գրական կեանք, բառին իսկական իմաստով, գոյութին չունի Պոլսոյ, և առհասարակ Թուրքիոյ մէջ», - գրում է Զարյանը 1914-ին¹⁵²:

Զարյանը «Անցորդում», ինչպես և իր տարբեր ստեղծագործություններում, արտահայտում է այն միտքը, որ մարդը հոգեպես և ենթագիտակցորեն կապված է այն

¹⁵² Զարյան Կ., Գրական կեանքը Պոլսոյ մէջ, «Նաւասարդ», Կ. Պոլիս, 1914, էջ 259:

տեղանքին, որտեղ ապրում է: Տեղանքը ձևավորում է մարդու ոչ միայն ներքինը, այլև արտաքինը, կարող է հարստացնել մարդու հոգևոր աշխարհը առաքինություններով, առեղծվածներով, կարող է մարդուն վեհացնել, բայց կարող է նաև նմանեցնել խրտնած ձիու, որը «երկու ոտքի վրայ կանգ է առնում ինքնապաշտպանութեան համար» (52): Այդպիսին է դարձել Պոլիսը՝ պարպելով իր խորքերում դարերով կուտակված բոլոր լուսավոր ճառագումները: Մարդկանց դեմքերը դատարկ են ու անբովանդակ. «Մարդկային աչքերը արտահայտում են հոգին, սիրտը, զգացումների կայծկլտուն ծայնականութիւնը եւ նաեւ ամբողջ անցեալը: ...Բայց մեծ մասամբ այստեղի մարդկանց աչքը բխում է աղիքներից, վառում եւ մարում է մարսողութեան հետ, կենդանական միակերպութեամբ» (52): Այս միջավայրում մարդը կորցնում է անհատականությունը և դառնում ընդամենը ցեղի միավոր: Պոլիսը ջնջում է բոլոր այն յուրահատկությունները, որոնք տարբերակում են մարդկային անհատականություններին, և նույնիսկ արդեն անկարևոր են ցեղային պատկանելությունը, կրոնական տարբերությունները. ամեն ինչ ու բոլորը համահարթեցված են, մարդիկ կորցրել են կապը տիեզերքի հետ: Պոլիսը վերածվել է թատրոնի, որտեղ խաղում են եսից ու անհատականությունից զուրկ դերասաններ: Եղեռնից հետո ո՛չ բյուզանդական շրջանից, ո՛չ հայկականից ոչինչ չի մնացել՝ ո՛չ ներքին բովանդակություն, ո՛չ մշակույթ, ո՛չ փիլիսոփայություն, հենց այս պատճառով էլ Անցորդը Պոլիսն անվանում է հակաշեքսպիրյան, այսինքն՝ հակամշակութային: «... Կոստանդնուպոլիս, Լևան, Ստամբուլ, Բյուզանդիոն: Այս անունները պատահական չեն երբեք: Սրանցից ամեն մեկը թողած է իր քաղաքակրթության խարանը նրա ազգաբնակչության հոգու, իմացականության և բարքերի վրա: Իշխանությունները եկել և անցել են, թողնելով իրեց ոսկին և մրուրը այնտեղ», - գրում է Վ. Թոթովենցը¹⁵³:

Ողբերգությունը բխում է և՛ ազգերի, և՛ անհատների հոգեկան կարելիություններից, իսկ պայքարը առաջանում է ճակատագիրը հաղթելու ներքին անհրաժեշտությունից: Հայերը միշտ զոհ են գնացել արտաքին աննպաստ պայմաններին, տարերային ուժերին, քանի որ չեն կարողացել այդ ամենին հակադրել ներքին ուժն ու կարողությունը, և այդ պատճառով էլ «Ուրիշների յաղթական

¹⁵³ Թոթովենց Վ., Հայ կյանքը գաղութներում, «Նորք», Երևան, 1922, գիրք I, էջ 242:

կամարների առջեւ փռել ենք մեր ցնցոտիները եւ սպասում ենք» (55): Միգուցե այդ կենսակերպն է թուլացրել զգոնությունը, որն էլ հասցրել է ողբերգական ավարտի: Պոլսում հայը վերածվել է սալամանդրի, մշակույթը չի զարգացրել, քանի որ եղել է միայն հարմարվելու և ուրիշներին նմանվելու հարցը: «Հայը երբեք Պոլսում չէ եղած տիրող, այլ միշտ եղած է տիրվող: // Նա միշտ ընդունել է և երբեք չի տվել: Եղել է կրավորական և երբեք ներգործող: Եղել է նա միշտ տիրողների վախի տակ, նրանց թալանների և կապրիզների ենթական. այսպիսով հայ տարրը Պոլսում զարգացրել է մի այնպիսի բնավորություն, որ կարողանա դիմանալ, տոկալ իր գլխին բոլոր եկածներին», - գրում է Վ. Թոթովենցը¹⁵⁴:

Հայկական մշակույթի նախապատերազմյան շրջանում Անցորդը տեսնում է վատ ընդօրինակումների խառնուրդ, որը միայն ձև ու արտաքին փայլ ունի: Հայը կորցրել է դեմքը, քանի որ չի ստեղծել իր անհատականությունից ու բնույթից բխող մշակույթ, սեփական գաղափարախոսություն ու սեփական ասելիք, որի հետևանքը դառնում են ոգու աղավաղումը և կամազրկությունը: Հերոսը Պոլսում միայն ոգու անկում է տեսնում: Նա Պոլսին, որը Թուրքիան է խորհրդանշում, հակադրում է Սկյութարը, որը այդ քաղաքի միակ լուսավոր կետն է: Նրան մխիթարում է այն միտքը, որ մեր մարտիրոսների ոգին կենդանի է Սկյութարում, որտեղ եղել և այժմ էլ պահպանվում է ուրույն մտածելակերպը: Եթե Պոլիսը թաղված է նյութականի մեջ և մտածում է ստամոքսով և ստամոքսի մասին, ապա Սկյութարում մարդկանց միտքը ճկուն է, իսկ սիրտը՝ թրթռուն. Սկյութարը արևմտահայ գրականության ոգին է: Հեղինակը սիրով է հիշում Սկյութարը. «Սկիւտարը վաւաշոտ չէ, այլ սիրահար է: Մեծ տրտմութեամբ նայում է դէպի Ասիա, ոգետւում է Արեւմուտքով», «Այստեղ մարդը օժտւած է եզակի յատկութիւններով: Ճկուն է նրա բանականութիւնը, նուրբ է զգացողութիւնը եւ, Չամլճայի օդի նման, թրթռուն է սիրտը», «Սիկիւտարը ամբողջ մի մտայնութիւն է հայ գրականութեան մէջ» (69): Զարյանը հիմնավորում է իր այդ կարծիքը՝ հիշելով Պետրոս Դուրյանին՝ «...Ամբողջովին հեւք, սարսռուն մեղեդի, աստղերի շուրջը մեղամաղձօրէն պտտող ոգի», Ռ. Պերպերյանին՝ «միամիտ իդեալիստ եւ խիստ դաստիարակ... մի տեսակ հաւատք, իր պարտէզում տնկած նոճիի նման՝ ըստ Տէնի, ամենամտաւորական

¹⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 242:

ծառը», Ե. Դեմիրճիբաշյանին՝ հայ կեանքի ամենախորհրդաւոր ոգիներից մէկը, շանթահարած նոճի», Չրաքյանին, որը «... իր եսը որոնում էր խոնարհ բոյսերի անմիջական ճարտարապետութեան մէջ, իր էութեան խորհուրդը ալիքների վրայ թառած ճառագայթների մօտ» (70): Այսպիսի նրբագույն հոգիներ են Սկյութարին հաղորդել այն զգացմունքային ու գեղեցիկ մտայնությունը, որով հիանում է հեղինակը, և որը պահպանել են հետագայի արվեստագետներն ու մտավորականները: «Պոլսոյ անտիթեզը Սկիւտարն է: Սկիւտար, Եղիա Տեմիրճիպաշեան ու Ճրաքեան կը ներկայացնեն այն մտապատկերը, որ հեղինակը ունի հայութեան մասին: Առանց այդ անհատներուն, պոլսահայերու ներկայացումը կը ժխտէ Զարեանի նախապատկերացումը հայուն – հաւերժական հայուն», -գրում է Շ. Պերպերյանը¹⁵⁵:

Կ. Զարյանի մէջ արթնանում են հիշատակներ: Նա հիշում է ընկերներին ու գրչակիցներին և ցավով հասկանում, որ ինքը, ինչպես և իր սերունդը, «... ավելի շատ հիշատակներ ունի երկնային աշխարհում, քան այստեղ» (56): Գրողը մեկ առ մեկ հիշում է ընկածներին՝ Շահրիկյան, Գեղամ Բարսեղյան, Սիամանթո, Արման Դորյան, Վարուժան, Արտաշես Հարությունյան... «Գնացին ամէնքն էլ, մեռան. ինչպէ՞ս մեռան՝ ոչ ոք չի իմանում: Եւ սակայն ամէնքս էլ իմանում ենք, որովհետեւ ամէն բան մեր սրտերի մէջ տեղի ունեցաւ» (76): Ընթերցողը նույնպես զգում է նրա անփարատելի ցավը. «Մեր կորուստը այնքա՛ն շատ է, որ գրել անկարելի է: ...Երէկը արիւն է ու բոց, այսօրը անորոշ է, եւ վաղը՝ անյայտ» (74):

Անցորդի նման շատ հայեր 1915-ի ողբերգությունից հետո վերադարձել են Պոլիս՝ իրենց նախկին կյանքը, սերերը և հիշատակները գտնելու հույսով: Բայց նրանց դեմքերին հերոսը տեսնում է միայն կյանքի դժոխքի կնիքը: Եղեռնը խեղել է ողջ ժողովրդի հոգին և դեմքի արտահայտությունը, մարդիկ հայտնվել են խոր կսկիծի և վախի անդունդում: Կսկիծն ու վախը հաղթահարելու և կորցրած ու մարտիրոսված ընկերների հիշատակը գտնելու համար Անցորդը հերոսական փորձ է անում՝ «Բարձրավանքը» հրատարակելով: Պ. Սիմոնյանը գրում է. «Բարձրավանքը յետեղեռնեան սփիւռքի պոլսահայ գրական կեանքէն ծնունդ առած առաջին գրական-մշակութային լուրջ հանդէսն է, որ ճամբայ հարթեց սփիւռքահայ գրականութեան

¹⁵⁵ Պերպերեան Շ., «Կ. Զարեան՝ յավերժական ճամբորդը», «Բագին», ԺԹ տարի, Պէյրութ, 1980, մայիս, թիւ 5, էջ 41:

առաջին սերունդի Փարիզի թեի «Մենք»եան Շարժումին՝ սփիւռքեան հոգեխառնութեամբ եւ մտածողութեամբ»¹⁵⁶: Սակայն ցանկալի գործը հոգեկան թեթևություն չի բերում: Տեսնելով, որ Պոլսում ամեն ինչ մեռած է, Անցորդին մի բան է մնում՝ փախչել Պոլսից. այս փախուստով նա կկարողանա հաղթել Պոլիսը, որին այլևս չի ճանաչում:

Իրեն համարելով մտքի հավիտենական ճամփորդ՝ ցանկանում է վերադառնալ իր հոգևոր հայրենիք, քանի որ հոգին սեփական երկրի կարիքն է զգում, իսկ միտքը կարող է սնունդ առնել հայրենի հողից: Նրա հոգին չի կարող Պոլսում հանգիստ գտնել, քանի որ նրան չեն հետաքրքրում արտաքին փայլն ու երևութականությունը: Նա իր երկրի լեռների կարիքն է զգում. այնտեղ կարող է մաքրվել, խաղաղվել ու թև առնել: Հայրենիք մեկնելու որոշումը դժվարությամբ է տրվում, քանի որ խանգարում էր բարոյական և գաղափարական հսկայական անդունդը: Անցորդը որոշում է արիաբար խմել բախտի կողմից իրեն՝ որպես հայի, մեկնված փորձության բաժակը: Այս գրքում առաջին անգամ է հնչում Զարյանի այն միտքը, որ հայ լինելը հեշտ չէ, և միգրացե նախախնամության ձեռքին հայը գաղտնի զենք է, ու դա է բոլոր ողբերգությունների բացատրությունը:

Պոլիսն արդեն շրջված էջ է, բայց Պոլսի մասին Անցորդը դեռ երկար կխորհի, որովհետև այն արյունալի տառերով իր պատմությունն է դաջել հերոսի սրտում: Ապագան անորոշ է, բայց այդ ապագան նա տեսնում է իր հայրենիքում և պատրաստ է տանելու բոլոր դժվարությունները:

Պոլսից մեկնող նավում շատ են հայերը: Նայելով նրանց դեմքերին՝ Անցորդը տեսնում է դատարկություն և չի ուզում հավատալ, որ Հայաստանում իր ժողովուրդը նույն հոգեվիճակում է: Աշխարհը խելագարվել է, որովհետև մխրճվել է նյութականության մեջ, որովհետև մարդիկ կորցրել են կապը սեփական երկրի և տիեզերքի հետ: Համընդհանուր այդ քաոսի մեջ մեր ժողովուրդը մոլորված է, որովհետև չի կարողացել մշակել կյանքի և իր պատմության սեփական փիլիսոփայությունը և կորցրել է հավատը: Ամբողջ աշխարհն է դաժանորեն խելագարվել. ոչ մի կրոն, ոչ մի գաղափարախոսություն ու վարդապետություն այլևս

¹⁵⁶ Սիմոնեան Պ., Բարձրավանքը՝ հայ մտքի բարձր ոլորտներու հանդիսարանը, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», Պէյրուֆ, 2001, հատոր ԻԱ, էջ 288:

չեն կարողանում բացատրել այդ խելագարությունը: Փոխվում են տեսանելի և ոչ տեսանելի սահմանները, իսկ այդ քառսում հայերը ոչ թե պայքարելու, այլ հարմարվելու քաղաքականություն են վարում, որը ոչ մի լուսավոր ճանապարհ դուրս չի բերելու: Միգուցե պատճառը պատմությունն է, որը հայի մեջ մեռցրել է պայքարողի ու նվաճողի ոգին և նրան իրավիճակի ստրուկ դարձրել: Այդ հոգեվիճակն ու կենսակերպը հային, որը Հայկ էր, Սասունցի Դավիթ, Տիգրան Մեծ ու Մեսրոպ Մաշտոց, այժմ դարձրել են փոքրիկ խանութպան, որը բավարարվում է իր մանր կյանքով, չունի քաջության համարձակություն, հզոր ու ազատ մտածողություն: Ցավալին այն է, որ այս խանութպանը գրավել է հայ կյանքի բոլոր ոլորտները: Անցորդը չգիտի՝ արդյոք հեղափոխությունը հայ կյանքը ազատե՞լ է խանութպաններից. նա վախենում է, որ հին խանութպաններին փոխարինել են նորերը: Այնուամենայնիվ, Անցորդն ուզում է հավատալ, որ բոլշևիկյան հեղափոխությունը նոր կյանքի երազանք է բերել իր ժողովրդին:

Անցորդը Թիֆլիսում հանդիպում է բանաստեղծ բարեկամին, որը զարմանում է, թե ինչու է նա գնում Հայաստան, երբ բոլորը, ովքեր հնարավորություն ունեն, փախչում են, իսկ նա նույնիսկ ընտանիքն է բերել. «Նկատի՛ր, ամէն ինչի վրայ կարծես մուր են քսել: Ո՛չ գոյն, ո՛չ լոյս» (138): Բայց Անցորդը երջանիկ է իր երկրին՝ հանդիպելու համար: Հայաստանը նրա համար դյուցազներգական պոեմ է՝ իր յուրահատուկ աշխարհագրությամբ ու ազգային նկարագրով՝ ավանդույթներով, լեզվով, կրոնաբարոյական յուրօրինակությամբ ու մշակույթով, որոնք էլ ձևավորում են ազգային ինքնությունը: Լիարժեք չեն լինի հերոսի աշխարհազգացողությունն ու աշխարհընկալումը, եթե նա չճանաչի իր երկիրը և չամբողջանա նրա հետ:

«Հայաստանում» պոեմի առաջին գլխի իմաստը կարելի է հեղինակի հետևյալ մտքով արտահայտել. «...Երբ Յիսուսին խաչն էին բարձրացնում, խաչը երերում էր, եւ երերում էր ամբողջ աշխարհը: // Պօէմը, ըստ Այնշտայնի տեսութեանց, երերող խաչի իմաստն է» (165): Հայաստան աշխարհը վերածվել է երերող խաչի, որը տնկված է անասող երկնքի տակ: Չնայած հերոսը հույսը չի կորցնում. «... բաղերի գլխին մի կտոր երկինք է ընկղմել» (165):

Հայրենիք տեղափոխվելիս Անցորդը շատ լավ գիտակցում էր ժողովրդի թշվառության աստիճանը և պատրաստ էր տանելու բոլոր զրկանքները, քանի որ երազանք ուներ՝ տեսնել իր երկիրը որպես բարձրագույն մշակութային ամբողջություն. «Ես պատկերացնում էի մեր կեանքը ինչպես մի Վայմար, մի Վայմար, ուր մեծ Դուքսը, թո՛ղ լինի պրուլետարիատի Դուքսը, հայ իրականության փոշիացած տափաստանի վրայ պիտի ուզէ վերականգնել, աւելի շուտ ստեղծել, մշակութային այն կեանքը, տեսական, մտային արժեքների այն փայլը, որոնք կոչւած են մնալու ռեժիմների եւ պետութիւնների անհետացումից յետոյ»¹⁵⁷: Անցորդը միամիտ չէր, տեսնում և հասկանում էր, որ երկրում դիկտատուրա է հաստատված, բայց նաև պատմությունից գիտեր, որ ամենասարսափելի բռնատիրությունների ժամանակ անգամ հայ ոգին կարողացել է պահպանել իր դիմագիծը: Ավելին, ժողովրդի հոգուց բխող լույսը կարողացել է նույնիսկ ամենավայրագ տիրապետողների հոգում սեր արթնացնել մեր մշակույթի նկատմամբ:

Հայաստանում հայտնվելը հերոսի համար գիտակցված ու վերլուծված քայլ էր: Հարուստ ու գեղեցիկ հայրենիք սիրելը հերոսություն չէ, հերոսությունը ցավի, աղքատության ու թշվառության մեջ գտնվող հայրենիքի հետ լինելը և նրա համար ինչ-որ բան անելն է. «Ի՞նչ փոյթ աղքատութեանը. **բաւական է, որ հոգիների ոսկիները կայծկլտին...**(ընդգծումը - Ա. Հ.)» (167): Հոգիները կայծկլտում են երկրի ու երկնքի ներդաշնակ ամբողջականության հետ, իսկ այդ ամբողջականությունն էլ ծնում է այն յուրահատուկ աշխարհագրացողությունը, որը հեղինակն անվանում է «համայնադիցազներգական աշխարհագրացում»:

«Հայաստանում» պոեմի երկրորդ մասում Անցորդն անդրադառնում է մի քանի կարևոր հարցերի.

1. ինչպես է մեր ժողովուրդը կարողացել դիմադրել հզոր հարևանների ֆիզիկական և հոգևոր ճնշումներին և պահպանել իր ինքնությունը,
2. մշակույթի ազգապահպան դերը,
3. զարգացման ինչ ուղի պետք է ընտրի մեր ժողովուրդը:

¹⁵⁷ Սիմոնեան Պ., Բարձրավանքը՝ հայ մտքի բարձր ոլորտներու հանդիսարանը, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրուֆ, 2001, հատոր ԻԱ, էջ 288:

Պոեմն սկսվում է «Երեւան» գլխով: Անցորդը տեսնում է գավառական փոքրիկ քաղաք, ուր կյանքը ճահճացած է: Լինելով Ռուսահայաստանի մայրաքաղաք՝ Երևանը երբեք չի դարձել հայ գիտության և մշակույթի կենտրոն: Որպեսզի պարզի պատճառը, Անցորդը մոտիկ անցյալն է քննում:

Ցարական կառավարությունն ամեն ինչ արել է, որ երկիրը և մանավանդ Երևանը չզարգանան: Քաղաքը զրկված է եղել մշակութային ու գիտական աշխույժ կյանքից, և կյանքի բոլոր ոլորտներում ձևավորվել է խանութպանի մտածելակերպը: Միակերպ ու միօրինակ կյանքը սովորական է դարձել և՛ հասարակ քաղաքացիների, և՛ հոգևոր առաջնորդների համար: Երևանն ապրում էր թուլամորթ ու ստամոքսային կյանքով. «Ռեժիմն էլ նպաստում էր հալածի այս լինելիության» (171): Կառավարությանը ձեռնադրել էր տգետ ու թշվառ երկիր կառավարելը: Սեփական լինելության վրա կենտրոնացած հայության համար Թուրքահայաստանը մշուշապատ երազ էր, իսկ հայրենասիրությունը դարձել էր ընդամենը բաժակաճառ ու կեղծ հառաչանք: Գիտական ու մշակութային կյանքը նույնպես ոչնչով չէր տարբերվում միտքն ու զգացումները դիականացնող կենցաղից: Անցորդը Երևանի կյանքը չի համեմատում Պոլսի կյանքի հետ, բայց նմանությունը ակներև է: Ընթերցողի մոտ ինքնաբերաբար հարց է առաջանում. մի՞թե Երևանն էլ դատապարտված է:

Ի վերջո ամեն ինչ իր ավարտին է հասնում, բայց այդ ավարտը՝ ցարական ռեժիմի փոշիանալը, մեծագույն հարված էր դանդաղ ու ծուլ կյանքի սովոր մարդկանց համար: Ճահճային կյանքի կործանման սարսափին գումարվել էին հարբած զինվորների ավերիչ արշավանքը քաղաքի փողոցներով, թուրքական բանակի թնդանոթների դղրոյունը, հարևան ժողովուրդների դավելը, նոր կարգերի հաստատվելը...

Հաստատվելով Երևանում՝ հերոսն ուսումնասիրում ու ճանաչում է ժողովրդին: Առաջին տպավորությունը՝ մարդիկ ժայռերի մեջ քանդակված արձանների են նման, և նրանց դեմքերի վրա կարելի է դարերի պատմությունը կարդալ: Անցորդը տեսնում է նաև, որ Հայաստանում «դաշտ, լեռ, ժայռ, մարդ ու կով մի կտորից են շինված եւ նույն նայածքը ունին: Դա մեր բարեբախտութիւնն է, երկնային օրհնութիւնը, որովհետեւ դիմազուրկ չենք» (162): Երբ երկիրն ու ժողովուրդը ամբողջություն են կազմում,

հնարավոր է դառնում արարման խորհուրդը: Հայաստանը յուրօրինակ երկիր է, նրա յուրօրինակությունը ոչ միայն բնությունն է կերտել, այլև մարդիկ, այդ պատճառով էլ Հայաստանի հետ կապվողը ապրում է երկրի ներքին օրենքներով՝ ենթագիտակցորեն ընդունելով ժողովրդի մտածելակերպն ու վերաբերմունքը երկրի նկատմամբ:

Երևանը հերոսի համար մեծ գյուղ է, ուր ապրում է մտազբաղ, մտահոգ, խուլ ցավը հոգում կրող մի ժողովուրդ, և հողը նույնպես մղկտում է ցավից: Բայց թշվառության ցավից կույզ եկած ու ժպտալը մոռացած մարդիկ նրան ներկայանում են որպես մեծ ընտանիք: Անցորդի համար հաճելի ու զարմանալի է հենց այս հանգամանքը՝ ժողովրդի՝ ընտանիքի նմանվելը: Ցավը, հոգսն ու տառապանքը այս մարդկանց չեն օտարացրել միմյանցից. հոգևոր կապը այս մարդկանց մեջ այնքան ուժեղ է, ինչպես ընտանիքի անդամների մեջ է լինում:

Անցորդի համար ցավալի է, որ բնության մաս կազմող հայ մարդը կույզ է եկել ճակատագրի առջև: Հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրում է սոցիալիզմ կառուցող երկրի «հատակում» հայտնված մարդկանց: Կեղտը, աղքատությունը, սովը և դրանցից ծնված չարությունը կյանքի անարդարության, անզորության ու անհուսության նկատմամբ այս մարդկանց անբաժան մասն են դարձել: Նրանք պարփակվել են սեփական կեղևի մեջ, և ոչ ոք չի կարող նրանց հոգուց ներս նայել: Գրողին սարսափեցնում է ճակատագրին հլու-հնազանդ ենթարկվելու նրանց պատրաստակամությունը. մի՞թե հնարավոր չէ ընդվզել և սեփական կամքը թելադրել՝ լինելու համար: Այն ժողովուրդը, որը կարողացել էր բացահայտել տիեզերքի հետ խոսելու գաղտնիքը, այժմ հեռացել է տիեզերքից:

Երկրի հետ առաջին ծանոթությունը կայացած է: Անցորդը իր ընտանիքով մի կերպ տեղավորվել է վարձակալած փոքրիկ սենյակում և սկսում է ճանաչել հայաստանյան կյանքը: Իսկ այն սովորական հունից դուրս է եկել. մարդիկ չգիտեն՝ ինչն է ճիշտ, ինչը՝ սխալ: Ծայրահեղ թշվառությանն ու աղքատությանը գումարվել է նոր իշխանության ներքին քաղաքականությունը, որը մարդկանց համար անհասկանալի է ու շփոթեցնող:

Քննելով մեր պատմությունը, ուսումնասիրելով հայկական մշակույթը և, ամենակարևորը, հայ մարդուն՝ Զարյանը գալիս է հետևյալ եզրահանգման. հայը

արարող է: Արարման խորհուրդն է եղել այն հզորագույն միջոցը, որը մեզ ապրեցրել է ու օտար հզորների հոգևոր, բարոյական ու քաղաքական ճնշումներին դիմակայելու հնարավորություն տվել: Հայի իմաստությունը՝ գիտակցված թե ենթագիտակցական, ստիպել է հայ մարդուն հայացքը հառել դեպի սեփական հոգու խորքը, պեղել իր հոգու լույսը և այն դարձնել իր մշակույթի հիմքը: Գրողը կարծում է, որ մշակույթն է մեր միակ հարստությունը, որով հայ մարդն ապրում և ապրեցնում է իր երկիրը: Հայ մարդը խորապես մշակութային է:

Անցորդը երջանիկ է հայրենիքում և հայրենիքի հետ լինելու մտքից: Նա գիտի՝ ուր է եկել և ինչու. «Մենք փնտրել ենք մեր հայրենիքը, ինչպես թիթեռնիկը փնտռում է ճրագը, որի վրայ պիտի այրի» (174), և հասկանում է իր նմանների ողբերգությունը, ովքեր փոթորկից հետո պատառ-պատառ եղած երամի մնացորդների նման իրենց բույնն են փնտրում: Չնայած հայ իրականությունը հույս չի ներշնչում, և այդ անմխիթար պատկերի վրա իշխում են Լենինն ու նրա գաղափարները, բայց իրենք պատրաստ են իրենց արյուն-քրտինքով սնելու մայր հողը, որովհետև «ծառը իր արմատն է փնտրում» (185): Հակասական զգացումները՝ հույսը, դժվարությունները հաղթահարելու պատրաստակամությունը և վախը, փոխարինում են միմյանց. կասկածը երբեմն սողոսկում է նրա սիրտը՝ արդյոք ծառը կկարողանա՞ արմատակալել հայրենի հողում:

Վեպը չափազանց տխուր ավարտ ունի: Վերջին գլուխներում տեսնում ենք այն անհանդուրժողականությունը, որը կառավարությունը դրսևորում էր արտասահմանից եկած հայերի նկատմամբ: Իշխանությունների անհանդուրժողական և թշնամական վերաբերմունքը ստիպում է, որ Անցորդը լքի հայրենիքը:

«Հայաստանում» պոեմը ներկայացնում է երկու հակադիր եզրեր՝ Արևմտյան Հայաստան, որը ավարտված պատմություն է, և Խորհրդային Հայաստան, որը դեռ պիտի գրի իր դիցավեպը, սակայն իրականում պոեմի երկու գլուխներն էլ հայությունը փնտրելու և իրեն հայության մեջ գտնելու Անցորդի հոգու պատմությունն են: Սա հաստատում է Շ. Պերպերյանը. «Զարեան կը փորձէ ապրիլ իր իրականութիւնը, գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար պատկանել մէկուն (հայութեան), սակայն իր անկարողութիւնն է, որ տուեալ կացութիւնը կը ստեղծէ, որ խորքին մէջ ողբերգական

է»¹⁵⁸: «Հայութիւնը առանցքն է Զարեանի մտածումներուն եւ գործին, որովհետեւ հայութեան փնտռտուքը, բառին ընդհանուր առումով, կ'ըլլայ Զարեանի էութեան փնտռտուքը»¹⁵⁹: «Հայրենական շէնքի եւ իր անձին փնտռտուքը. ա՛յս ճիգն է, որ Զարեան կը կատարէ, մարդու եւ շրջապատին կապերը զարգացնելով»¹⁶⁰:

Հայությունը փնտրող հեղինակի համար ցավալի էր տեսնել Պոլսում հոգեկան և բարոյական անկում ապրած հայության մնացորդներին: Դա չէր նրա փնտրածը, և հասկանալի է հոգեկան այն ցավն ու տառապանքը, որոնք ստիպում են նրան հեռանալ օտարացած քաղաքից:

Եթե Պոլսից հերոսը ինքնական է հեռանում, ապա Խորհրդային Հայաստանի պարագայում այլ կերպ են դասավորվում հանգամանքները: Անցորդը պատրաստ էր հարմարվել, տանել իր համար օտար գաղափարախոսությունը, սակայն վարչակարգը չի ընդունում նրան: «Նման ժամանակաշրջանի մը մէջ ինկած ոեւէ անհատի կացութիւնը ողբերգական է, ո՛ր մնաց մտածող-ստեղծագործող մարդուն, որ ամբողջովին տարբեր շրջապատ ունեցած է եւ կազմաւորման տարբեր պայմաններ: Ահա այս դրութիւնը, ինչպէս եւ այն ճշմարտութիւնը, որ այս իրականութիւնը Զարեան իր մորթին վրայ կը զգայ՝ «Անցորդը եւ իր ճամբան» կը դարձնէ ամենէն իրական (սովորական իմաստով չըսելու համար ոչ-մտաւորական) ու կենդանի վկայութիւնը իր յուշագրական-տեղագրական գրականութեան»¹⁶¹:

Վեպի հիմնական թեման հայն է և հայությունը: Թե՛ անցյալում մնացած Հայաստանում, թե՛ նոր կառուցվող Հայաստանում հեղինակը փնտրում է հայությունը, ավելի ճիշտ՝ իր պատկերացրած ոգեղեն, յուրօրինակ, մշակութային ամբողջականությունը: «... Ուրեմն, խորքին մէջ, հաւաքական կեանքի մակարդակին Զարեան ո՛չ Պոլսոյ մէջ կը գտնէ իր փնտռած հայութիւնը, ո՛չ ալ Խորհրդային Հայաստանի մէջ, սակայն չի կրնար հրաժարիլ իր մտատեսիլէն»¹⁶²: Զարյանը գիտակցում էր, որ իր պատկերացրած մշակութային Հայաստանը ընդամենը գեղեցիկ երազ է, բայց չափազանց մեծ էր երազանքը իրականացած տեսնելու ցանկությունը:

¹⁵⁸ Պէրպլերեան Շ., Կ. Զարեան՝ յավերժական ճամբորդը, «Բագին», ԺԹ տարի, Պէյրութ, 1980, մայիս, թիւ 5, էջ 40:

¹⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 40:

¹⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 40:

¹⁶¹ Նույն տեղում, էջ 42:

¹⁶² Նույն տեղում, էջ 44:

Ա. Եղիազարյանը, գնահատելով Զարյանի վեպը՝ գրում է. «Բայց, վերջին հաշվով, Զարյանի ինչպես մյուս, այնպես էլ այս գիրքը հետաքրքրական են ոչ միայն կամ նույնիսկ ոչ այնքան քաղաքական գնահատականներով. դա միայն առաջին երեսն է: Զարյանը խորհրդածում է Հայաստանի մասին, նրա բնության, նրա ոգու մասին, նրա պատմության ու անցած ճանապարհի»¹⁶³:

¹⁶³ Եղիազարյան Ա., Հայոց նորագույն գրականություն (պատմության ուրվագիծ), Երևան, 2004, էջ 272:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԶԱՐՅԱՆԻ ԱՐՁԱԿԻ ԲԱՆԱՐՎԵՍՏԸ

1. ԶԱՐՅԱՆԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ա.«Անցորդը և իր ճամփան» վեպի ժանրային առանձնահատկությունները

«Առանց գրական ուղղությունների, գեղարվեստական մեթոդների տարրորշման չի կարող լինել գրականության գիտական պատմություն, առանց գեղարվեստական մեթոդի հստակ իմացության չի կարելի դատել գրողի գեղագիտական իդեալի, գեղարվեստական երկի տիպաբանական առանձնահատկությունների մասին», - գրում է Ս. Սարինյանը¹⁶⁴:

Այս առումով «Անցորդը և իր ճամփան» (2010թ.) վեպի մասին կարծիքները միանշանակ չեն: Այն միգուցե կարելի է դասել հուշագրությունների շարքը (ինչպես Շ. Պերպերյանն է նշում¹⁶⁵), քանի որ Զարյանը հետադարձ հայացք է գցում իր հետ կատարվածի վրա՝ անցկացնելով իր զգացմունքների միջով և ներկայացնում որպես իր ապրածի վերլուծություն: «Հուշագրությունը կամ մեմուարային գրականության որոշ տեսակները, - գրում է Ս. Արզումանյանը, - կյանքի երևույթներն ընդգրկում են համեմատաբար ավելի լայն և ավելի ընդհանուր ձևով, հաճախ միջնորդավորված օղակներով, դատողությունների մեծ բեռով»¹⁶⁶:

Պերպերյանի մոտեցումը չի ընդունում Ա. Ավագյանը. «Զարյանի խոսքը նկարագրական չէ և ոչ էլ «պատճենահանական», որով հայտնի չափով բնորոշվում են հուշագրական գործերը: Նրա ողջ պատումը կրակված հոգու արդյունք է, քննադատական բուռն խոսքի արտահայտություն: Գրողը, ինչպես ինքն է խոստովանում, այստեղ զրուցում է ոչ այնքան ընթերցողի, որքան ինքն իր հետ: Հաճախ էլ այն տպավորությունն է ստացվում, թե Զարյանն այս գործը ոչ թե գրել է գրականություն ստեղծելու, այլ իր խորհրդածություններին հորձանք տալու համար»¹⁶⁷:

¹⁶⁴ Սարինյան Ս., Հայկական ռոմանտիզմ, Երևան, 1966, էջ 57:

¹⁶⁵ Պերպերյան Շ., Կ. Զարեան՝ յավերժական ճամբորդը, «Բագին», ԺԹ տարի, Պէյրուֆ, 1980, մայիս, թիվ 5:

¹⁶⁶ Արզումանյան Ս., Սովետահայ վեպը, Երևան, 1988, էջ 318 :

¹⁶⁷ Ավագյան Ա., Կոստան Զարյան. Կյանքը և գործը, Երևան, 1998, էջ 170:

Վեպը հնարավոր է նաև ինքնակենսագրական համարել, քանի որ գլխավոր հերոսը հենց ինքը՝ հեղինակն է. «Կենսագրական վեպի ժանրը տարբերվում է մեմուարային գրականության մյուս ձևերից, բայց և մի որոշ չափով պահպանում է իրականության վերարտադրման նրանց առանձին սկզբունքները: Երկու դեպքում էլ գլխավոր գործող անձը հեղինակն է, պատմությունն առաջին դեմքով ներկայացնող հերոսը, որը ինքնակենսագրական երկում ձեռք է բերել գեղարվեստական ընդհանրացման ուժ, օժտված է գրական կերպարի առանձնահատկություններով... Ինքնակենսագրական վեպում գործ ունենք գեղարվեստական տիպականացման սկզբունքի հետ», - գրում է Ս. Արզումանյանը¹⁶⁸:

Վարդան Մատթեոսյանի կարծիքով «Անցորդը և իր ճամփան» վեպը կարելի է ուղևորավեպ որակել. «Ուղևորավեպ» պայմանական բառը թերեւս լավագույն բնորոշումն է այս գործին, որ իր հետետորդը ունեցած չէ եւ ոչ ալ ավանդութիւն ստեղծած է, որովհետեւ Զարեանի աշխարհայեացքը խորթ էր հայկական ըմբռնումին»¹⁶⁹: Ա. Եղիազարյանն էլ նույն կարծիքին է. «...Կարելի է համարել ուղեգրություն, բայց սովորաբար ուղեգրությունները գրվում են օտար երկրներ կատարած ճանապարհորդությունների մասին, իսկ Կոստան Զարյանի գիրքը նվիրված է իր հայրենիքին»¹⁷⁰: Գրողի ստեղծագործության վերլուծաբաններից Մարկ Նշանյանը վեպը համարում է «ճանապարհորդագրութեան» ժանրին պատկանող ստեղծագործություն. «Զարեանի մեծութիւնը տարիներ յետոյ՝ գրական ընդունուած ձեւերուն մէջ չէ որ պիտի յայտնուէր, բանաստեղծութեան, վէպին կամ թատրոնին (թէեւ առաջին երկուքը յամառօրէն մշակած է ինք մինչեւ կեանքին վերջը), այլ փորձագրութեան մարզին մէջ: Աւելի ճիշտ պիտի ըլլար ըսել «ճանապարհորդագրութեան» մարզին, զոր Զարեան հասցուցած է բնազանցական համեմատութիւններու, ճանապարհորդութիւնը դարձնելով հոգեկան պեղում, աշխարհներու յայտնագործում ու տիեզերական ոյժերու գրառում: Այդ բնազանցական ճանապարհորդագրութեան ժանրի պատկանող գործերն են «Անցորդը եւ իր ճամբան» կամ «Երկիրներ եւ Աստուածներ»¹⁷¹:

¹⁶⁸ Արզումանյան Ս., Սովետահայ վեպը, Երևան, 1988, էջ 317-318:

¹⁶⁹ Մատթեոսեան Վ., «Կոստան Զարեանի շուրջ», Անթիլիաս-Լիբանան, 1998, էջ 361:

¹⁷⁰ Եղիազարյան Ա., Հայոց նորագույն գրականություն (պատմության ուրվագիծ), Երևան, 2004, էջ 269:

¹⁷¹ Նշանեան Մ., Կոստան Զարեան. Անկարելի թատրոնը, «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1994, էջ 178:

Կ. Զարյանի արձակ գործերում շատ են Հայաստանի նկատմամբ սիրո մասին քնարական զեղումները, փիլիսոփայական խոհերը համաշխարհային պատմության մեջ Հայաստանի և հայ ժողովրդի տեղի ու դերի մասին, Հայաստանի ապագայի, հայ մարդու նոր որակի մասին: Միգուցե սա է պատճառը, որ Դ. Գասպարյանը կարծում է, թե վեպը խոհագրության ժանրին է պատկանում. «Այս երկը ժանրով խոհագրություն է, մտորումների գրառում՝ արած իր համար և ուղղված ընթերցողին»¹⁷²:

Ա. Ավագյանը «Անցորդը և իր ճամփան» ստեղծագործությունը որակում է որպես գեղարվեստական վավերաթուղթ. «Զարյանի արձակը ժանրային առումով թերևս կարելի է բնութագրել որպես գեղարվեստական վավերաթղթի արտահայտություններից մեկը մեզանում, մի բան, որի բացակայության մասին հայ գրականության մեջ խոսում էր Շ. Շահինյուն իր «Վավերաթուղթը» հոդվածաշարում»¹⁷³:

Վ. Գաբրիելյանը, խոսելով Կ. Զարյանի ստեղծագործությունների մասին, գրում է. «Տարագրության տարիներին սփյուռքահայ մամուլում Զարյանը հանդես եկավ մի շարք էսսեներով («Բանկոպը և մամուլի ոսկորները», «Երկրներ և Աստվածներ», «Անցորդը» և այլն): Հուշագրության բնույթի այս գործերում, չնայած մի շարք վրիպումներին, Զարյանը հասավ լուրջ հաջողությունների»¹⁷⁴: Արշակ Զոպանյանը «Անցորդը եւ իր ճամբան» ստեղծագործությունը համարում է հոդվածաշարք. «...Պոսթընի Հայրենիքին մէջ սկսաւ հրատարակել *Անցորդը եւ իր ճամբորդը* տիտղոսով յողուածաշարքը»¹⁷⁵:

Մարկ Նշանյանը նշում է¹⁷⁶, որ Հայաստան մեկնելուց առաջ Զարյանը հանդիպել է Հակոբ Օշականի հետ: Օշականն այն կարծիքն է հայտնել, որ Խորհրդային Հայաստանում սփյուռքահայ գրականությունը չեն հասկանա: ««Անցորդ»ը իր ամբողջութեամբ՝ կարելի է մեկնաբանել իբրեւ այդ հարցումին պատասխանը, 400 էջանոց նամակ մը, ուղղուած Յ. Օշականին: Պատասխանը բարդ է անշուշտ, ու պիտի չպարզեմ հոս անոր ոլորտները: Բայց «Անցորդ»ը գրողի մը փորձն է միաժամանակ՝

¹⁷² Գասպարյան Դ., «Կոստան Զարյան», Երևան, «Կանչ», 1999, թիվ 44:

¹⁷³ Ավագյան Ա., «Կոստան Զարյան. Կյանքը և գործը», Երևան, 1998, էջ 55:

¹⁷⁴ Գաբրիելյան Վ., Դիմանկարներ, Երևան, 1976, էջ 48:

¹⁷⁵ Զոպանյան Ա., Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1930, թիւ 4, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 108:

¹⁷⁶ Նշանեան Մ., Կոստան Զարեան, անկարելի թատրոնը, «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1994, էջ 179:

ինքզինք ըլլալու, երրորդի մը խօսքէն ձերբազատուելով»¹⁷⁷: Անդրադառնալով Կ. Զարյանի որոշ ստեղծագործությունների՝ Հ. Օշականը այս վեպի մասին գրում է. «Տպաւորապաշտ այդ էջերուն դժուար է ճշմարիտ գրական տարազ մը պատշաճեցնել. անոնց մէջ Կ. Զարեան դիտող է, ստեղծող է, պատմող է, դատող է, հեզնող, դիւցազնաշունչ սլաքներու սպասարկու և ամէն բանէ առաջ գրական *the'ma*ներու նորոգիչ մը»¹⁷⁸:

Այսպիսով, գրողի ստեղծագործության մեկնաբանները տարբեր կերպ են ընկալում վեպի տեսակը և բազմապիսի որակումներ տալիս: Ուրեմն, Զարյանի ստեղծագործությանը դասական մոտեցում հնարավոր չէ կիրառել, քանի որ մի տեսակը թափանցում է մյուսի մեջ, մի քանի մեթոդներ համադրվում և հանդես են գալիս միասին: «Տատրագոմի հարսը» ստեղծագործությունը մեկնաբանելիս դեռևս 1930 թվականին Վիմունին գրում է. «Զարեանի մէջ գիտակցուած հակում մը կայ ամէն մտածում արտայայտելու նոր ձեւով մը»¹⁷⁹: Իսկ Ա. Ավագյանը գրում է. «Իր մի շարք գործերում թեև Զարյանը տեղիք է տվել խորհրդապաշտական մտածողությանը, սակայն մշտապես ունեցել է այն գիտակցումը, որ գրական մեթոդների միագծությունը միշտ էլ խանգարող շղթա է իրականության, ժամանակի ու մարդու լիարժեք գնահատումների առումով»¹⁸⁰:

«Զարեան ուզելով կը մտածէ, այսինքն՝ կեանքէն դուրս է, հետեւաբար՝ անպատասխանատու. իր ընդհանրացումները կը բխին դուրսէն, ո՛չ թէ կեանքէն, որում մէկ շերտի վրայ լարած է իր վրանը»: Սա մեջբերում է Հակոբ Օշականի նամակից՝ ուղղված Բ. Թաշչյանին¹⁸¹: Հետաքրքիր է Վ. Մատթեոսյանի մեկնաբանությունը. «Զարեանը կեանքը անցուցած է երեւակայութեան բովէն, զայն իր մտածողութեան ենթարկելու համար: Իր ստեղծածը վեպի դասական հասկացողութեան քայքայումն է»¹⁸²:

¹⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 179:

¹⁷⁸ Օշական Յ., Հայ գրականություն, Երուսաղէմ, 1942, էջ 603:

¹⁷⁹ Վիմունի, Կ. Զարեանի Տատրագոմի հարսը, «Զուարթնոց», 1930, հ. 9:

¹⁸⁰ Ավագյան Ա., Խորհրդապաշտական արծարծումները Կ. Զարյանի ստեղծագործություններում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», հ.2, Երևան, 1996, հ.2, էջ 65:

¹⁸¹ Մատթեոսեան Վ., Կոստան Զարեանի շուրջ, Անթիլիաս, 1998, էջ 361:

¹⁸² Նույն տեղում, էջ 361:

«Անցորդը եւ իր ճամբան» վեպում կա գործողության որոշակի ընթացք. Անցորդը իր ընտանիքով վերադառնում է հայրենիք, բայց իշխանության անհանդուրժողական քաղաքականության պատճառով երկու տարի հետո հեռանում է: Սակայն հեղինակի նպատակն է ներկայացնել 20-րդ դարի 20-ականների Հայաստանը, ճանաչել ժողովրդին, փնտրել ու հասկանալ հայի էության գաղտնիքը, ինչպես նաև պարզել, թե ինչու ժողովուրդը չի կարողանում դուրս գալ ողբերգությունների կախարդական թվացող շրջապատույտից: Այս փնտրտուքը հեղինակին ստիպում է անդրադառնալ և՛ մեր պատմությանը, և՛ մշակույթին, և՛ այլ երկրների՝ Հայաստանի նկատմամբ վերաբերմունքին, ինչպես նաև Հայի՝ այլ ժողովուրդների նկատմամբ վերաբերմունքին: Անցորդը ճամփորդում է երկրում և ժամանակի մեջ, գրում այդ ճամփորդությունների ընթացքում ծնված դատողությունները. այստեղից էլ՝ «ուղևորավեպ» բնութագիրը: Ճամփորդության ընթացքում հանդիպում է ամենատարբեր մարդկանց, որոնց մասին նրա խոսքը կարելի է ակնարկ կամ էսսե համարել: Վեպի առաջին ութ գլուխներում գրողի հիշողություններն են հետեղեռնյան Պոլսի և Պոլսում աշխատելու տարիների մասին. սա էլ ստիպում է կարծել, որ վեպը հուշագրություն է:

«Անցորդը եւ իր ճամբան» վեպում բացակայում է դասական վեպին բնորոշ պատումը: Այստեղ տեսնում ենք հեղինակին՝ իր խորհրդածություններով, փիլիսոփայական դատողություններով, ով ունի մեկ նպատակ՝ ցույց տալ, որ մեր ժողովուրդը իր մշակույթով, կրոնի նկատմամբ իր վերաբերմունքով, յուրահատուկ մտածելակերպով ու հոգեկերտվածքով էթնիկ ամբողջություն է: Իզուր չէ, որ Ջարյանն իր վեպը անվանել է «համայնավեպ»:

Քննելով վեպի կառուցվածքը, ի մի բերելով վեպի ժանրային առանձնահատկությունները՝ կարելի է ասել, որ գործ ունենք վեպի համադրական տեսակի հետ: Լինելով տարբեր գրական և փիլիսոփայական ուղղությունների ազդեցությունների ներքո՝ Ջարյանի մոտ ձևավորվել է յուրահատուկ աշխարհայացք, ասելիքն արտահայտելու յուրօրինակ ձև, որոնց միջոցով ընթերցողին է հասցնում իր խոհերը, իսկ արդյունքում՝ վեպ, որի տեսակը որակելը դժվար է: Ջարյանի երկերը ամենաշատ տարակարծությունների տեղիք են տալիս միգուցե այն պատճառով, որ դրանք վերուծելիս դասական մոտեցում է ցուցաբերվում:

Բ.«Բանկոոպը և մամուլի ոսկորները» վեպի կառուցվածքը

Մեր գրական միտքն ավելի շատ անդրադարձել է «Անցորդը եւ իր ճամբան» վեպի ժանրային առանձնահատկություններին, բայց «Բանկոոպը եւ մամուլի ոսկորները» վեպը քննելիս տեսնում ենք վեպի կառուցման նույն ընթացքը: Այստեղ նույնպես բացակայում է ավանդական վեպին բնորոշ պատումը, և միաժամանակ հանդես են գալիս ուղեգրությունը, օրագրային վեպին և հուշագրությանը բնորոշ առանձնահատկություններ:

Ի տարբերություն «Անցորդը եւ իր ճամբան» վեպի՝ այստեղ հեղինակը կերտել է հերոսներ՝ յուրաքանչյուրն իր պատմությամբ: Այդ պատմություններից յուրաքանչյուրն ունի իր նախադրությունը, հանգույցը, զարգացումը, գագաթնակետն ու լուծումը: Սակայն այս վեպը չունի ավանդական առումով գլխավոր հերոս. յուրաքանչյուր պատմություն ունի իր գլխավոր և երկրորդական հերոսները: Առանձին հերոսների մասին պատմությունները միահյուսվում են և դառնում գրողի հիմնական ասելիքը, թեև շատ հերոսներ գործողություններով կապված չեն, միմյանց չեն ճանաչում: Ու չնայած ըստ Ա. Ավագյանի՝ «Վեպը չունի կոնկրետ սյուժետային ընթացք, թեև մի շարք իրադարձություններ, այնուամենայնիվ ստանում են իրենց տրամաբանական զարգացումը», բայց վեպի հիմնական ասելիքը ուրվագծվում և պարզվում է այդ իրադարձությունների և պատմությունների շնորհիվ: Հասկանալի է դառնում, որ վեպի գլխավոր հերոսներն են Հայաստանը և հայ ժողովուրդը՝ իրենց վեհությամբ ու ողբերգականությամբ, պարզությամբ ու յուրօրինակությամբ, հետամնացությամբ և միևնույն ժամանակ անհասանելի բարձրությամբ: Ուսումնասիրելով ու ներկայացնելով ժամանակաշրջանը և՛ հայաստանաբնակների, և՛ օտարերկրացիների աչքերով՝ հեղինակը բարձրացնում է սոցիալական, հոգեբանական, հասարակական և պատմափիլիսոփայական հարցեր, որոնց շնորհիվ կարողանում է ներկայացնել մեր ժողովրդի համար բեկումնային ժամանակաշրջանը, ստեղծված պատմական ու հասարակական իրավիճակում հայ անհատի կազմալուծումը, ինչպես նաև վեպի գլխավոր հերոսների էությունը: Հեղինակը դրդում է, որ ընթերցողը ինքը որոշի, թե նոր ժամանակները ինչ են բերում երկրին, ժողովրդին ու անհատին: Ճիշտ է, հեղինակի ակտիվ «միջամտությամբ», բայց ընթերցողը կարողանում է իր գնահատականը տալ:

«Բանկոօպը եւ մամուլի ոսկորները» վեպի հետաքրքիր առանձնահատկություններից է նաև այն, որ Կ. Ջարյանը գրքի մասերն անվանել է շրջաններ: Պարզենք, թե ինչու: Վեպի հերոսներից Վազգենը հետաքրքիր բացատրություն է տալիս. «Ասում են երկրագունդը կլոր է. լավ, եթե այդպես է, ինչու չենթադրել, որ ամեն ինչ կլոր է, այսինքն՝ շրջան, այսինքն՝ անվերջանալի վերադարձ միշտ նույն կետին, օրինակի համար, որբությունից միշտ որբություն» (23) :

Շրջանը վերադարձ է, ու թեև դարերը հոսում են, և թշնամիները հաջորդում են միմյանց, սակայն մեր ժողովրդի համար անընդհատ կրկնվում է նույնը՝ նույն ցավն ու ողբերգությունը:

Վերադարձ դեպի սկիզբ նշանակում է նաև վերադարձ դեպի անհատականություն, այսինքն՝ հավատարմություն էությանը:

Շրջանը նաև շրջագիծ է և պարփակում: «Եւ որովհետեւ մարդը ավելին է, քան այն՝ ինչ որ երեւում է իր ֆիզիքական դէմքը, ավելին է քան այն՝ ինչ որ երեւում է իր շարժումների մէջ, իր արտաքին կեցուածքի մէջ եւ նոյնիսկ իր իրականացրած գործերի մէջ՝ ամէն մէկը աշխատում է մտնել այն անհատականության սահմանները, դէմքից ներս քաշուող այն մթնոլորտը, ուր սկսում է այդ աւելին ուր մինակութիւն է, շրջան եւ ամբողջութիւն» (23): Ուրեմն՝ շրջանը նաև ամբողջություն է: Անհատը ամբողջական է, երբ իր երկրի և բնության անբաժանելի մասն է կազմում. այդ դեպքում նրան հասկանալի ու հարազատ է այն աշխարհը, որում ապրում է: Նա հասկանում է իրեն շրջապատող տարրերն ու երևույթները: Լինելով ամբողջի անբաժանելի մաս՝ մարդը ինքը ևս անբաժանելի ամբողջություն է դառնում:

Յուրաքանչյուր անհատ ամբողջություն է՝ մոլորակ: Արտաքին դեպքերը կամ հանգամանքները չեն կարող ամբողջությամբ բացահայտել այդ աշխարհը: Սակայն արտաքին դեպքերը կարող են աղավաղել ամբողջականությունը: Ըստ գրողի՝ մարդը կամ ժողովուրդը վերագտնում է իր ամբողջականությունը, եթե մենակ է: Բայց մենակ լինելու քաջություն է պետք:

Շրջան՝ ամբողջություն է նաև Հայաստանը՝ իր բնությամբ և իր ժողովրդով. չի կարելի այդ ամբողջությունը քանդել: «Բոլորում է շրջանը, հարստացնում արտացոլուող լոյսերի բաղադրութիւնը եւ ինքն իսկ դառնում այն ֆոկլուր, որտեղից

ճառագում են կարելին եւ ճամբան» (553): Զարյանը տարբերակում է «տեսնել» և «տեսանել» հասկացությունները. երկրի հետ ամբողջություն կազմող մարդը տեսանելու կարողություն է ձեռք բերում, այսինքն՝ ոչ միայն տեսնելու, այլև զգալու, տեսածի խորհուրդը հասկանալու:

Օկոնորը, որը սուր զգացողությունների պակասը լրացնելու համար էր եկել արյան ու ցավի մեջ թավալվող Հայաստան, կարողանում է զգալ ու ճանաչել ժողովրդին. «Այս մարդիկ կարողացել են... տեսնել, տեսանել, ապրել որոշակի այն միջավայրում, որ յատուկ է միայն ամբողջական անհատին: Մինչ ոչ ամբողջական անհատը ապրում է անորոշի մեջ, որովհետև սահման եւ ծայր չունի» (553):

Շրջան նշանակում է նաև շրջափուլ: Զարյանն ակնարկում է, որ ավարտվել է մեր պատմության հերթական շրջափուլը, և սկսվում է հաջորդը: Ինչ կբերի նորը՝ մեծապես կախված է նրանից, թե ժողովուրդը և նրա առաջնորդները ինչպես կգնահատեն նախորդ փուլերը և ինչպիսին կլինի նրանց արտածած փիլիսոփայությունը՝ առաջ շարժվելու համար: Ասվածը դրդում է մտածելու, որ Կոստան Զարյանը «շրջան» բառով ամբողջացնում է իր ասելիքը, թե գիրքն ինչի մասին է՝ ժողովրդի և երկրի, անհատի և երկրի ամբողջականության, պատմության շրջափուլերի կրկնության, դեպի ինքնություն վերադառնալու անհրաժեշտության և, ամենակարևորը, պատմության դասերից սեփական փիլիսոփայությունը արտածելու անհրաժեշտության:

Այսպիսով, «Անցորդը և իր ճամփան» և «Բանկոռպը և մամուլի ոսկորները» վեպերը ժանրային առանձնահատկությունների առումով էականորեն տարբերվում են դասական վեպից թե՛ կառուցվածքով, թե՛ ասելիքի ձևով: Հ. Օշականը գրում է. «Կ. Զարեանի արձակները (**Բանկոռպը եւ մամուլի ոսկորները, Կուրացած քաղաքներ, Երկիրներ եւ Աստուածներ**, (ընդգծումը՝ Հ.Օ.) յիշելու համար ամենէն յատկանշականները) տեսակ մը յայտնութենական (աբոգալիբդիկ) էջեր կը թուին ըլլալ, ուր բանաստեղծութիւն, մտածում, ծանր պարսաւ ինչպէս քնքուշ զգայականութիւն իրարու խառնուած՝ կը յառաջանան՝ ստեղծելով այս կարգի շարժումներուն յատուկ տարօրինակ խռովք, մթութիւն, շուարում: Աւելորդ է ըսել թէ գրելու օրէնքները, սեռերու

սահմանադրությունները արհամարած է ան հպարտ ու սառն անտարբերութեամբ մը»¹⁸³:

2.ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՎՈՐՄԱՆ ՍԿԶՐՈՒՆՔՆԵՐԸ

Գրողը կարևորում է գրական ստեղծագործության լեզուն: Նա լեզուն համարում է մշակույթի կարևորագույն մաս, որը չափազանց կարևոր է երկրի և ազգի պահպանման տեսանկյունից: Լեզուն ավանդույթ է, որը, պահպանելով իր էությունը, պետք է անընդհատ նորոգվի և նորանոր ձևերով հանդես գա: Երկիրը, ըստ Զարյանի, ներկայանում է ազգ և լեզու միասնությամբ և ամբողջությամբ: Լեզվի միջոցով է կայանում անհատների, անհատի ու հասարակության կապը, այդ պատճառով էլ գրողը կարևորում է խոսքի նշանակությունը: Նրա կարծիքով յուրաքանչյուր բառ մի աշխարհ է, «որը խոր հոգեկան իրականություն է»: Բառը ավանդություն է, որը ձևավորվել է դարերի ընթացքում բազմաթիվ սերունդների կողմից, երբ նրանց փորձը, մտածելակերպը, ոգին ամփոփվել են բառի մեջ: Բառի մեջ կուտակված ներքին իմաստը չի փոխվում, բայց ժամանակի ընթացքում կարելի է և պետք է նորանոր ձևեր հաղորդել նրան: Հենց այդ ժամանակ է բառը նոր պատկեր, նոր գունավորում և նոր կյանք ստանում: Ահա այստեղ է երևում բանաստեղծի կարևորությունը, որը կոչված է պահպանել բառ-աշխարհի ներքին իմաստը, չքանդել ու չաղավաղել նրանում ամփոփված ավանդույթը, բայց նոր կյանք հաղորդել նրան: Եվ քանի որ երկիրը ներկայանում է ազգ և լեզու ամբողջությամբ, կարելի է պատկերացնել այն կարևորությունն ու տեղը, որ հատկացնում է գրողը ստեղծագործող անհատին:

Սուլթանյանի, Հերյանի, Հայկ Շուշանի, Պերոնյանի գրույցի միջոցով («Նավը լեռան վրա») Կոստան Զարյանը պարզաբանում է, թե ինչպես է հայ մարդն աղավաղվում, երբ նրան լքում է լեզուն, քանի որ լեզուն մեր կերպն է: «Լեզուն ներկա է մեր մարմնի ամեն մի մասում, մեր մկանունքների մեջ, մեր ուղեղի ծալքերում, մեր զգայարանքների թրթռուն լարերի վրա, մեր բջիջների աճող և բազմապատկվող կերպընկալությունների խորքում: Եվ մանավանդ լեզուն արյուն է: Իսկ երբ ասում ենք արյուն՝ ասում ենք հող, երկիր», - գրում է նա «Մտքի հավիտենական ճամփորդը»

¹⁸³ Օշական Յ., Հայ գրականություն Երուսաղեմ, 1942, էջ 603:

շարքում՝ «Լեզուն և արյունը» հոդվածի մեջ¹⁸⁴: Իր ամբողջականությունը, ըստ Զարյանի, հայը կարող է գտնել միայն լեզվի միջոցով: Կարևորելով լեզվի մաքրությունն ու գեղեցկությունը՝ գրողը իր ստեղծագործություններում հասնում է խոսքի կատարելության ոչ միայն անակնկալ մակդիրներ, փոխաբերություններ, համեմատություններ... գործածելով: Խոհրդապատկերները բացառիկ նշանակություն են ստանում նրա խոսքում:

Զարյանի ստեղծագործություններում բառը ստանում է յուրօրինակ խորհուրդ, որն ընդլայնում ու խորացնում է նրա իմաստը: Համակցվելով ու համադրվելով՝ բառերն ապրում են իրենց վերագրված հատուկ կյանքով և ստեղծում են բացարձակապես այլ պատկերներ ու արտահայտում բացարձակապես այլ իմաստ: Այսպես ստեղծվում են բառ-խորհրդանիշեր ու բառ-պատկերներ, որոնք անհրաժեշտ են գրողին՝ իր միտքն ու զգացմունքները լիարժեք արտահայտելու համար:

Գրողը կարողանում է թափանցել իրերի և երևույթների խորքը և հայտնաբերել կարևորը, երբեմն էլ սովորական ընթերցողի համար անտեսանելին: Այդ անտեսանելին մեր առջև բացվում է հաճախ խորհրդանիշերի միջոցով: «Սիմվոլը բարդ ու բազմաշերտ պատկեր է, երևույթի և գաղափարի, ձևի և բովանդակության խտացված արտահայտություն, ձևաիմաստային կառույց: ...Սիմվոլը ունիվերսալ գեղագիտական կատեգորիա է: Առարկայական պատկերը և վերացական իմաստը սիմվոլի մեջ ի հայտ են գալիս որպես մեկը մյուսից անբաժանելի երկու բևեռներ, որոնցից մեկն անիմաստ է առանց մյուսի», - գրում է Կ. Մամիկոնյանը¹⁸⁵:

Կոստան Զարյանը լայնորեն օգտագործում է ընդունված խորհրդանիշեր: Բայց երբ դրանք չեն բավարարում գրողին, նա ստեղծում է իրենը՝ ընդհանրականից դուրս բերելով կամ ընդհանրականից դուրս բերած իմաստը վերագրելով նոր ստեղծված սիմվոլին:

Հետաքրքիր են նավի մասին խորհրդանշությունները: Նավը Զարյանի համար լավ գրված պոեմ է, քանի որ նավարկությունը կայանում է, երբ բնությունը և տարերային ուժերը վերածվում են ներդաշնակ ոլորտի, և նույնիսկ տիեզերքն է

¹⁸⁴ Զարյան Կ., Նավատոմար, Երևան, 1998, էջ 459:

¹⁸⁵ Մամիկոնյան Կ., Սիմվոլի գեղարվեստական դրսևորումներից, «Սովետական գրականություն», Երևան, 1982, հ. 1, էջ 132:

մասնակցում այդ ընթացքին: Նավարկության ժամանակ աստղերն ու հոսանքները վերածվում են վերլուծված մտքի, կարելի է չափել հորիզոնը և խորությունը: Իհարկե, այսպես պիտի վերաբերվեր նավին ու նավարկությանը այն մարդը, ում համար գեղեցկությունը միտք է, ներդաշնակություն, կանոնավորություն:

«Անցորդը և իր ճամփան» Կ. Զարյանի գեղարվեստական արձակի վեպերից առաջինն է, որտեղ ընթերցողը հանդիպում է «նավ» սիմվոլին: Տեսնենք, թե ինչու է հեղինակն այդքան կարևորում այս խորհրդանիշը: Նավը¹⁸⁶ արկած է խորհրդանշում: Նստելով նավ և հեռանալով Պոլսից՝ Անցորդը չգիտի, թե իրեն ինչ է սպասվում. դա մեծագույն արկած է նրա համար:

Նավը խորհրդանշում է այսրաշխարհն ու անդրաշխարհը կապող օղակ, կամուրջ: Պոլիսը հերոսի համար մեռյալների աշխարհ է, ծովը հնարավորություն է՝ նավարկելու դեպի այսրաշխարհ. «Ծովը լայն երգի մեղեդի է, հոսանք, թռիչք եւ ապագայ»¹⁸⁷:

Քրիստոնեության մեջ նույնպես նավի խորհրդանիշը կա. եկեղեցին փրկության տապան է և պաշտպանում է փորձություններից. «Եկեղեցին եւ նաւը նոյնանման են, որովհետեւ աստուծային բնոյթ են բնորոշում»¹⁸⁸: Նավը Անցորդին տանում է դեպի փրկություն՝ հեռացնելով հանցագործության գազանային աշխարհից: Խորհրդանիշերի բառարանում ասվում է նաև, որ նավը Երկիրն է. նավը ծովերով փոխադրում է արևն ու լուսինը¹⁸⁹: Լուսինը խորհրդանշում է նորացում, վերածնունդ, անմահություն, իսկ արևը արարող ուժի էներգիան է, կենսական էներգիան, խորհրդանշում է քաջություն և երիտասարդություն: Այն, ինչ արարվել էր Արևմտյան Հայաստանում, չէր կարող կորչել: Նավը այսրաշխարհ է բերում արևմտահայ գրողների ոգու թռիչքը, արարման խորհուրդը՝ խորհրդանշելով, որ նրանց ստեղծածը անմահ է: Եղեռնը միտքը և ոգին սպանել չէր կարող, և Անցորդը հավատում է հայ կյանքի վերածննդին:

Նավի մասին միտքը շարունակվում է «Նավը լեռան վրա» վեպում՝ դառնալով կենտրոնական խորհրդանիշերից մեկը:

¹⁸⁶ Տե՛ս՝ Словарь символов, http://mirslovari.com/content_sim/korabl-363.html:

¹⁸⁷ Զարեան Կ., Անցորդը եւ իր ճամփան, Երևան, 2010, էջ 95:

¹⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 95:

¹⁸⁹ Տե՛ս՝ http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/JekTresidder/311.php:

Վեպի վերլուծաբանները տարբեր կարծիք են հայտնում «նավ» խորհրդանիշի մասին: Դ. Գասպարյանը, օրինակ, կարծում է, որ «Նավն այստեղ Հայաստանի ազատության խորհրդանշանն է, իսկ լեռը՝ երկրի: ...Նավը լեռան վրա բարձրացնելով՝ Կ. Ջարյանը իր ժողովրդի պատմական գոյության նոր սկիզբն է ավետում»¹⁹⁰: Վ. Գաբրիելյանը կարծում է, որ «նավ»-ը ազատ երկրի, այսինքն՝ նոր պետության խորհրդանիշն է. «Նավը տեղ հասցնել»: Սա Հերյանի ներքին ծայնն է, որ կոնկրետություն է ստանում հետագայում (Վ. Գաբրիելյանը նկատի ունի խմբագրված տարբերակի ավելացված հատվածը - Հ.Ա.)»¹⁹¹: «Վեպում նավը մի տարողունակ սիմվոլ է՝ Հայաստան աշխարհի ազատության մարմնացումը, որն անընդհատ փրկության սուլոցներ է հնչեցնում՝ ուղղված համայն հայությանը», - գրում է Ա. Ավագյանը¹⁹²:

Բոլշևիկների մուտքը Հայաստան, նրանց իշխանության հաստատումը արգելք են հանդիսանում, որ նավը հասնի Սևան: «Եվ նավը մնում է մեխված Քանաքեռի բարձունքին, որպես չիրականացած իղձերի մի խորհրդանիշ», - գրում է Վ. Գաբրիելյանը¹⁹³:

Գլխավոր հերոսը նավը պետք է հասցնեի Սևան, բայց հեղինակի նպատակը այլ է: Նավը, ըստ Ջարյանի, Հայաստան-հայրենիքի խորհրդանիշն է: Այս մտքին գրողն անդրադառնում է տարբեր ստեղծագործություններում: Բերենք ընդամենը երկու օրինակ.

Օրերի բուքում մաքառող խօլ նաւ –

Օ՛, իմ հայրենիք –

Ես թափառել եմ՝ քո լոյսով ծարաւ,

Ծարաւ տեսիլքիդ պատկերով հրատապ...¹⁹⁴

«Ես կա՛մ, կը մնա՛մ» բանաստեղծության մեջ Ջարյանը գրում է.

Դարերի ձեռքով, աստղերի լոյսով,

Խաւարի դիզած փոթորիկներով,

Գրուած է միրաժ բառը՝ Հայաստան,

¹⁹⁰ Գասպարյան Դ., Հայ գրականություն, Երևան, 2000, էջ 112:

¹⁹¹ Գաբրիելյան Վ., Դիմանկարներ, Երևան, 1976, էջ 71:

¹⁹² Ավագյան Ա., Հավատի և հույսի նավը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», հ. 3, էջ 23:

¹⁹³ Գաբրիելյան Վ., Դիմանկարներ, Երևան, 1976, էջ 72:

¹⁹⁴ Ջարեան Կ., Իմ հայրենիք, «Նայիրի», Հալեպ, 1948, յունիս, հ.5, էջ 364:

Եւ բառի ետեւ՝

Հիւսիս եւ հարաւ՝

Մեծդի մի արեւ,

Յոյզերի ծովում ընկղմող մի նաւ:¹⁹⁵

Խորհրդային գրաքննադատների վերլուծականներում «պետություն» և «հայրենիք» հասկացությունների միջև հավասարության նշան է դրվել, որը չի ընդունում Կոստան Զարյանը. վեպում տեսնում ենք «հայրենիք» և «ազգ» ամբողջությունը: Պետությունը հայրենիք չէ և ազգ չի ձևավորում: Ազգը բարձր է պետությունից: Պետության տեսակները միմյանց են հաջորդել մեր ժողովրդի պատմության ընթացքում, բայց հայրենիքն ու ազգը նույնն են մնացել, նույնն է մնացել նաև ժողովրդի վերաբերմունքը իր երկրի նկատմամբ: Հենց այս պատճառով էլ Խորհրդային Հայաստանը, որը պետականության հերթական ձևն էր, չէր կարող փրկության տապան դառնալ հայության համար: Նավ՝ Հայաստան՝ հայության փրկության տապան, և լեռ՝ վեհացում, խորհրդանիշերի զուգադրումն է գրողը մատուցում վեպում. որպեսզի Հայաստանը ապրի և գոյատևի, պետք է վեր լինի նյութականացումից, դեպի ուր գնում է ժամանակակից աշխարհը:

«Ծով» խորհրդանիշին նույնպես հանդիպում ենք նշված վեպերում: Անցորդի համար ծովը անցյալի և ներկայի սահմանն է խորհրդանշում: Նա տեսնում է, որ հայությունը մնացել է այդ սահմանի վրա, որովհետև չի գտնում անցյալից դուրս գալու և դեպի ապագա գնալու ճանապարհներ, չունի առաջնորդներ, չունի ապրելու նպատակն ու փիլիսոփայությունը կյանքի կոչող ուժեր:

Անցորդը յուրահատուկ վերաբերմունք ունի ծովի նկատմամբ, նույնիսկ կարծում է, թե ծովի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքից կարելի է որոշել մարդու, նույնիսկ ժողովրդի բնույթը: «Անցորդը եւ իր ճամբան» վեպում հեղինակը այն կարծիքն է հայտնում, որ լեռն ու ծովը հակադիր եզրեր են: Եթե լեռը մենակություն և սահման է, ապա ծովը շարժում է, ապագա և թռիչք, բաց ճանապարհ է և կենսունակություն:

Իր երեք վեպերում Կ. Զարյանը կարևորում է «լեռ», «դաշտ» խորհրդանիշերը: Արարատյան դաշտի նկատմամբ գրողի հիացմունքը տեսնում ենք նրա տարբեր

¹⁹⁵ Զարեան Կ., Ես կա՛մ, կը մնա՛մ, «Նայիրի», Հալեպ, 1948, մարտ, հ. 2, էջ 93:

ստեղծագործություններում, բայց դա սոսկ հիացում չէ: Հեղինակը մեծ խորհուրդ է տեսնում և՛ Արարատյան դաշտի, և՛ Արարատ լեռան մեջ: Նա համոզված է, որ աշխարհաստեղծման ժամանակ այս դաշտն ու լեռը անհմանալի խորհուրդներ են առել իրենց մեջ: Ըստ խորհրդանիշերի բառարանի՝ դաշտը կանացի սկիզբն է, խորհրդանշում է արգասավորություն և կյանք: Լույսը¹⁹⁶ տիեզերական ուժի խորհրդանիշն է, անմահություն, անսահման բարության ու ճշմարտության խորհրդանիշը: Արգասավորությունն ու կյանքը միախառնվել են անմահությանը, բարությանն ու ճշմարտությանը, և դա է պայմանավորել, որ Արարատյան դաշտը դառնա հայության օրրանը, հենց այդ պատճառով էլ դաշտին ակնածանքով պետք է մոտենալ: Երբ գյուղացին հերկում է, նրա բահի հետ լույս է դուրս գալիս: Արևը՝ լույսի աղբյուրը, առկա է հայ մարդու ամենօրյա կյանքում: Հայ մարդը ամբողջական է իր երկրի հետ: Նա իր երկրում ապրում է լույսի մեջ և այդ լույսը կրելով իր մեջ: Հենց դրանով է հայը հարուստ. նա կարիք չունի գունավորելու և զարդարելու իր կյանքը, այդ պատճառով էլ այնքան համեստ ու անպաճույճ են մեր գորգերն ու եկեղեցիները, բայց նաև նույնքան լուսավոր ու հմայիչ. դրանք ստեղծողները իրենց հոգու լույսն են փոխանցել իրենց ստեղծագործություններին: Հայ մարդը տարբերվում է արևմուտքի մարդուց իր երկրի նկատմամբ վերաբերմունքով. նյութականի մեջ մխրճված իրապաշտ արևմուտքցին չի հասկանում և չի ընդունում երկրից ճառագող լույսը, այն ընկալում է որպես երազ կամ բախտ՝ չկարողանալով արժևորել սեփական երկիրը:

Արարատյան դաշտը ոչ միայն լույս, այլև աստվածային երաժշտություն է ճառագում, և օտար ձայները այստեղ լուծ են: Այն ճակատագրական վայր է. որպես մեր օրրան՝ այն հայ մարդու համար տիեզերքի մեջ մեծ դեր է նախապատրաստել, որը մենք չենք գիտակցում: Պետք է կարողանալ լռել ու լռեցնել մեր մեջ հնչող բոլոր օտար ձայները՝ աստվածային խոսքը լսել կարողանալու համար: Խորհրդանիշերի և այլախոսության միջոցով Կ. Զարյանը հաստատում է իր այն միտքը, որ մեր ժողովուրդն ունի ներուժ, որի շնորհիվ կկարողանա կառուցել, զարգանալ ու արարել: Արարատյան դաշտը հայերի օրրանն է և ճակատագրական վայրը. «Այստեղ է նոր կեանքի բանալին» («Անցորդը և իր ճամփան» 196), և այս դաշտից պիտի սկսվի հայերի նոր

¹⁹⁶ Տե՛ս՝ http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/JekTresidder/311.php:

առաքելությունը: Դաշտի և լեռան միջոցով հեղինակը ցույց է տալիս երկրայինի և երկնայինի միասնությունը:

Զարյանը կարծում է, որ Արարատյան դաշտը այն վայրն է, ուր կուտակվել է մեր ժողովրդի բարությունը, ստեղծագործելու ունակությունը, ազնվությունը, սերը երկրի ու հայրենիքի նկատմամբ: Երբ տեղի է ունենում մարդու և երկրի միասնությունը, երբ մարդն ու երկիրը ամբողջություն են դառնում, դաշտը ճառագում է այն խորհրդավոր լույսը, որը խոսում է մարդու ներքինի հետ: Նույնը տեղի է ունենում «Նավը լեռան վրա» վեպի գլխավոր հերոսի հետ: Աշխատանքով, սիրով, առտնին հոգսերով ապրած իր կյանքում Արա Հերյանը չէր ունեցել հոգու այդպիսի մաքրագործում, որը պետք է աստվածային խորհուրդներ բացեր նրա համար: Այս հանդիպումից հետո Հերյանի համար այլևս վերադարձ չկար. նա ևս, ինչպես յուրաքանչյուր հայ, չի կարող ապրել առանց Արարատի, ինչպես չի կարող ապրել առանց հոգու լույսի: Միգուցե ա՛յդ է պատճառը, որ օտարության մեջ հային ապրելու ուժ է տալիս Արարատի պատկերը՝ տան պատին փակցված: Չնայած ամեն հայ այդ պատկերը կրում է իր մտքում, սրտում, հոգում:

3.ԿԵՐՊԱՐԱԿԵՐՏՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԶԱՐՅԱՆԻ ՎԵՊԵՐՈՒՄ

«Գրելու տաղանդի նման՝ կերպավորումը բնածին շնորհ է: Այն պահանջում է ինքնաճանաչում, թափանցում մարդու էության մեջ, ներքին տեսողությամբ ավելի սրված զննող հայացք և նմանակման ունակություն: ...Կերպավորումն ավելին է, քան անձնավորումը, չնայած նաև այդ է», - գրում է Լ. Սյուրմեյանը¹⁹⁷:

Զարյանը իր ստեղծագործություններում անցորդ է, դիտորդ, ասացող, և որպես այդպիսին՝ իր ճանապարհին հանդիպում է բազմաթիվ ու բազմապիսի մարդկանց: Ոմանց հետ հանդիպումը երկարատև է, ոմանց հետ՝ կարճ, կան նաև հպանցիկ հանդիպումներ: Միևնույն է, Զարյանը կերտում է կերպարներ, որոնք չեն մոռացվում, որոնց ճակատագրի մասին ընթերցողը շարունակում է մտածել: Այդ կերպարների շնորհիվ ընթերցողը կարողանում է «տեսնել» նրանց միջավայրը, գաղափար կազմել

¹⁹⁷ Սյուրմեյան Լ., Արձակի տեխնիկա. Չափ և խենթություն. Երևան, 2008, գիրք II, էջ 191:

նկարագրվող ժամանակաշրջանում մարդկային փոխհարաբերությունների մասին և, ամենակարևորը, հասկանալ հային: Եթե ավելացնենք նաև հեղինակային դատողությունները, վերլուծությունները՝ որպես նույն միջավայրի հերոսի վերաբերմունք ու ապրումներ, ապա հասկանալի է, թե ինչու են ընթերցողի համար կենդանի ու վառ պատկերանում և՛ ժամանակաշրջանը, և՛ հայ ոգու իրականությունը: «Զարեանի տիպարները ապրող, կենդանի, ճի՛շդ էականեր են, բայց խոշորացուած, ոգեղինացած, իրենց ժամանակէն ու միջավայրէն յորդող զանգուածեղութեամբ: Իր այնքան բնական, իրական տիպարներուն՝ Զարեան փչած է դիւցազներգակի իր շունչը և, պահելով հանդերձ անոնց իսկութիւնը հարազատ, առած է զանոնք մոգական խոշորացոյցի մը տակ, հեքիաթային գեղադիտակի մը առջեւ: Որովհետեւ Զարեանը, ամէն բանէ առաջ, զարհուրելի բանաստեղծ մըն է», - գրում է Անդրանիկ Ծառուկյանը¹⁹⁸:

Ա. Եղեռնից փրկվածները և խորհրդայնացող Հայաստանը

Իր երեք վեպերում էլ Կոստան Զարյանը այս կամ այն կերպ անդրադառնում է 1915 թվականի դեպքերին: Սակայն «Բանկոռպը եւ մամութի ոսկորները» վեպում տեսնում ենք գրողի անդրադարձը ոչ միայն ողբերգությանը, ողբերգությունը վերապրածների հիշողությանը, այլև փրկվածների ճակատագրերին. նպատակը՝ նաև այդպես ներկայացնել Խորհրդային Հայաստանի վիճակը:

Հեղինակը իր պատմությունն սկսում է Որբերի գյուղի նկարագրությամբ: Որբերի գյուղի խորհուրդը երկակի նշանակություն ունի վեպում: Այդ գյուղում ապաստան են գտել Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից փրկված երեխաները, որոնք Հայաստանի այդ հատվածի ժողովրդի ճակատագիրն ու ապագան են խորհրդանշում: Որբերի գյուղի տղաները եկել են այստեղ «նոր մի կեանք սկսելու համար» (16): Այդ գյուղը նաև նոր Հայաստանն է: Մի քանի տարվա պատերազմը, 1920-ին նոր պետության կազմավորումն ու նոր քաղաքականության մուտքը, գաղթականները, սովը, ավերածությունը... Հայաստանը անապատացրել էին: Երկիրը կատարյալ անապատ էր թվում, քանի որ մարդկանց հոգում էլ էր անապատ. երազանք չկա, չկա հոգու թռիչք, նույնիսկ ցանկություններն են մեռել, քանի որ չկա վաղվա օրը: Ահա

¹⁹⁸ Ծառուկյան Ա., «Նայիրի», Հալեպ, 1945, հոկտեմբեր, էջ 97:

անապատացած Հայաստանում՝ Սարգարապատի անապատի ծայրին էլ կառուցել են Որբերի գյուղը: Զարյանը մանրամասնորեն նկարագրում է Որբերի գյուղը՝ անշուք ու դատարկ տներ, անապատ, որտեղ ոչինչ չի աճում, մի կով, որը ամերիկացի որբախնամ կոմիտեի նվերն է: Բայց ամենասարսափելին գյուղի որբ պատանիների աչքերն են՝ իրենց շրջապատող անապատի նման դատարկ: Անապատը նստած է յուրաքանչյուրի հոգում:

Որբ տղաներին հավաքել են այդ գյուղում, որ օգնեն նրանց ապագան կերտելու: Բայց երիտասարդներն այնքան հուսազուրկ ու ցանկություններից դատարկված են, որ սեփական ապագայի մասին չեն կարողանում մտածել:

Ի՞նչ ապագա կարող են ունենալ որբերը: Այս հարցին գրողը Հայկի, Տիրայրի և Սրբիկի կերպարների միջոցով է պատասխանում:

Եղեռնի ու որբության սարսափները ապրած պատանի է Հայկը, որը հանգրվան է գտել Որբերի գյուղում: Ուրիշ որբեր էլ են ապրում այստեղ, և նրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր մեծ կամ փոքր երազանքը, ու այդ երազանքները նման են իրար՝ ունենալ տուն, ընտանիք, ապրուստը վաստակելու հնարավորություն: Բայց Հայկը այլ է: Նա զարմանում է իր բախտակից ընկերների նյութական երազանքների վրա, չնայած իր ուզածն էլ իր համար դեռևս հստակ չէ: Մի բան հաստատ գիտի, որ ինքը չի ցանկանում ուրիշի պարտադրած երազանքով ապրել և ընդհանուր երազանքի ականա մասնակիցը լինել: Հենց այդ պատճառով էլ Հայկը փողոցը գերադասում է Որբերի գյուղից, գերադասում է սեփական երազանքներն իրականացնելու դժվար, անորոշ ճանապարհը լույսի շող չունեցող, ճահճային, պարտադրված վիճակից: Հայկին ցավ էր պատճառում այն, որ, ճիշտ է, որբերին ապաստան էին տվել, հաց՝ սովամահ չլինելու համար, բայց ոչ ոք չէր մտածել այդ երեխաների հոգուց ներս նայել և տեսնել, թե ինչ է կատարվում այնտեղ: Միգուցե նրանց այցելում էին հարցեր, որոնց պատասխանը նույնքան անհրաժեշտ էր, որքան այն հացը, որ տրվում էր սովից փրկելու համար: Համենայն դեպս Հայկին հուզում էին հարցեր, որոնք ուրիշների համար գոյություն չունեին: Նա ցանկանում էր ճանաչել իրեն, հնարավորություն ունենալ զարգանալու և կայանալու որպես անհատականություն և բոլորովին չէր ցանկանում, որ դա կատարվեր Որբերի գյուղի ճահճային միջավայրում: Նրան խանգարում էր ուրիշի

կողմից պարտադրված չարը կամ բարին. նա ինքն էր ուզում հասու լինել այդ ամենին: Հայկը հեռանում է Որբերի գյուղից:

Մինչև ընկեր Աղասու հետ ճակատագրական հանդիպումը Հայկը դժվար փորձությունների միջով է անցնում: Փորձություններից մեկն էլ որբերի կոմունայի անդամ դառնալն ու խուժանների հետ ապրած կյանքն էր: Մի պահ Հայկին թվում է, թե երջանիկ է, քանի որ ազատ էր, անում էր այն, ինչ իրեն դուր էր գալիս, կարողանում էր փող վաստակել, հարգված էր կոմունայի անդամների կողմից, և կար Սրբիկը՝ իր նման որբ, բայց որը լրացնում էր սիրո պակասը, որը Հայկը զգում էր մորը կորցնելու օրից: Սակայն ընկեր Աղասու հետ փոխանակած մի քանի նախադասությունը խառնում են նրա մտքերը: Եվ երբ մի օր ծխախոտի շրջիկ վաճառող Հայկին անտեղի դաժանորեն ծեծում են, մինչև հոգու խորքը վիրավորված՝ կրկին սկսում է մտածել իր ապագայի մասին: Մղձավանջային թմբիրի մեջ ընկած Հայկը «... սկսում է երազել մի այնպիսի երկրի մասին, ուր մարդիկ ու կանայք գեղեցիկ են, ուր արդարություն է տիրում, ուր կտոր հացի համար կռիւ չկայ, ուր թշուառութիւն, կեղտոտութիւն եւ հիվանդութիւն չկայ...» (141): Հիշենք այս պահը: Հայկը իր ճակատագիրը չի առանձնացնում երկրի ու ժողովրդի ճակատագրից. նա իրեն ամբողջի անբաժանելի մասն է զգում և հասկանում է, որ ընդհանուրի բարօրությունը նաև իր բարօրությունն է:

Հայկը չի դադարում մտածել իր լինելության խորհրդի մասին, և կինոժապավենի նման նրան պատկերանում են անցած կյանքի ստորացնող պատառիկները: «Վերջը վերջով, դու ինքդ էլ չգիտես, թե դու ո՞վ ես, ո՞րկից ես գալիս եւ ո՞ւր ես գնում... Դու ո՞վ ես» (203): Որպես այս հարցերի պատասխան՝ հնչում է ընկեր Աղասու գրավիչ առաջարկը. եթե Հայկը գիտակցի դասակարգային շահերը, եթե կանգնի մարտական պրոլետարիատի շարքերում, անմիջապես կբարելավի վիճակը, դիրքի կհասնի, ռոճիկ կստանա, լավ ճաշարաններում կսնվի և, ամենակարևորը, Աբովյան փողոցում վերուվար կանի, ...ու բոլորը նրան կնախանձեն: Հայկը միանգամից և հեշտությամբ չի ընդունում որոշումը. ներքին պայքար է տեղի ունենում:

Հետո սկսվում է մի շատ հետաքրքիր պատմություն, թե ինչպես է Հայկը կամաց-կամաց հրաժարվում իր ինքնությունից: Կ. Զարյանը կարողացել է և՛ բուլնիկյան գաղափարախոսության իմաստը ներկայացնել, և՛ Հայկի կերպարի միջոցով

ամբողջացնել բուշևիկի էությունը, նպատակը: Հեղինակը մեզ բերում է այն եզրակացության, որ բուշևիկները չեն կարող հումանիզմի կրողը դառնալ: Նրանք ունահարում են մարդու համար ամենանվիրականը՝ ազգ, հայրենիք, կրոն: Մենք ռոբոտացման գործընթացի ականատեսն ենք դառնում: Կուսակցության նվիրական նպատակը բացահայտ է՝ ստեղծել ռոբոտների հասարակություն, որտեղ չեն լինի մտածող, զգացող, նվիրվող անհատներ: Կլինեն գրոներ¹⁹⁹:

Կարելի է ենթադրել, որ ինչքան էլ մի փոր հաց ունենալը գերխնդիր էր դարձել Հայկի համար, նա՝ մտածող ու տրամաբանող այդ ըմբոստ ոգին, պիտի ընդվզեր: Բայց ոչ, «Հայկի լարուած միտքը տառապեց թեթև ջերմով» (235): Միայն մի խնդիր կար, որը նա չէր կարողանում հեշտությամբ լուծել: Նրա երակներով հոսող ցեղի հիշողությունը անողոք պայքարում էր մտքի դեմ և չարչարում Հայկին, թույլ չէր տալիս նրան վերածվել նոր մարդու՝ ցեղային պատկանելությունից, ցեղի զգացողությունից մաքրված: Կարծում ենք, որ այս հերոսին հեղինակը պատահական չի անվանել Հայկ: Հայկը մեր ժողովրդի խորհրդանիշն է, և գրողը տագնապում է. մի՞թե Հայկը իրոք ժողովրդի ապագա վերափոխումն է ներկայացնում, արդյոք բուշևիկյան գաղափարախոսությունը մեր ժողովրդին պիտի նոր հայկերի հասարակությամբ վերածի: «...Դու ո՞վ ես, ո՞րկից ես գալիս եւ ո՞ր ես գնում... Դու ո՞վ ես» հարցերը ուղղված են նաև ժողովրդին:

Ի վերջո Հայկը կարողանում է հաղթել ինքը իրեն. «Էդ հայութիւն ասուածը ի՞նչ սոսկալի բան է եղել: Ծանր մի բեռ, ուսերիդ վրայ դրուած հսկայ մի քար: Ձեռքերդ ու ոտքերդ կաշկանդուած են, հազար տեսակ ուրուականներ ցցում են առջեւդ, անտեսանելի ձեռքերով նշաններ անում, մտնում սրտիդ մէջ, քերում, քերում...» (136): Իսկապես, հայ լինելը ծանր բեռ է: Զարյանն անդրադառնում է այս մտքին իր տարբեր ստեղծագործություններում: Ամեն մեկը չի կարող հպարտորեն և միաժամանակ խոնարհությամբ տանել հայ լինելու խաչը, դրա համար էլ Հայկը պատրաստ է (կամ պարտադրված է) հրաժարվել իրեն այցելող սիրելի ուրվականներից: Խորհրդանշական է նրա ֆուրաժկան. այն մի քիչ սեղմում-ցավեցնում է գլուխը, բայց դրա փոխարեն

¹⁹⁹ Ազատ Եղիազարյանը «Հայոց նորագույն գրականություն (պատմության ուրվագիծ)» գրքում գրում է, որ Կ. Զարյանի վերաբերմունքը խորհրդային հասարակությանը «արձագանքում է ռուս և եվրոպական գրականության մեջ եղած տրամադրություններին», էջ 272:

ազատագրում է խանգարող զգացմունքներից ու հիշողություններից: «Ներողութիւն, դու Հայկը չե՛ս», - հարցնում է նրան ներքին ծայնը շատ թույլ, նվաղուն ծայնով: «Ե՛ս, էն Հայկը, - չեմ ճանաչում: Ես նոր եմ ծնուել, ես, էդպէս ասած, անյայտ եւ հեռաւոր մի մոլորակից նոր եմ վայր ընկել» (137), - հաստատուն ծայնով պատասխանում է նոր Հայկը: Մարքսիզմի մտքի դանակի տակ պատառ-պատառ է արվում հոգևոր Հայկ-մարդը, «մնում է սրացած այն կոպեկը, տնտեսական այն ազդակը, որ պատճառավորում է երեւոյթները» (137): Ահա այսպես Հայկը վերածնվում, վերափոխվում, վերածնվում է: Նոր Հայկի առաջին փորձությանը ականատես ենք լինում Սրբիկի հետ հանդիպմանը: Սրբիկը, հիշելով Հայկի քնքուշ խոսքերը, օգնության ակնկալիքով գնում է Հայկի մոտ: Իհարկե, Հայկը նրան վախով ու տհաճությամբ վանում է: Երկրորդ փորձությունը՝ Գյուտ վարդապետի հետ հանդիպումը, Հայկն ավելի «պատվով» է անցնում, քանի որ ընկեր Աղասու դասերը լավ էր յուրացրել ու հավատ, կրոնական զգացումներ, մարդկային պարզ ջերմություն, երախտագիտություն... մաքրել դեն էր նետել. նոր Հայկի համար դրանք ավելորդություններ էին: Թեև ներքին ծայնը նրան անընդհատ հիշեցնում էր, որ այն, ինչ անում է, ճիշտ չէ, բայց Հայկն արդարանում է իր առաջ. ինքը պարզապես կատարող է, գործիք, իսկ գործիքը չի մտածում: Չնայած այդ արդարացումը նրա հոգուն խաղաղություն չի բերում:

Որպես մարդկային հոգու գիտակ՝ Կոստան Զարյանը Հայկի մեջ կատարվող յուրաքանչյուր փոփոխություն պատճառաբանում, հիմնավորում է, և մենք տեսնում ենք, թե որքան դժվար է հերոսին տրվում այդ փոփոխությունը: Այն Հայկը, որը սեփական ուժերով էր ցանկանում ճանաչել աշխարհի չարն ու բարին, որը չէր հաշտվում ուրիշի պարտադրած երազանքի կատարողը լինելու մտքի հետ, այժմ դարձել էր ընդամենը պտուտակ, գործիք, թեկուզև դա ապահովում էր ոմանց հարգանքը, ոմանց հիացումը և ուրիշների վախը իր անձի նկատմամբ: Հայկը պետք է արդարանար իր ներքին եսի առաջ, այդ պատճառով էլ իր համար հորինել էր սեփական կարևորության, կարևոր ու մեծ գործ անելու առասպելը, այլապես չէր կարողանա ապրել: Միգուցե գիտակցում էր, որ ինքնախաբեությամբ է տարված, բայց թույլ չէր տալիս, որ ոչ պետքական մտքերը սողոսկեին իր ուղեղ. «Ճշմարտութիւնը այն է, որ էնքան տարւում ես իրերով, հոգով,

մեքենայով, շինարարական աշխատանքով, որ մոռանում ես մարդ ասուած արարածը: Մի տոպրակ ցեմենտ աւելի թանգ է քեզ համար քան մի որեւէ Մարտիրոս կամ Մարկոս: Մարդ ասուած արարածը ծնուել է մի բան արտադրելու համար, եթէ չի արտադրում, նոյնիսկ վնասում է գործին, կոկորդից բռնիր եւ դեն շարտիր: Եթէ բան չի շինում, ինչի՞ է պէտք: Դա է, որ շատերը չեն հասկանում» (579): Հայկի այս խոսքերը բացում են այն ճշմարտությունը բանվորագյուղացիական նոր երկիր կառուցողների էության վերաբերյալ, որը տեսնում էր Կոստան Զարյանը. կառուցվում է նոր երկիր մարդկանց համար, բայց մարդը այդտեղ ընդամենը իր է ու միջոց:

Որպէս խելացի մարդ՝ Հայկը գիտացում էր, որ ինքը պետքական է այնքան ժամանակ, քանի դեռ ունակ է աշխատելու, քանի դեռ կարող են իրեն օգտագործել: Իսկ հետո՞... Հայկն աշխատում էր առանց իրեն խնայելու: Ինչքան ավելի էր ճնշում իր ներքին ձայնը, արդարության և ճշմարտության նկատմամբ իր զգացումները, այնքան ավելի խստասիրտ էր դառնում և ավելի գնահատված ու կարևոր աշխատակից: Հայկի վերափոխման հետ միաժամանակ փոխվում է նրա վերաբերմունքը սեփական անձի կարևորության նկատմամբ. նա սովորում է իրեն չզրկել, ավելին, լավագույնը իրենը դարձնել: Եվ սա այն Հայկն է, որը զարմանում էր բախտակից ընկերների նյութական երազանքների վրա:

Հայկն այլևս սկզբունքային, ըմբոստ պատանի չէ. գործում է երկար մտածելուց, ծանրութեթև անելուց, իր շահի գերակայությունը ստուգելուց հետո, իսկ ներքին ձայնը լռեցնել կամ ինքն իրեն համոզել Հայկը շատ լավ էր սովորել: Եվ գիտակցում էր դա. «Սոցիալիստական իրաւակարգի մեծութիւնը հենց դրանում է, ամէնքի առջեւ ճամբան բաց է, ով որ կարող է թող գայ, թող աշխատի եւ ընկերութեան սանդուխներից վեր բարձրանայ: Անշուշտ շատ զիջումներ պէտք է անել... Շատ եւ շատ զիջումներ: Էնքան էլ դիւրին չէ, չէ, դիւրին չէ... Կեանքը կեանք է, պէտք է շատ բան կոխկոտել, շատ դիակների վրայից անցնել՝ նպատակին հասնելու համար: Կեանքը պայքար է, անողորմ կռիւ» (639): Եվ տեղին է հարցնել, թե Հայկը արդյոք կարողացա՞վ գոնե մի քիչ մոտենալ իր երազանքին՝ այնպիսի երկրի կառուցմանը, «ուր մարդիկ ու կանայք գեղեցիկ են, ուր արդարություն է տիրում»: Յավով տեսնում ենք, որ ոչ: Ավելի ցավալի է

այն, որ տիրող գաղափարախոսությունն է հայկերի մեջ սպանում այդպիսի երազանքները:

Ճանաչելով ժամանակաշրջանը, ուսումնասիրելով Հայկի կերպարը՝ տեսնում ենք, որ ունենք ավարտուն կերպար, թեև վեպը ավարտված չէ: Կոստան Զարյանի նպատակն է Հայկի պատմությամբ ցույց տալ, թե ինչպես են ժամանակաշրջանը և տիրող գաղափարախոսությունը կերտում այն անհատին (թեկուզ այդ անհատի ողբերգության հաշվին), որը պետք է հասարակությանը:

Ա. Ավագյանը, մեկնաբանելով Հայկի կերպարը, նրա վերափոխության հիմնական պատճառը սոցիալականն է համարում: «Զարյանը հոգեբանական համոզիչ գույներով է ցույց տալիս, որ տնտեսական աղքատությունը հանգեցնում է հոգեկան ու գաղափարական սնանկության: Հայկը յուրովի զոհ է դառնում այդ իրականությանը, կորցնում իր մարդկային էությունը: Նրա արարքները հարկադրական են, անգամ հուսահատական ճիգի հետևանք՝ փրկվելու համար որբությունից, ծեծից, քաղցից, նաև արհամարհված լինելու նվաստացումից: Այդ անելու համար անհրաժեշտ է ընդամենը մի քայլ՝ սրտի վրայից քերել բոլոր ազնիվ երազանքները», - եզրակացնում է Ա. Ավագյանը²⁰⁰:

Ճիշտ է, մեղավոր են աղքատությունը, թշվառությունը և սովը, բայց ավելի շատ՝ գաղափարախոսությունը, որի համար պարարտ հող էր սոցիալական վիճակը: Տիրայրը, ինչպես և գյուղի իր բախտակիցները (ի հակադրություն Հայկի), շատ համեստ երազանք ունի՝ ստեղծել իր ընտանիքը, ունենալ սեփական տունը և չհիշել մեծ ողբերգությունը: Նա սիրահարվում է իր նման որբ աղջկա՝ Սիրանին. ամբողջ գյուղը ապրում է այդ սիրով և Տիրայրի ապագայի երազանքով: Եվ դա այնքան ոգևորիչ է, որ կաճես անապատն է շունչը պահած սպասում. նահանջի՞, թե՞ ոչ:

Տիրայրի երազանքը ընդամենը ապրած ողբերգությունից ազատվելը և ընտանիք կազմելն էր: Սակայն զավակը լինելով ժամանակի ու տարածության ողբերգական պարույրում հայտնված իր ժողովրդի՝ Տիրայրը չէր կարող խուսափել իր ճակատագրից, իսկ նրա ճակատագիրը 1915-ն էր:

²⁰⁰ Ավագյան Ա., Կոստան Զարյան. Կյանքը և գործը, Երևան, 1998, էջ 199:

1915-ին ապրած ողբերգությունը ավելի դաժան շարունակություն է ունենում, երբ պարզվում է, որ Տիրայրն ու Սիրանը քույր ու եղբայր են: Միմյանց գտած լինելու ուրախությունը ավելի է սաստկացնում ողբերգության ցավը: Տիրայրը մի ելք է տեսնում միայն. գիշերով գնում է կայարան ու պառկում գնացքի գծերին:

Հեղինակը այլևս չի անդրադառնում Որբերի գյուղին, բայց ընթերցողը ենթատեքստում կարդում է որբերի դատապարտվածությունը:

Իր ասելիքը ամբողջացնելու համար Զարյանը պատմում է մի ուրիշ որբի՝ Սրբիկի մասին:

Որբերի գյուղը միակն էր, մինչդեռ որբերի կոմունաները տարածված էին ամբողջ երկրով: Որբերի գյուղը անապատացած Հայաստանի խորհրդանիշն է, իսկ որբերի կոմունան՝ «Հայաստանը՝ արինաթաթախ այդ քարակոյտը՝ խուժանի բնական հայրենիքն էր» (109): Սով, ծեծ ու մահ տեսած որբերին ոչինչ չէր կարող վախեցնել: Նրանք այնքան սոսկալի բաներ էին տեսել, որ կբավականացներ մի քանի կյանքի համար. լսել էին կոտորվողների ահավոր ծայները, սովից մահացողների աչքերն էին տեսել, գնդակահարված հայրերին ու մահացած մայրերին... Կյանքը չէր ընտրել այս երեխաներին, այլ նրանք էին ընտրել կյանքը: Կյանքի ողջ կեղտն ու ողբերգությունը տեսած երեխաները միավորվել, խմբեր էին կազմել՝ ի հեճուկս ամեն ինչի ու բոլորի, և որոշել էին ապրել:

Այսպիսի կոմունաներից մեկի մեջ էր Սրբիկը՝ ոտաբոբիկ, ցնցոտիներով, բայց հպարտ ու հմայիչ: Ինչպես Հայկի, այնպես էլ Սրբիկի անունը պատահական չի ընտրել հեղինակը: Սրբիկ՝ կեղտի, ցնցոտիների, թշվառության մեջ թաքնված մաքրություն, որը ոչ մեկին պետք չէ: Եվ դրանից ավելի դաժան ու անարդար է թվում ժամանակը:

Սրբիկը մաքրություն էր, իսկ նրա երեխան՝ նոր կյանքի խորհրդանիշը, Սրբիկի և նրա նմանների ապագան: Աներևակայելի չարչարանքների միջով անցնելով, զարմանալի է, բայց Սրբիկը ողջ է մնում: Կրկին ընթերցողի մոտ փրկության հույս է ծնվում: Ծննդաբերության ցավերի մեջ՝ Սրբիկը հայտնվում է մոտակա գյուղի գոմում: Աստվածածնի նման նա էլ ծննդաբերում է գոմում և երեխային երջանիկ սեղմում կրծքին:

Բայց ճակատագրով դատապարտվածները երջանկության հույս չեն կարող ունենալ: Սրբիկը մեռնում է: Սոսկալին այն է, որ հիվանդանոցում, ուր տեղափոխել էին անգիտակից աղջկան, «որք մնացած թիւ 34 տղու անունը դրին Ֆեդերացիա» (400): Ուշադրություն դարձնենք. 34-րդ, ոչ թե 33-րդ: Սրբիկի տղան չէր կարող նոր Քրիստոս ու նոր Փրկիչ դառնալ: Մինչդեռ Սրբիկը տարավ Աստվածամոր բոլոր տառապանքները:

Բ. Ժողովրդավարական երկիրը և «ավելորդ» մարդիկ

«Բանկոռպը և մամուլի ոսկորները» վեպում գրողը կերտել է «ավելորդ» մարդկանց կերպարներ՝ լեզվաբան, պատմաբան, պրոֆեսոր, ճարտարագետ, որոնք հիշեցնում են Հակոբ Պարոնյանի մուրացկաններին: Բայց եթե «Մեծապատիվ մուրացկաններում» ծաղրի շղարշը հետ քաշելով ենք հասկանում մուրացկանների ցավը, ապա «Բանկոռպը եւ մամուլի ոսկորները» վեպում Կ. Ջարյանը թվացյալ անտարբերությամբ է ներկայացնում «անպետք» մարդկանց ողբերգությունը: Ժամանակին նրանք կարողացել են սեփական աշխատանքով ապահովել իրենց արժանավայել կյանքը, իսկ որ ավելի կարևոր է, բոլորն էլ հարգված ու պահանջված են եղել: Ի վերջո մարդու համար անչափ կարևոր է պետքական լինելու համոզումը. իր կարևորությունը ապացուցելու համար մարդն ընդունակ է և՛ սխրագործության, և՛ չարագործության: Ավելորդ դարձած այս մարդիկ կորցրել են մի շատ կարևոր բան ևս՝ հանունը: Եթե չկա հանունը, կյանքն անիմաստ ու իզուր է դառնում: Կորցնելով լինելության խորհուրդը՝ նրանք նույնիսկ հույս չունեին, թե ապագայում որևէ բան կփոխվի: Նրանց մնում է ապրել հիշողություններով, իսկ գիշերները տառապանքից չքնել: Պարոնյանի մուրացկանները պայքարում են թեկուզև պնդերեսությամբ, մուրացկանությամբ: Կոստան Ջարյանի ավելորդները համակերպվել են պարտադրված վիճակին, և դա առավել քան ողբերգական է: Երբ համեմատում ենք մուրացկաններին և ավելորդ մարդկանց, հետաքրքիր եզրակացության ենք գալիս. թեև բոլորովին այլ ժամանակաշրջան է ու այլ գաղափարախոսություն, բայց հասարակության վերաբերմունքը գիտության ու արվեստի մարդկանց (և ընդհանրապես մարդկանց) նկատմամբ նույնն է:

Ավելորդ մարդկանց շարքում է ֆիզիկոս Արնուրը: Հնարավոր չէ գուգահեռներ չտանել նրա և «Նալը լեռան վրայ» վեպի հերոսներ Հերյանի, Միշա Թումանյանի, Բաբկեն Միրանյանի միջև: Արտասահմանում Արնուրը նրանց նման կայացել էր և՛ որպես անհատականություն, և՛ որպես մասնագետ, հարգված էր ու ապահովված կյանք ուներ: Բայց որպես իսկական հայրենասեր կամ ուղղակի անհատ, որը իր ես-ն է փնտրում, թողնում է ամեն ինչ և գալիս՝ հայրենիքի համար դժվար պահին ժողովրդի հետ լինելու և հայրենիքի կայացման համար պայքարելու: Սակայն պարզվում է, որ ծիծաղելի միամտություն է հայրենիքի լուսավոր ապագայի կերտմանը նվիրվելու երազանքն ու պատրաստակամությունը, որովհետև կուսակցությունը պետք է որոշի, թե ով ինչպես և ինչքան է անհրաժեշտ հայրենիքին և ժողովրդին:

«Ֆիզիքական աշխատանոցի Ռոբինզոն Կրուզո»-ն (ինչպես սիրով կոչել էին ուսանողները), մենակյացի կյանք էր վարում, նրան իր անձնականը չէր հետաքրքրում. նրա ամբողջ մտահոգությունը իր աշխատանքն էր: Զարյանը չի պատմում, թե ինչպես է ֆիզիկոս գիտնականը կուսակցության ուշադրության կենտրոնում հայտնվում: Ընթերցողը ֆիզիկոսին հանդիպում է գրքի երկրորդ շրջանում, երբ Իբերյանը Փարիզում պատահաբար հանդիպում է նրան: Գիտնականն անճանաչելիորեն փոխվել էր: Ամենավատը նրա ամբողջ էությանը տիրած վախն էր: Արնուրը թանկ էր վճարել իր երազանքի (ապրել հայրենիքում, զբաղվել սիրած աշխատանքով՝ հոգուտ հայրենիքի) համար: Նա ցավում է իր երկրում տիրող վիճակի համար. «Մի քիչ աւելի են սեղմել, մի քիչ աւելի է դժուար»: Բայց նա չէր կարող հայրենիքից հեռու պատկերացնել իր կյանքը: Նա էլ, ինչպես Հայկը, առասպել էր հորինել իր համար, որ չխելագարվի, որ կարողանա շարունակել ապրել ու աշխատել: Արնուրի առասպելը բնութագրում է Արնուր-հայրենասերին: Նա Իբերյանին պատմում է, որ երկիրը քանի գնում, զարգանում է, կառուցապատվում, քաղաքակրթվում: Ապրելու անհնարինությունը ֆիզիկոսն անվանում է մի քիչ չարչարանք, իսկ գնդակահարությունները՝ ընդհանուր բարոյությունից բխող անհրաժեշտություն, չէ՞ որ սա էլ յուրօրինակ մի պատերազմ է, իսկ պատերազմում զոհեր են լինում:

Կերտելով կուսակցական առաջնորդների, նրանց «ստվերների», ինչպես նաև հասարակ քաղաքացիների կերպարների մի ամբողջ պատկերասրահ՝ հեղինակը ցույց

է տալիս մտածող, զգացող մարդկանց՝ պահանջված չլինելու, ավելորդ լինելու ողբերգությունը:

Բազմապիսի կերպարների միջոցով հեղինակը լիարժեք պատկերացում է տալիս սոցիալիզմ կառուցելու առաջին քայլերն անող Հայաստանի թե՛ սոցիալական վիճակի, թե՛ մարդկային հարաբերությունների, թե՛ մարդկանց հոգեվիճակի մասին:

Հարց է առաջանում, թե ինչու է Զարյանն այդ մարդկանց ավելորդ համարում: Կրկին հիշենք, որ գրողը կարևորում է մարդու ներաշխարհը, հոգին: Նրա համար միևնույնը չէր, թե ինչ էր զգում կայացած աշխարհայացքով մարդը, որի հասկանալի, սովոր աշխարհը կործանվել էր, իսկ ինչպիսին նա պետք է լիներ նոր կառուցվող աշխարհում՝ անհասկանալի ու վախեցնող էր: Այս մարդիկ չէին կարողանում իրենց տեղը գտնել, իսկ նոր հասարակարգը հնարավորություն չէր ընձեռում:

Գ. Հայաստանը օտարերկրացիների աչքերով

«Բանկոռպը և մամուլի ոսկորները» վեպում Զարյանը նկարագրել է տեղական իշխանությունների ներքին քաղաքականությունը, Մոսկվայի, ինչպես նաև օտար երկրների վերաբերմունքն ու հետաքրքրությունները մեր երկրի նկատմամբ նաև իր կերտած հետաքրքիր կերպարների միջոցով:

Տարբեր երկրներից եկած մի քանի օտարերկրացիների ենք հանդիպում Որբերի գյուղում. նրանք չեն ճանաչում այն երկիրն ու ժողովրդին, որի ճակատագրին ցանկանում են միջամտել:

Միստր Գրեյի համար կյանքում երկու կարևոր բան կա՝ Ավետարանը և դոլարը: Նա մի քանի տարի Ավետարանի ճշմարտություններն է քարոզել Արևմտյան Հայաստանում, իսկ 1915 թվականի դեպքերից հետո եկել է Արևելյան Հայաստան՝ իր գործը շարունակելու: Նրա համար միևնույն է (կամ միգուցե չգիտի՞), որ Հայաստանը «Ավետարանը ճանաչում է նրանցից հարիւրատր տարիներ առաջ» (196): Այս մարդը ի՞նչ պիտի տա հայերին: Եվ այսպիսիները այնքան շատ են, որ ակամա մտածում ես՝ նրանց միակ նպատակը ժողովրդին շեղելն է ճակատագրով նախագծված ճանապարհից: Ուրեմն Կ. Զարյանը իրավունք ուներ ասելու, որ մեր երկրին մենակության լուրջություն է պետք:

Թոմ Օկոնորը երիտասարդ է, թեև անցել է պատերազմի բովոյ և հարստացել կյանքի փորձով: Նրան Հայաստան է բերել տարօրինակ հետաքրքրությունը. այլևս չկարողանալով վերադառնալ նախապատերազմական հանգիստ կյանքին՝ նա Հայաստան էր եկել՝ թերթերից տեղեկանալով պատերազմի, կոտորածի, սովի մասին: Սակայն մորթվող ժողովրդի հոգեցունց տեսարանների փոխարեն նա հայտնաբերել էր իրական Հայաստանն ու հայ ժողովրդի էությունը: Դա տեղի էր ունեցել, երբ նա տեսել էր իր առջև փռված դաշտի ներքին ճառագումը: Հայ երկիրը, որն իր մեջ կուտակել է հայ մարդու վերասլաց միտքը, ազնվությունը, աշխատասիրությունը, սերը մայր հողի նկատմամբ և բոլոր այն բաները, որոնք մարդուն մարդ ու անհատականություն են դարձնում, այժմ ճառագում էր օտար ափերից եկած այդ մարդու համար: Դա լինելության խորհուրդը հասկանալու համար ավելին էր, քան համալսարաններ ավարտելը: Այդ լուսարձակումը տեսնողը մաքրվում է անհատականության աղավաղումից այնպես, ինչպես ապաշխարողը: Դաշտից ճառագող լույսը մարդուն ցույց է տալիս դեպի սեփական էություն տանող ճանապարհը: Դաշտից բխող վեհությունը և մաքրությունը Օկոնորին միացնում են բնությանը և դարձնում ամբողջություն: Հետաքրքիր է, որ երկիրն է երկխոսություն սկսում օտար մարդու հետ, բացում իր ներսում կուտակված լույսը և ընդունում օտարին: Դրա շնորհիվ Օկոնորը մաքրվում է քաղաքակրթական այն աղբից, որը նա կուտակել էր կրթության, մարդկանց հետ հարաբերությունների, տարբեր բարոյախոսությունների ու գաղափարախոսությունների ազդեցությամբ: Նախկին սպան հասկանում է, որ օտար, ամայի ու թշվառ այս երկրում ինքը, գտնելով ամբողջանալու խորհուրդը, այլևս անկարող էր այլ կերպ ապրել: Նա հասկանում է մի այլ կարևոր բան ևս՝ լռությունը: Հայաստանում լռությունն է թևածում. Օկոնորը հասկանում է, որ այս երկիրը լռության մեջ խորին խորհուրդներ է որոճում: Սարերի լանջերին թառած գյուղերի գյուղացիներն են կարողանում լսել լռությունը, հասկանում են և այդ ներամփոփ լռության մասը կազմում: Այդ լռությունը հասկացողին էլ, որը իր երկրի հետ ամբողջություն է կազմում, Օկոնորն անվանում է արմենական. «...Մարդիկ թում են մեծ եւ երկինքը՝ նեղ, ուր դարերը անվերջանալի են եւ առասպելները միշտ կենդանի, ուր աղքատութիւնը

զգալիորէն մերկ է եւ միեւնոյն ժամանակ Աւետարանի նախադասութեան նման վեհ» (54):

Այն բանից հետո, երբ իռլանդացի Օկոնորը հասկանում է Հայաստան երկիրը, կարողանում է հասկանալ նաև հայ մարդուն, միգուցե այն պատճառով, որ ինքն էլ լեռնոտ երկրի զավակ է, լեռների վեհությունը դրոշմված է նրա ենթագիտակցության մեջ և հոգու անտեսանելի խորքերում: Լսելով երկրի լռությունը, հասկանալով երկրի ու մարդկանց երկխոսությունը և տեսնելով նրանց ամբողջականությունը՝ Օկոնորը ցավով է արձանագրում, որ ժամանակակից Ամերիկան շատ հեռու է իդեալից: Ըստ նրա՝ ամերիկացին փնտրում է ձևը, նրա համար կարևոր է միայն անունը, մինչդեռ Հայաստանում մարդը, հեռու լինելով քաղաքակրթությունից, դասական մարդու տեսակն է ներկայացնում:

Երևի քչերն են (մանավանդ օտարներից) հասկանում Արարատ լեռան խորհուրդը: Սարդարապատի անապատում հայտնված այս օտարերկրացին հասկանում է, քանի որ հաղորդակից էր եղել դաշտի ճառագմանը, կարողացել էր ունկնդրել երկրի ու մարդու երկխոսությունը: Միգուցե հենց դա է պատճառը, որ Օկոնորը Հայաստանը համեմատում է մամոնտի հետ. «Այո՛, ՌԻՐ եւ Կիզեի պեղումները: Ու նաեւ Հայաստանի համալսարանի հնագիտական ճիւղի պեղումները: Մամուփի ոսկորներ եւ բեւեռագիր արձանագրութիւններ» (57): Հետաքրքիր հնարքի է դիմել Կոստան Զարյանը՝ Հայաստանի կերպարը, հայի ու նրա երկրի ընկալումը ներկայացնելով օտարի միջոցով: Ընթերցողը հետաքրքրությամբ է ունկնդրում Օկոնորի և Իբերյանի զրոյցը Հայաստանի ներկա վիճակի, հայ մարդու էության և Հայաստանի ապագայի մասին՝ ինքն էլ ներքին երկխոսության մեջ մտնելով Հայաստանին «դրսի մարդու» աչքերով նայող մարդկանց հետ: Հայաստանի շնորհիվ է Օկոնորի մեջ արթնանում սեփական հայրենիքի զգացողությունը, նա զգում է այն անքակտելի կապը, որը յուրաքանչյուրն ունի հայրենի հողի հետ:

Էլենան նույնպես որբախնամ խմբի օտարերկրացի անդամներից մեկն է՝ արկածախնդիր անձնավորություն, որին Հայաստան է բերել ոչ թե մեծ սիրտը կամ ուրիշի ցավին ցավակից լինելու մղումը, այլ առօրեականությունից փախչելու, արկածներով ապրելու անհաղթահարելի ցանկությունը: Մինչև Հայաստան գալը նա

նույնիսկ չգիտեր, թե որտեղ է այդ երկիրը, ինչ գույնի ու հավատի մարդիկ են ապրում այնտեղ:

Ի տարբերություն Օկոնորի՝ Էլենայի համար Հայաստանն ու հայը աստիճանաբար են բացահայտվում: Նախ նա ունկնդրում է Իբերյանի և Օկոնորի փիլիսոփայական-վերլուծական գրույցները Հայաստանի ու հայի մասին, բացահայտում և սիրահարվում է Իբերյան հային: Էլենան սկսում է ճանաչել ու հասկանալ երկիրը, բայց նրա հոգին ու սիրտը առայժմ փակ էին այդ երկրի համար: Անշուք եկեղեցում մեն-մենակ մնալով ինչ-որ սրբի կիսաջնջված որմնանկարի առաջ՝ հանկարծ զգում է, որ սրբի աչքերը թափանցել են իր հոգու խորքը: Այն, ինչ լսել էր երկրի ու ժողովրդի մասին, արդեն զգում է հոգով: Ցնցումն այնքան ուժգին էր, որ Էլենան կորցնում է գիտակցությունը: Թիթեռնիկային կյանքի սովոր կինը միանգամից հարստանում է հոգով, և դա անճանաչելիորեն փոխում է նրան: Էլենան դուր էր գալիս Իբերյանին, քանի որ գեղեցիկ, երիտասարդ, կյանքով լեցուն, խելացի կին էր: Բայց եկեղեցու դեպքից հետո կնոջ հոգում կատարված փոփոխության շնորհիվ Իբերյանը տեսնում է բոլորովին այլ Էլենայի: Հենց դրանից հետո է սիրահարվում, քանի որ նրան հայտնաբերում է որպես ամբողջականություն, որպես անհատականություն՝ նրա մեջ տեսնելով հոգեհարազատ մեկին: Յավոք, Հայաստան աշխարհի հետ Էլենայի երկխոսությունը մի կարճ բռնկում էր ընդամենը: Հայաստանից հեռնալուց հետո առօրյա կյանքի զվարճանքներն ու թեթև արկածները կլանում են նրան, առնում շրջապատույթի մեջ, և Էլենան մոռանում է եկեղեցու պատի՝ իր հոգու խորքը թափանցած աչքերը: Նա չի էլ հասցնում հասկանալ, որ այդ աչքերում ամբողջ ժողովրդի ոգին ու էությունն են ամփոփված: Ըստ Իբերյանի՝ կինը սերտորեն կապված է «այն հոգեկան դաշտանկարին, ուր մենք, տուեալ մեր կեանքի շրջանում ապրում ենք» (569): Էլենան հեռացել էր առեղծվածներով ու վեհություններով լի երկրից և աստվածուհուց վերածվել «պերճասէր կենդանիի»: Հոգեկան հանգիստ չգտնելով Վենետիկում, Փարիզում, նույնիսկ Էլենայի սիրած Մայորկայում, ուր բացակայում էր հոգին, Իբերյանը զարմանում է, թե ինչպես կարող էր Էլենան սիրել տեղի կենդանական, անիմաստ կյանքը: Իհարկե, Էլենան փոխվել էր Հայաստանից հեռանալուց հետո: Իբերյանը, ով յուրաքանչյուր բջիջով կապված էր իր երկրին, ով

իրեն ամբողջական էր զգում միայն երկրի հետ միասնություն կազմելով, այդպիսի կնոջ չէր կարող ընդունել:

Դ.Պետրոս Մարկ. ուսուցանող

«Նավը լեռան վրա»²⁰¹ վեպի գլխավոր հերոսը՝ Արա Հերյանը, Հայաստան էր եկել սրտի և արյան կանչով՝ իմանալով, որ հայրենիքը օրհասական պայքար է մղում լինելու և ապրելու համար: Գլխավոր հերոսը նախ պետք է ճանաչեր իր երկիրն ու ժողովրդին, հայտնաբերեր Հայաստանը, որպեսզի նվիրվեր նրան: Ճանաչմանը օգնում են վեպի տարբեր հերոսներ՝ յուրաքանչյուրն իր չափով ու իր ձևով:

Թե ինչ է Հայաստանը, վեպում շատերն են կարծիք հայտնում: Այդ բոլոր կարծիքներն ու մտքերը պատումի ընթացքում մեկտեղվում են և Արա Հերյանի, ինչպես նաև ընթերցողի համար բացահայտում Հայաստան-էությունը: Այս առումով անհրաժեշտություն էր Արա Հերյանի և Պետրոս Մարկի հանդիպումը:

Որոշ վերլուծաբաններ կարծում են, որ Պետրոս Մարկը այն արկածախնդիրներից է, ովքեր սովոր են միայն դատարկ ճառեր արտասանել ազգի և ազգասիրության մասին՝ հետապնդելով շահադիտական նպատակներ: Ո՞րն է Պետրոս Մարկի շահադիտական նպատակը: Միգուցե հենց ինքը պատասխանի այս հարցին. «Յիրաւի, սրանք նշանակալից վայրեր են, որոնց հետ հաղորդւելու համար արժում է հազարաւոր կիլոմետրներ ճեղքել անցնել, ինչպէս անցել եմ ես... Նշանակալի՛ց, կարեւորագո՛յն վայրեր են...» (83): «Ես առանց այստեղ գալու էլ ճանաչում էի իսկական մեր երկիրը, այնպէս ինչպէս նա է... ոչ իբրեւ պարզ տարածութիւն, այլ իբրեւ լուսաւոր եւ գաղտնի մի կենդանութիւն» (85): «Ես եկել եմ հեռուներից, լեցած սրտով, ծարաւ եւ տանջած... ինքս իմ ետեւից վազելով...» (85):

Տարօրինակ է Հր. Գրիգորյանի մեկնաբանությունը. «Հեղինակի և վեպի խոշոր արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ շատ դիպուկ կերպով պատկերված են վեպում կեղծ հայրենասիրություն խաղացող մարդիկ: Այդպիսին է, օրինակ, վեպի ամենահիյութեղ կերպարներից մեկը՝ Պետրոս Մարկը: Սա օտարության մեջ այլասերված այն հայերից է, որոնք սիրում են ազգասիրական փքուն տիրադներ արտասանել, բայց էականում

²⁰¹ Զարեան Կ., Նավը լեռան վրայ, Բոստոն, 1943:

չարչիներ են, պատրաստ իրենց շահի համար վաճառքի հանել ամեն մի ազգային սրբություն»²⁰²: Միայն մի եզրակացության կարելի է հանգել այս վերլուծության մասին, որ Հր. Գրիգորյանը առնվազն չի հասկացել Պետրոս Մարկի կերպարը:

Այո՛, հետաքրքիր, նույնիսկ տարօրինակ կերպար է Մարկը: Նա քաջ գիտակցում է իր լինելության խորհուրդը և կարծում է, որ Հայաստանի համար օրհասական պահին պետք է լինի բնօրրանում: Վեպում չի կարևորվում, թե Մարկը ինչով էր զբաղվում մինչև Հայաստան գալը: Կարևորվում է այլ հանգամանք. նա Հնդկաստանից էր և իր մեջ կրում էր Արևելքի փիլիսոփայությունը, Արևելքի մարդու աշխարհընկալումը՝ բոլորովին տարբեր եվրոպացուց:

Պետրոս Մարկի հետ զրույցից հետո են բացվում նավապետի հոգու աչքերը: Պետրոսը իր մտածումներն է վստահում Հերյանին, և ընթերցողը հասկանում է, որ նրա միջոցով հեղինակը կիսում է մեզ հետ իր մտքերը, զգացումներն ու զգացմունքները, վերաբերմունքը ժողովրդի նկատմամբ, ժողովրդին ընկալելու իր կերպը: Ինչպես այդ հնդկահայը, Կ. Զարյանն էլ իրեն օտար էր զգում հայաստանյան կյանքին ու միջավայրին: Նա իր ժողովրդին հեռվից է նայել՝ ներքին աչքերով: Ապրելով հեռվում, ժողովրդին ճանաչելով գրքերից ու արյան կանչով՝ Պետրոս Մարկը ստեղծել էր ժողովրդի վերացական-իդեալական կերպարը, որը փնտրում էր հայրենիքում ու չէր կարողանում գտնել: Դրանից նա մեծագույն ցավ է ապրում: Բայց հեռվից նայողը նաև առավելություն ունի. նա տեսնում է շատ ավելին, քան ներսում ապրողը: Նա կարծում է, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ ունի իր նկարագիրը, որը ձևավորվում է դարերի ընթացքում ձեռք բերած կարողությունների շնորհիվ և արտաքին պայմանների դրական կամ բացասական ազդեցություններից: Այդ նկարագիրը ժողովրդի էությունն է, մնայուն արժեք, որը որպես ճրագ լուսավորում և ուղղորդում է նրա ճանապարհը: Ժողովուրդը պետք է հետևի իր էությունից բխող լույսին՝ չշեղվելով և չդավաճանելով նրան: Պետրոս Մարկը շրջել էր հոգեվարքի մեջ գտնվող Հայաստանում, տեսել գյուղեր, քաղաքներ ու շենքեր, նայել ու հասկացել էր՝ մեր ժողովուրդը կորցրել է ոգեղենը, որը խորհրդանշում է դեպի ապագա գնացող ժողովրդի ուղին և պահում է ժողովրդի միասնականությունը:

²⁰² Զարյան Կ., Նավը լեռան վրա, Երևան, 1963, էջ XX:

Հնդկահայը ցավով է տեսնում, որ ժողովուրդը վատնել է ավանդույթները, մոռացել ավանդությունները, որոնք հոգու և էության արտահայտությունն են: Բայց երբ մեր երկիրը համեմատում է Արևմուտքի երկրների հետ, տեսնում է, որ Հայաստանը պատկանում է «Սրբազան աշխարհագրության», ուր ամեն ինչ պատճառաբանված է՝ ամեն խոսք, շարժում, գործողություն, քանի որ երկիրն ու մարդը հոգեկան միասնություն են կազմել: Ընթերցողը Պետրոս Մարկի միջոցով լսում է հեղինակի կարևորագույն միտքը՝ երբ մեր ժողովուրդը իր երկրի հետ միասնություն էր կազմում, նրա հոգին լուսավորվում էր երկրից բխող լույսով, նա արարում էր տաճարներ, որոնք ցույց են տալիս երկրի ու անձի համադրությունը, առանց որի չի կարող իսկական կյանք լինել: Այժմ այդ հուշարձանները ցույց են տալիս ընդամենը ձգտում, հոգեկան նախադրյալ: Իսկական կյանք ասելով՝ հեղինակը հասկանում է հոգևոր և մշակութային այն կյանքը, որ ունեցել է մեր ժողովուրդը: «Ամեն մի ցեղի կարեւրագույն նպատակն է... տարածել մարդկայինը եւ տեսանելին՝ տիեզերքի եւ անտեսանելիի մէջ» (86-87), - ասում է Մարկը: Մեր ժողովուրդը կարողացել է պայքարել «օձ-աստուածների եւ աստուած-օձերի, դեւերի, կենդանու գլուխներով էակների, ստորերկրեա մոգական կրակի եւ ուրիշ մութ, անարեւային ազդեցութիւնների դէմ» (87), որովհետև գտել էր սեփական ոճը՝ էության կերպն ու խորհուրդը: Շրջելով Հայաստանում՝ հնդկահայը տեսել էր վիրավոր տաճարներում ամփոփված Լույսը՝ մեր ժողովրդի՝ երկար դարերի տքնանքի և պայքարի արդյունքը: Մարկը Սևանի հինավուրց վանքում կրկին տեսնում է Լույսը, իսկ երբ եկեղեցում հանդիպում է նաև Հերյանին, հասկանում է, որ իր առաջ կանգնած է այն նվիրյալը, որին ինքը փնտրում էր: Նա աշխատում է Հերյանին բացատրել. որպեսզի Լույսը լուսավորի ժողովրդին, անհրաժեշտ են նվիրյալներ, որոնք կկարողանան նորից մատնանշել ժողովրդի կորցրած ճանապարհը, այլապես ժողովուրդը դատապարտված է: Պետրոս Մարկի առաքելությունը Հերյան-տեսակին գտնելը և Լույսի խորհուրդը նրան հասցնելն է, իսկ Հերյանի առաքելությունը ժողովրդի առջևից գնալն է՝ Լույսը ջահ դարձրած:

Մարկից է ընթերցողն իմանում, որ մեր ժողովուրդը հայտնվել է անելանելի վիճակում, և դրա համար բոլորովին էլ պետք չէ մեղադրել պատմությունը կամ արտաքին պայմանները: Մեր գլխին թափվող դժբախտությունները մի բացատրություն

ունեն միայն. մենք թուլանում, հոգով անզորանում ենք, շեղվում մեր ճանապարհից և դրանով իսկ պայմաններ ենք ստեղծում, որ դժբախտությունները մեկը մյուսի հետևից թափվեն մեր գլխին: Երբ չկա հոգեկան միասնություն, չկա միասնական նպատակ ու գաղափարախոսություն, հնարավոր չէ քայլել միևնույն ճանապարհով: Սա մեր դժբախտությունների և ողբերգությունների պատճառների բոլորովին նոր բացատրություն էր:

Հերյանի հետ զրույցում Պետրոս Մարկը զգուշացնում է, որ ժողովուրդը պիտի կարողանա գիտակցել սեփական կեցության խորհուրդը, որովհետև հենց այդ գիտակցումն է ապահովում ժողովրդի միասնությունը. առանց միասնության կործանումն անխուսափելի է: Պետրոս Մարկի և Հերյանի հանդիպման ժամանակ հասկանում ենք, թե ինչ մեծ առաքելություն է ծանրացած հերյանների ուսերին՝ հետ բերել հույսը, լուսավորել և ցույց տալ ապագայի ճանապարհը:

Ինչպես տեսնում ենք, այս հնդկահայը փիլիսոփա է և ուսուցանող, ոչ մարտիկ, այդ պատճառով էլ չի կարող իր ուսերին վերցնել այն առաքելությունը, որի անհրաժեշտությունը գիտակցում է, բայց նաև գիտի, որ չի կարող իրականացնել: Նա այն միջոցն է, որով կարևորագույն միտքը Հերյան-տեսակին պետք է հասներ:

Ե. Ավետիս Զարչարյան. բանաստեղծը և խորհրդահայ իրականությունը

«Բանկոռպը և մամուլի ոսկորները» վեպի հետաքրքիր դրվագներից է Վահան Իբերյանի և Ավետիս Զարչարյանի հանդիպման պատմությունը: Զարչարյանի կերպարի համար նախատիպ է ծառայել Եղիշե Զարենցը: Հերոսի և նրա նախատիպի և՛ արտաքին, և՛ կենսագրական նմանությունները չափազանց շատ են: Այդ մասին հանգամանորեն խոսում է Ա. Ավագյանը իր գրքում²⁰³: Նա կարծում է, որ Զարչարյանի կերպարում Զարյանը խտացրել է խորհրդային ընկերավարության մտայնությունը: «Սակայն Զարյանը վեպի շատ էջերում Զարենցի կերպարը միտումնավոր կերպով պարզեցրել է, նրա կյանքի որոշ իրողություններ գլխիվայր շրջել, անտեսել նրա հոգեկան տառապանքների բուն պատճառները, նրան ներկայացրել որպես կյանքի պատահական ելևէջումների զգայնություններով ապրող անձնավորություն՝ միտում

²⁰³ Տե՛ս՝ Ավագյան Ա., Կ. Զարյան. Կյանքը և գործը, Երևան, 1998:

ունենալով ստեղծել մոլորյալ մտավորականի և պրոլետբանաստեղծի ընդհանրական կերպար, որը ստեղծագործելու շնորհից զուրկ է»²⁰⁴ :

Պարզենք, թե ինչու է հեղինակը իր հերոսին Չարչարյան անվանել: Կ. Չարյանի վերլուծաբաններից Վ. Մատթեոսյանը առաջարկում է չարչի բառի արմատը հիմք ընդունել. «Անունը միաժամանակ չար բառի կրկնաւորումն է եւ չարչար-ել բայի արմատը: Բայց մենք մեզի թոյլ կուտանք ենթադրել, որ չարչ հնչյունախումբը կապուած է թրքերէն չարչի («փերեզակ») բառին հետ: Չարեանի համընդհանուր արհամարհանքը գործարարներու եւ առեւտրականներու նկատմամբ կրնայ տարածուիլ ուրիշ տեսակ «վաճառականի» վրայ. անոնք որ գիտենք կը վաճառեն, զիրենք բարոյապէս կը նուաստացնեն իշխանութենէն որեւէ շնորհք ստանալու համար»²⁰⁵ :

Կարելի է կարծել նաև, որ հեղինակը ազգանունն ստացել է բանաստեղծի ազգանվան առաջին վանկի կրկնությամբ: Պրոլետբանաստեղծի մասին պատմելիս Չարյանը երկու անգամ օգտագործում է «չարչարվել» բայը. կարծում ենք, որ այդ բայով ցանկացել է բնութագրել բանաստեղծի չարչարվող հոգին. «Նա իբրեւ ուղղամիտ մարքսեան եւ համայնավար՝ պարտք էր համարում նայել ամէն բանի վրայ քննադատական աչքերով: Իսկ եկ տես որ ... չարչարվում էր» (543), «Չարչարեանն էլ գիտէր որ ուրիշները իր կեանքի ամէն մանրամասնութիւնը լրտեսում են եւ ասածներին չեն հաւատում՝ ստում էր եւ չարչարում (611): Կերպարի հետագա վերլուծությունից պարզ կդառնա, որ հեղինակն իր հերոսին ընկալել է որպէս տառապող, ողբերգական կերպար, այդ պատճառով էլ հակված ենք կարծելու, որ ազգանվան հիմքում «չարչարվել» բայն է:

Քննենք, թե ինչու է գրողը իր ստեղծագործության հերոս դարձրել Չարենցին: «Չարենց, հակառակ համալսարանական կրթութեան պակասին, հեռու էր տգէտ ըլլալէ: Իր գործ ցոյց կու տայ գրականութեան ու ընդհանուր մշակոյթի լայն ծանոթութիւն մը եւ միեւնոյն կէտը բազմիցս շեշտուած է տարբեր յուշագիրներու կողմէ», - գրում է Վ. Մատթեոսյանը²⁰⁶: Անմնացորդ սերը հայրենիքի նկատմամբ ստիպում է նրան զենքը ձեռքին կամավոր պատերազմ մեկնել՝ կապուտաչյա հայրենիքը ազատագրելու:

²⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 223:

²⁰⁵ Մատթեոսեան Վ., Կոստան Չարեանի շուրջ, Անթիլիաս, 1998, էջ 374:

²⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 245:

Հավատալով հեղափոխությանը՝ կրկին զենքը ձեռքին նետվում է հեղափոխության մեջ: Այդ հավատի և նվիրման շնորհիվ (կամ պատճառով) նա դառնում է նոր գաղափարախոսության դրոշակակիրներից:

Գրելով բոլշևիկների և նրանց գաղափարախոսության մասին՝ Կ. Զարյանը չէր կարող չկերտել բոլշևիկ մտավորականի կերպար, որին շատ հարմար էր Զարենցը: Ճիշտ է, ամբողջ վեպի ընթացքում ընթերցողը տարբեր հերոսների միջոցով անընդհատ լսում է քննադատական, վերլուծական, ծաղրական, նույնիսկ դրական խոսք բոլշևիկյան կառավարության ու նոր կարգերի մասին, կարդում է ողբերգական պատմություններ ամենատարբեր մարդկանց մասին, որոնք հայտնվել էին գաղափարախոսական մամլիչի մեջ, և լիարժեք պատկերացում է կազմում 20-րդ դարի 20-ականների նոր Հայաստանի մասին, այնուամենայնիվ Զարչարյանի կերպարով պատկերն ու ասելիքը ամբողջանում են:

Հենց որ Զարենցի կենսագրությանը ծանոթ ընթերցողը գլխի է ընկնում (իսկ դա շատ շուտ է տեղի ունենում), թե խոսքն ում մասին է, ցավ է ապրում սիրելի բանաստեղծի նման նկարագիրը կարդալիս: Վ. Մատթեոսյանը կարծում է, որ. «Իրականութան մեջ, Զարեան եւ Զարենց դիրք կը ճշդէին ժամանակաշրջանի հիմնական բանավէճին մէջ. գրական աւանդութենէն արմատական խզումը ընդդէմ այդ աւանդութեան որպէս վերանորոգումի միջոցի դիմելը»²⁰⁷: Չշտապենք հիասթափվել Կ. Զարյանից: Այժմ Զարենցի կերպարն ընկալում ենք նրա ամբողջական ժառանգությամբ, մինչդեռ վեպում մեզ ներկայանում է մինչև 1920-ականների Զարենցը: Ուրեմն տեսնենք, թե ինչպիսին էր բոլշևիկ «ինտելիգենտը» ըստ Զարյանի. «Զարչարեանը ներկայացնում էր սովետական ընկերութեան նոր եւ միջին այն տիպը, որը մարմնացնում է անցողական եւ մութ մի շրջանի մտայնութիւնը» (537):

Զարչարյանի համար աշխարհի կարգն ու ձևը սկսվում և ավարտվում էին «մարքսիստական մօտեցմամբ» և ըստ կուսակցական գծի: Պրոլետբանաստեղծը, որը փառաբանում էր սովետական երկրի տեխնիկական նվաճումները, սարսափում էր մետրոյից ու մեքենաներից: Նրա մտապատկերներում Նապոլեոնի և Քեռու²⁰⁸ միջև հավասարման նշան էր դրվում: Հիացած Փարիզի շքեղությամբ՝ վախենում էր իր

²⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 242:

²⁰⁸ Կամավորական ջոկատի ղեկավար, որի խմբում Զարենցը մասնակցել է պատերազմին:

հիացմունքն արտահայտել բուրժուական այդ քաղաքի մասին. «Ինչ որ զվարճալի էր՝ դա իր զգուշութիւնն էր արտայայտութիւնների մէջ: Շղթայուած մարդու հոգեբանութիւնը: Զսպում էր իր հիացումը, պահում իր զարմանքը» (543): Իր տեսածի մասին նա կարող էր խոսել կամ գրել միայն՝ պարզելով այդ ամենի վերաբերյալ կուսակցության դիրքորոշումը: «Զարեանի տաղանդը յաջողած է որսալ Զարչարեանի երկուութիւնը. այն տիպարն է, որ պէտք է ուղղափառ համայնավարի դիրք ճշդէ, սակայն միշտ չի յաջողիր անշեղօրէն հետեւիլ կուսակցական ուղեգծին եւ ներքին պայքար մը ունի չդրսետօրելու համար խախտու վիճակը»²⁰⁹: Զարյանի հետ միասին ընթերցողը զգում է բանաստեղծի ողբերգութիւնը՝ հայտնագործումը, որ կապիտալիստական երկիրը հարուստ է ու գեղեցիկ, այստեղ կարելի է ազատ խոսել ու չվախենալ, դրամի շնորհիվ կարելի է բարետես դառնալ. ուրեմն սիրելի կառավարութիւնը ստո՞ւմ է: Հեղինակը ցույց է տվել նաև հոգեկան այն ամլութիւնը, որին Սովետական Հայաստանում դատապարտված էին նուրբ ու զգայուն տաղանդները: «Վէպի երրորդ մասին մէջ Զարչարեանի հոգեկան երկուութեան վիճակը կը մեծնայ արտասահմանեան ուղեւորութեան ետք. կը դատապարտուի գրական ամլութեան, հոգեկան խոր ճգնաժամ մը կ'ապրի, ահ ու դողի մատնելով իր կիներ՝ Շուշանիկը»²¹⁰:

Եթե չկենտրոնանանք բանաստեղծի արտաքինի նկարագրության վրա և չշտապենք եզրակացութիւններ անել Զարենցի նկատմամբ Զարյանի վերաբերմունքի մասին, կտեսնենք գրողի զգացած ու հասկացած իրական Զարենցին և նրա իրական վերաբերմունքը բանաստեղծի նկատմամբ. «Չնայած արտաքին իր ձևերի բոլոր այլանդակութիւններին, իր անձի արտառոց եւ ծաղրանկարական կողմերին, նրա մէջ մի ինչ որ ամբողջական գիծ կար, որ հրապուրիչ էր եւ նոյնիսկ մեծղի: Հայ շինականի ոչխարի հոտը եւ հայ երկրի հակասական բնոյթը: Լերան կատարին անցնող դղրդալից մրրիկը եւ լերան ստորոտի մօտ բուսնող թթենու շուքի տակ պառկած բանաստեղծական զգայնութիւնը: Կոպիտ հողը եւ յանկարծակի բուսած մանիշակների կարպետը» (544): Սա Զարենցի ամենադիպուկ բնութագիրն է, որ արված է այնքան բանաստեղծորեն: Ճիշտ է, Զարյանի համար ընդունելի չէին հասարակության

²⁰⁹ Մատթէոսեան Վ., Կոստան Զարեանի շուրջ, Անթիլիաս, 1998, էջ 245:

²¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 250:

ընտրյալի արտաքինի և վարքի այն դրսևորումները, որ նա տեսել էր Չարենցի հետ հանդիպումներին, բայց գրողը ցույց է տալիս, որ իր նկարագրած հասարակությունից այլ բան սպասել հնարավոր չէ: Անդրադառնալով Չարենցի կերպարին՝ Ա. Ավագյանը գրում է. «Չարյանի պատկերած Չարչարյանի կերպարը մարմնավորում է այն նոր շրջանի մտայնությունը, որ խորհրդային ընկերավարությունն էր իրենից ներկայացնում: Գրողը նկատել է տալիս նաև, որ Պարսկաստանի ու հայ գավառի հետամնաց կյանքով անցած Չարենցի երիտասարդ արյունն ու միտքը ժամանակ չեն ունեցել հիմնավոր կրթության, բայց նրա բնածին հանճարը նոր ժամանակների դեպքերից մրրկահույզ շերտեր է առել, «ըմբոստության նման ծածանվել» և իր մեջ խտացրել այն ամենը, ինչ իր ժողովրդի հոգսն էր ու երազանքը»²¹¹: Չարենցի կերպարի առումով արտաքինը չէ կարևորը. հիշենք, որ Չարյանն իր բոլոր ստեղծագործություններում կարևորում է մարդու ներքին հարստությունն ու ամբողջականությունը: Չարենցի մեջ նա տեսնում է հայ անհատին և այն ամբողջականությունը, որը օրինակելի էր համարում. «Վերջ ի վերջոյ իրական հայը: Նա, որ իր մարմնի ամէն մի մասով, իր հոգու բոլոր թելերով կապուած է երկրին եւ որի համար արտաքին աշխարհը գոյութիւն ունի այնքան, ինչքան նա կարող է համեմատութեան ենթարկել իր սեփական երկրի հետ: Նա նայում է աշխարհին հայի աչքերով: **Նա իր աչքերը չի փոխում** (ընդգծումը - Ա.Հ.): Ու Հայաստանը **է** (ընդգծումը հեղինակինն է), որովհետեւ նա կայ» (544): Չարենցի գնահատականներից ամենագեղեցիկը, ամենազարմանալի ճիշտը: Արտաքին տգեղության տակ՝ հոգեկան չտեսնված գեղեցկություն, փոքրիկ մարմնի մեջ՝ այնքան հզորություն, որը կարողացել է տեսնել ու առանց վախենալու գնահատել ու բարձրաձայնել Չարյանը այն ժամանակ, երբ Չարենցին հալածում էին, և երբ բանաստեղծի ստեղծագործության իրական գնահատականը դեռ պետք է տրվեր: «Ու այդ՝ չնայած իր մտային քաօսին, իր վատ մարսած ընկերային եւ քաղաքական վարդապետութեան, իր միջազգային իտէալին, իր բոլշեփզմին: Նրա ամբողջ անձի համար այդ ներելի է եւ նոյնիսկ օգտակար, որովհետեւ նա երբեք չի փոխուի, իր բնոյթին չի դաւաճանի: Նա կայ եւ կը մնայ՝ ինչ որ կայ: **Նա ինքը Հայաստանն է եւ իբրեւ այդ՝ տեւական, անմահ** (ընդգծումը - Ա.Հ.)» (544): Մինչդեռ Ա. Ավագյանը

²¹¹ Ավագյան Ա., Կոստան Չարյան. Կյանքը և գործը, Երևան, 1998, էջ 219:

կարծում է, ու գրողը չի հասկացել Չարենցին. «Չարենց երևույթի մասին Չարյանը միակը չէր, որ վրիպում էր: Նրան ոչ միշտ էին ճիշտ գնահատում նաև հայ մտքի ուրիշ մեծերը»:²¹²

Հետաքրքիր է, որ նույնիսկ անվանի գրաքննադատ Հ. Օշականը չի հասկացել կամ չի կարողացել ընդունել Չարենցի ստեղծագործությունը. «Իրողութիւն է, որ Չարենցի շինծու համբաւը, գերակառոյց վարկը բան չէ աւելցուցած արեւելահայ իրողութեան»²¹³: «...Արեւելահայ գրականութեան մէջ վէպին սա մասնաւորութիւնը հաճոյքով պէտք է արձանագրել. այլապէս մեզի պիտի տրուի միջակ քերթուածներուն անվերջանալի տաղարանը Գամառ-Քաթիպայէն մինչեւ Չարենցի երկարող պարզօրէն եւ աղքատօրէն հասարակ, տիրացու, անթոյժ, ինչպէս իրականութիւնը այսօր այդ քերթութեան համար»²¹⁴:

Չարյանը կարողացել է տեսնել ու գնահատել իրական Չարենցին, գնահատել այնպես, որ կարողալիս միայն հիացմունք ես ապրում: «Ես նախանձում եմ նրան» (545) նախադասությունը բավական է Չարյանի իրական վերաբերմունքը Չարենցի նկատմամբ հասկանալու համար: Ուշադիր ընթերցողը կհասկանա Չարյանի ցավը. Չարչարյանի նման տաղանդները, հայտնվելով գաղափարախոսական մամլիչի մեջ, վատնում են իրենց տրված աստվածայինը:

1925 թվականի արտասահմանյան ճամփորդությունը կարևոր էր Չարենցի համար: «1923-ին Չարենց պրոլետարական մշակույթ ստեղծելու բոլոր վերագրումները մերժած է «Ի՞նչ պէտք է լինի արդի հայ բանաստեղծությունը» յօդուածով, որ արդիականութեան պահանջի հերթական արտայայտութիւնն էր: Իսկ Եւրոպայէն վերադարձին իր ընտրութիւնը կատարած է. ներքին յեղաշրջումը: 1925-ին հաստատած է վերանայումի անհրաժեշտութիւնը Բաքուի «Վիշկա» ամսագրի խմբագրութեան գրած նամակով»²¹⁵: Չարենցը ինքն էլ հասկանում է 1925 թվականից հետո իր հետ կատարվածը. «...կարծում էինք աշխարհը կարող ենք նվաճել պլակատներով և ողորմելի ագիտկաններով, որոնք շատ-շատ կարող են ունենալ ընթացիկ ռեկլամի նշանակություն, և կարծում էինք, որ դա է այն հիմնական արվեստը, որ հարկավոր է

²¹² Նույն տեղում, էջ 224:

²¹³ Օշական Յ., Հայ գրականութիւն, Երուսաղէմ, 1966, էջ 77:

²¹⁴ Նույն տեղում, էջ 130:

²¹⁵ Մատթէոսեան Վ., Կոստան Չարեանի շուրջ, Անթիլիաս, 1998, էջ 242:

պրոլետարիատին»²¹⁶: Զարյանը հասկացել է նաև Չարենցի՝ որոշ ժամանակ տևած լուրջան պատճառը:

2. Արա Հերյան, Բաբկեն Միրանյան, Միշա Թումանյան. անձնվիրում

Արա Հերյանը՝ «Նավը լեռան վրա» (Բոստոն, 1943) վեպի գլխավոր հերոսը, կյանքի ճանապարհին հանդիպում այլևայլ մարդկանց, ունենդրում նրանց, նրանց ասածներից և իր մտահանգումներից եզրակացություններ անում հայի ու Հայաստանի մասին:

Արտասահմանում հանդիպած մի հայ Հերյանին ասել էր. «Հայի սրտում երկիրը, հայրենիքը միայն անուշ հիշատակ չէ՝ այլ արիւնի հետ շրջող մի ոգեկանութիւն, առանց որի՝ աշխատանք, հարստութիւն, դիրք եւ փառք դառնում են անիմաստ» (17): Գաղթականը գործողություններին չմասնակցող առաջին կերպարն է: Հերյանը առաջին անգամ նրանից է բարձրաձայն խոսք լսում իր հայրենիքի մասին, որը մինչ այդ քաղցր, բայց տարտամ մի զգացողություն էր՝ հեռավոր մանկության լեռնային գյուղի պատկերով: Հայրենիքի մասին Հերյանը ժամանակ չէր ունեցել մտածելու: Գաղթական հայի միջոցով կայանում է Հերյանի առաջին հանդիպումը Հայաստանին: Նա հասկանում է, որ հայրենիքը նախնիներից ժառանգած սեր և կարոտ է, որ հոսում է երակներով և անդարձ կապում նախնիների հողին: Գաղթականի խոսքերը բախտորոշ են դառնում Հերյանի համար. նա հասկանում է, որ մինչև չգտնի իր հայրենիքը, հոգու պարապությունը ոչնչով չի կարողանա լցնել: Մտածող, ինքն իրեն պրպտող անհատականությունը, ինչպիսին Հերյանն էր, չէր կարող ապրել հոգեկան երկվությամբ: Նա հասկանում է, որ սեփական անհատականության ամբողջականությունը հնարավոր է միայն հայրենիքի հետ միասնանալով: Միայն այդպես կկարողանա հոգեկան խաղաղություն գտնել: Որպեսզի նրա մեջ քնած զգացումները և մտքերը արթնանային, հզոր խթան էր պետք: Այդ խթանը հայրենիքի վիճակի մասին լուրերն էին:

Եվ արդեն անկարևոր է դառնում, թե ինչպիսին կլինի անհատականության՝ ամբողջական դառնալու ուղին, այն անցնելու համար ինչ փորձություններ անհրաժեշտ

²¹⁶ Չարենց Ե., Երկերի ժողովածու, Երևան, 1967, հատոր 6, էջ 425-426:

կլինի հաղթահարել, կամ ինչ զոհողություններ կպահանջվեն: Արա Հերյանի դեպքում հրաժարվելն էր ծովից, առանց որի չէր պատկերացնում կյանքը, սիրելի Դաշենկայից, որին կապված էր անքակտելի (նրան այդպես էր թվում) կապերով, քաղաքից, որը նրան ապաստան էր տվել և հարազատ դարձել... Նա ամեն ինչ թողնում է և անվարան նետվում դեպի անորոշություն, որտեղ ամեն ինչ մութ էր, անծանոթ, նույնիսկ վախեցնող:

Հերյանը չի վախենում կյանքի առաջադրած խնդիրներից: Նա հասկանում է, որ ավարտել է իր կյանքի մի շրջափուլը, և պատրաստ է սկսելու նորը: Հերյանն ուներ հոգու այն կորովը, կամքի այն ուժը, որը պետք է ունենա առաջ սլանալու պատրաստ, երազանք ու նպատակ ունեցող յուրաքանչյուր մարդ:

Զարմանալի և հուզիչ է Հերյանի երկրորդ հանդիպումը հայրենիքին: Դա այգաբացին էր, որի շքեղությունն ապշեցրել էր նրան: Այն այնքա՜ն նման էր ծովի վրա բացվող արշալույսին: Սա սովորական արշալույս չէր, այլ հերոսի կյանքի նոր սկզբի խորհրդանիշը: Եթե սիրտդ բաց է, հոգիդ՝ մաքուր, միտքդ՝ արթուն, կյանքի առաջադրած խնդիրները լուծելուն պատրաստ ես: Հերյանը հասկացավ, որ ավելի քան պատրաստ է նավարկելու և նոր ծովեր նվաճելու, քանի որ հայրենիքը՝ որպես միտք, հոգի, կարոտ ու սեր, խուժեց նրա գիտակցություն՝ տիրական ու լուսավոր, հիմնական ու անհրաժեշտ: Այս հանդիպումը բախտորոշ է դառնում Հերյանի համար. հայրենիքը, միտք դարձած, խուժում է նրա գիտակցություն: Միտք-հայրենիքը մարմին և էություն է դառնում և այլևս Հերյանի անբաժանելի մասը կազմում: Նա հասկանում է, որ հայրենիքը սպասում է ուժեղ մարդու: «Կասկած չկար, այդ հողերը սպասում են: Սպասում են մարդին: Այդ հողերը ծարաւ են մարդով: Դարերից ի վեր, անյիշատակ ժամանակներից ի վեր նրանք սպասում են ուժեղ, յամառ, ճակատը տեսիլքով լուսաւորւած, բազուկները զօրեղ մարդին: Երկրի նման, լռութիւններով հագւած, վսեմ եւ մերկ մարդին: Մարդին: Մարդկանց, մարդկանց...» (31): Խոսքը այն հզոր ու աստվածաստեղծ մարդու մասին է, որին հեղինակն անվանում է «Արարատյան» կամ «Էր» մարդ: Հերյանը նայում է հայ մարդկանց և զգում, որ հազար թելերով կապված է նրանց, որ նրանք հարազատ են իրեն: Նրա մեջ հայի արյունն է արթնանում,

նախնիների արթնացած հոգիները տիրում են նրա սրտին ու հոգուն, և նա լսում է մայր հողի կանչը, այն հողի, որից արարվել էր ինքը:

Գնացքում, որով նա վերադառնում էր հայրենիք, մեկը իր կարծիքն է հայտնում հայի ու Հայաստանի մասին: Մատնացույց անելով անապատացած հողերը՝ նա ասում է. «Եթե մարդ լաւ մտածի, էդ դժբախտ հողերը ճիշդ ու ճիշդ նմանում են մեր ազգին... կարծես բնութիւնը իր յուշատետրում ամէն ինչ արձանագրել է... նոյն ճակատագիրը, նոյն բախտը... մի լաւ նայեցէք. էդ հողերը, ինչպէս նաեւ մեր ազգը, տառապում են, որ չեն կարողանում տալ էն ամէնը, ինչ որ կարող են տալ...» (35): Նախաստեղծ մարդու մտածելակերպն է ու վերաբերմունքը մայր հողի նկատմամբ, երբ հողը աստվածություն էր, և նրան երկրպագում էին: Ամլացած հողը հակաբնական է, իսկ այն, ինչ հակաբնական է, չի կարող գեղեցիկ լինել: Հերյանը յուրացնում է երկրորդ դասը. ժողովուրդը և հողը անբաժանելի են և ունեն նույն ճակատագիրը: Մինչդեռ գնացքի պատահական ուղեկիցը շարունակում է իր դասը. «Ասում են Հայաստան եւ անցնում գնում... Չեն մտածում, որ էդ անունը, Հայաստան, էդ անունը, մի շատ ծանր բեռ է... շա՛տ է, շատ... Իսկ հայ լինե՛լը... Չարքաշ, քարտաշ, դժարին մի վիճակ... Հայ լինելը, պարոն ջան, նշանակում է գործ ունենալ ժայռերի, քամիների, ցրտի, ձիւնի հետ...» (36): Հերյանը հետո պիտի հասկանար այդ ճշմարտությունը: Նա առայժմ լսում էր:

Գնացքի ուղևորը անուն չունի, նույնիսկ անհասկանալի է, թե ինչու է հանկարծ սկսում Հերյանի հետ խոսել, ինչու է հենց Հերյանի հետ կիսում երկրի և ժողովրդի մասին իր մտածումները: Բայց մյուս կողմից էլ նրա ներկայությունը, նրա խոսքը Հայաստան մտնելու հենց առաջին քայլին Հերյանի համար անհրաժեշտ էր. նա պետք է հասկանար, թե ինչ է իր նախնիների երկիրը: Նրա միտքն ու հոգին պետք է պատրաստ լինեին այդ դժբախտ երկրի վրա ապրող տառապած ժողովրդի մասնիկը դառնալու և նրա տառապանքը մի կաթիլ թեթևացնելու համար: Ուղևորի խոսքը լսելիս է Հերյանը հայտնաբերում իր համար շատ կարևոր մի ճշմարտություն՝ «Հայաստան անունը շատ ծանր բեռ է»:

Գնացքի ուղևորները խոսում են Հայաստանի ապագայի մասին: Կարծիքները բաժանվում են. ուղևորների մեծ մասը կարծում է, որ երկիրն ու ժողովուրդը այնքան զոհ են տվել, տառապանք կրել, որ «Վիլսոնը խոստացել էր», իսկ մեծ պետությունների

համար պատվի հարց է Հայաստանի փրկությունը: Այսպես հնչում է ժողովրդի՝ պաշտպանված լինելու երազանքը: Բայց սա նաև այն միտքն է, որը թուլացնում է մարդու ոգին և նրան պայքարելու համար անընդունակ դարձնում: Եվ անմիջապես էլ տրվում է սթափեցնող պատասխանը. «Քանի մեր արինին պետք ունեին, խոստանում էին... Առաջին անգամը չէ որ Մեծ Պետությունները մեզ խաբում են» (36): Սա իմաստուն ժողովրդի եզրակացություն-դասն է, որը որպես զգուշացում հնչում է նաև մեզ համար: Դեռևս Հայաստան չմտած՝ Հերյանը լսում է ժողովրդի ձայնը՝ սեփական ապագայի մասին մտահոգությամբ լի: Հասկանում է, որ այս տառապած ժողովուրդը մենակ է մնացել իր ցավի, դժբախտության, ուրախությունների հետ: Հասկանում է, որ ինքը պետք է իր երկրին, ինչպես և երկիրը պետք է իրեն, եթե ուզում է կիսատպառատությունը թոթափել իրենից:

Հերյանն իր նախորդ և ապագա կյանքերի սահմանագիծին էր: Նա աստիճանաբար հայտնաբերում է այն, հանուն ինչի պետք է ապրի: Սա շատ կարևոր է, որովհետև մարդ կարող է ամբողջ կյանքում փնտրել ու չգտնել այն հանունը, որով և որի համար պետք է ապրի իր կյանքը: Հերյանը աստիճանաբար է հայտնաբերում այն, ինչը պետք է իր կյանքի բովանդակությունը դառնար: Առայժմ հեռվից: Շոշափելով: Հետո նա պետք է մխրճվեր բովանդակության մեջ, և այդ բովանդակությունը հետո պետք է դառնար նրա կյանքի իմաստը: Առայժմ միայն հանդիպումներ են, որոնք նախապատրաստում են նրան:

Հերյանի և Հայաստանի երկար սպասված հանդիպումը կայացած է արդեն: Հերյանը իր երկիրը հասկանալու և բացահայտելու ճանապարհին է:

Երևանում Հերյանը տեսնում է միայն աղքատություն և խեղճություն, դատարկ խանութներ, կեղտ, սով, հենց փողոցներում՝ տների պատերի տակ, թափված գաղթականներ, որոնք քաղաքի համայնապատկերի մասն էին դարձել: Սովորական էին ամեն առավոտ դիակներ հավաքող սայլերը, մարդկանց աչքի առաջ դիակները մերկացնելը և նրանց ցնցոտիների համար կոփվներ սարքերը: Եթե ողբերգություններն ու դաժանությունները սովորական են դառնում, նշանակում է՝ մարդը կորցնում է իր մարդկայնությունը: Սակայն հանրապետությունը հերոսական աշխատանք էր կատարում. չնայած միջոցների բացակայությանը՝ կարողանում էր գաղթականների

հարցերը քիչ-քիչ լուծել, պատերազմից ավերված քաղաքի փողոցներն ու տները նորոգել և միաժամանակ տարբեր ճակատներով պատերազմել թուրքերի, քրդերի, մոլոկանների, ադրբեջանցիների և վրացիների դեմ: Թեև չկար ո՛չ զենք, ո՛չ հաց:

Անցյալի և ներկայի միջև սև գիծ էր քաշվել: Ահա այսպիսի իրավիճակներն են ստիպում, որ ժողովուրդը և հասարակության յուրաքանչյուր անդամ բոլորովին այլ աչքերով նայեն իրենց ապրելիք կյանքին ու ապրելու կերպին: Ժամանակը անընդհատ ստիպում է ընտրություն կատարել: Երբեմն ընտրությունը ցավ է պատճառում, քանի որ պետք է հրաժարվել սովորական ուղուց: Կա նաև վախ՝ արդյո՞ք նոր ճանապարհը ճիշտն ու անհրաժեշտն է: Դա նաև կապիտան Հերյանին էր վերաբերում: Ու հենց այստեղ էլ տեսնում ենք հեղինակի վերաբերմունքը մարդու տեսակին: Նա հարգում է ուժեղ մարդուն, ով չի երկնչում դժվարություններից, նույնիսկ անելանելի թվացող վիճակներից: Ուժեղ մարդը կարող է և «...պետք է հնարի իր ուժերին համապատասխան դեպքեր» (16), որպեսզի կարողանա կյանքի ծովում լողալ իր ընտրած ուղղությամբ: Եվ եթե մարդը ուժեղ է ու թույլ չի տալիս, որ կյանքի ծովի ալիքները իրեն վերցնեն հորձանքի մեջ և պատահական ափ հանեն, հոգու արմատներով պիտի կապված լինի հայրենիքին: Կյանքը կապիտան Հերյանին՝ մանկությունից որբ մնացած տղային, հասցրել էր Բաթում: Այնտեղ նա կայացել էր և՛ որպես տղամարդ, և՛ որպես անհատականություն, բայց դժվար պահերին նրան օգնում էին հայրենիքի մասին հիշողությունները. «Յաճախ, կեանքի դժարին վայրկեաններին, երբ պետք ունէր վերագտնելու իր իսկութիւնը, ետ քաշւել դէպի այն հոգեկան բերդը, ուր պիտի զգար պաշտպանւած՝ նա բնազդօրէն վերադառնում էր իր մանկութեան յուշերին եւ ամուր կանգ առնում լեռներով եւ գետակներով բնակւած այդ վայրերում» (17): Այժմ նա գիտակցում էր, որ հոգին հարստանում է միայն հայրենիքով: Հերյանը հոգնել էր անխարիսխ նավի նման կյանքի ծովում թափառելուց. նա հարազատ ափի կարիքն էր զգում և հասկանում էր, որ միայն այդ դեպքում կգտնի «իր անհատականութեան միութիւնը». Նրա համար այժմ նշանակություն չունեին, թե ինչպիսի վիճակ է երկրում: Նա հավատացած էր, որ այդ խառնակ ժամանակներում կարող է ինչ-որ կերպ օգտակար լինել իր երկրին: Լինելով ծովի մարդ և սիրահարված լինելով ծովին՝ նա հույս էր փայփայում, որ միգուցե կարողանա իր հոգուն հարազատ

աշխատանք գտնել: Աշխատանքի տեղավորման կենտրոնում լսում է Սևանի մասին և ցանկանում է տեղում ծանոթանալ իրավիճակին: Սևան մեկնելը ճակատագրական է դառնում նրա համար. նա հայտնաբերում է իրական, ոչ երազային հայրենիքը:

Թե ինչ է Հայաստանը, վեպում շատերն են կարծիք հայտնում: Այդ բոլոր կարծիքներն ու մտքերը պատումի ընթացքում մեկտեղվում են և ընթերցողի համար բացահայտում Հայաստան-էությունը: Մեծ առաքելություն է ծանրացած հերյանների ուսերին՝ հետ բերել հույսը, լուսավորել և ցույց տալ ապագայի ճանապարհը: Մարդիկ վերագտնում են իրենց հավատը միայն անձնվիրում տեսնելով. հույսը միայն այդ դեպքում է արթնանում: Հերյանը տարիներ շարունակ անցել էր փորձությունների բովով, թափառել էր, չարչարվել, որոնել, ցանկացել էր որոնած-գտածը ներքնապես հիմնավորել: Եվ եկել էր ձեռք բերած փորձը փորձելու ժամանակը: Նա հոգեպես պատրաստ էր այն փոթորկին, որի մեջ հայտնվել էր ոչ ակամա: Հերյանը կարողացել էր իր հոգին պատած ամենօրյա տաղտուկի շղարշը դեն նետել և տեսնել իր կյանքի կարևոր գիծը՝ նվիրումը հայրենիքին: Նա այն մարդկանցից էր, որոնք իրենց կյանքը պետք է իմաստավորեն կարևոր մի գործով, հակառակ դեպքում իզուր ապրելու ցավագին միտքը կկեղեքի նրանց: Գալով Հայաստան, տեսնելով ու հայտնաբերելով երկիրը իր տեսածի ու ապրածի, հանդիպած մարդկանց լսելու միջոցով՝ հասկանում է, որ իր համար կարևորագույնը հայրենիքին օգտակար լինելն է, իր կուտակած փորձն ու իմացությունը ի շահ հայրենիքի գործադրելը: Ապրած կյանքը, կյանքի վայրիվերումները նախապատրաստել էին նրան և կարևոր մղում դառնալով՝ բերել հայրենիք: Հերյանը Հայաստան էր եկել արյան կանչով, հասկանալով, որ երկիրն իր կարիքն ունի: Թե ինչպես պիտի օգտակար լիներ, դեռ չէր գիտակցում մինչև Սևանը տեսնելը և Միշա Թումանյանի հետ հանդիպելը: Դրանից հետո որոշումը նա արագ է կայացնում. Սևանին նավ է պետք, և այդ նավը ինքը կբերի Բաթումից: Նրա երազանքը, ցանկությունը և համառությունը տարօրինակ էին թվում բոլորին, քանի որ երկիրը պատերազմի մեջ էր, ժողովուրդը աղքատ էր ու սոված, հոգնած միմյանց հաջորդող պատերազմներից. պետք էր մտածել ներկայի մասին, ոչ թե հեռու ու մշուշոտ ապագայի: Հերյանին ոգևորում էր ոչ միայն իր ներքին համոզվածությունը, այլև Զվարթի սերը:

Վերջապես Հերյանը կարողանում է մեկնել Բաթում: Հին կյանքի հիշողությունը հուզմունքի ալիք է բարձրացնում նրա հոգում, և երկու սիրելի դեմքեր են պատկերվում նրա առաջ՝ Դաշենկան և Զվարթը: Հերյանի անկեղծ զգացմունք էր տաժում երկուսի նկատմամբ. առաջինը հին կյանքը, հին սերերն ու երազանքներն էր խորհրդանշում, երկրորդը՝ այն հայրենիքը, որը նոր-նոր էր հայտնաբերել իր համար: Հեղինակը հետաքրքիր հոգեբանական բացահայտումներ է անում: Երբ մարդը ապրում է՝ տրվելով միայն պահին, հաճախ ժամանակ ու հնարավորություն չի ունենում նայելու իր ներսը, լսելու սրտի կանչը և գտնելու իրական ուղին: Եթե դեպքերի ընթացքը ճիշտ չդասավորվի, հնարավոր է, որ մարդը նույնիսկ չհասկանա՝ ճիշտ է ապրում արդյոք: Հերյանի բախտը բերել էր: Նա կարողացել էր լսել սրտի ծայնը և ժամանակին ճիշտ շրջադարձ էր կատարել՝ վերադառնալով հայրենիք: Այդ բանը նա հասկանում է, երբ կրկին Բաթումում էր: Քաղաքը, որ ժամանակին հարազատ էր թվում, այլևս օտար էր. ապրած կյանքը հեռացել էր, ներքին կապը՝ խզվել: Հին սերերը դժվար է մոռանալ, բայց երբ Հերյանը գիշերով տեսնում է հարբած Դաշենկային երկու տղամարդկանց հետ, հասկանում է, որ ընդմիշտ կորցրել է նրան, նրա հետ էլ անցյալ է դառնում նախկին կյանքը:

Բաթումում Հերյանը բազմաթիվ դժվարությունների է հանդիպում, բայց նա ուժեղ էր, և նրան չէին լքում վստահությունը երազանքի նկատմամբ և հույսը, որ ինքը կարող է այն իրականացնել: Անհաղթահարելի թվացող բազմաթիվ դժվարություններ հաղթահարելով՝ Հերյանը կարողանում է նավը բերել Երևան և հասցնել մինչև Քանաքեռի բարձունք:

Կոստան Զարյանը Հերյանի կերպարում մարմնավորել է հայ մարդուն, իսկ հայ մարդու կողքին անպայման պետք է լինի օջախը վառ պահող կինը: Սևանի կղզում շուրջպարի ժամանակ Արան տեսնում է Զվարթին ու այդ աղջկա մեջ ենթագիտակցորեն հայտնաբերում Նուարդին, Ծովինարին, Խանդութին: Հետաքրքիր է, թե ինչու է Զարյանը հերոսուհուն Զվարթ անվանել: Պարզ զուգահեռ տանելով՝ կարելի է մտածել, թե Նուարդ - Զվարթ համահունչությունն է: «Նոր Հայկազյան բառարանում» «զուարթուն» բառի բացատրությունն է արթուն, զգաստ, լուրջ. «Զուարթուն կոչին հրեշտակք, որ են անքուն ակամբ եւ լուրջ երեսօք: Ունի դարձեալ

անուն զաննիրի արթնութիւն եւ զանխոնջ փառաբանում են Աստծուն»²¹⁷: Շուրջպարի Զվարթը հայ կնոջ հավաքական կերպարն է, այն կնոջ, որը ոչ միայն տաք ու շեն է պահել իր օջախը, այլև սնուցել ու պահպանել է Վահագնի ոգին որդու և ամուսնու մեջ: Արան հենց այդպիսի կին պետք է ունենար իր կողքին: Նա սիրում է Զվարթին, քանի դեռ բոլշևիկյան գաղափարախոսությունը չի աղավաղել այդ հայուհու ոգու և կերպարի մաքրությունը: Իսկ հետո գալիս է հիասթափությունը: Երբ Հերյանը բացահայտեց Զվարթին՝ որպես հայ կնոջ, հիացավ նրա քնքշությամբ, կրակով, մաքրությամբ, գեղեցիկը իր մեջ ունենալու հմայքով: Երևան վերադառնալով՝ Զվարթի հետ երկրորդ հանդիպմանը, Հերյանը բոլորովին ուրիշ մարդ տեսավ, որը վատնել էր կնոջ մեջ ավանդաբար դրված սկիզբը: Զվարթը նույնիսկ կորցրել էր կանացիության այն հմայքը, այն խորհուրդը, որը գերել էր Հերյանին: Բոլշևիկյան գաղափարախոսությամբ լցված Զվարթը նախկինը չէր, և Հերյանը չէր կարող սիրել նրան:

Արա Հերյանը ուժեղ, կամային անհատականություն է: Նա կարողացավ մի կողմ դնել անձնականը, հասկանալ, որ կա միայն հայրենիքը՝ միակ ճշմարտությունը և միակ գաղափարախոսությունը, որին պետք է նվիրվել ամբողջովին՝ չակնկալելով ոչինչ: Արա Հերյանի մեջ հեղինակը տեսնում է այն անհատին, որոնցից ապագայում կազմված պիտի լինեին մեր հասարակությունը: «...Պէտք է խոստովանել որ Կոստան Զարեանը իր հերոսի միջոցով անմահացրել է հայի հոգին: ... Հերեանը իր նաւով, իր ճիգ ու ջանքով, իր անյոյս մաքառումներով, խորհրդանիշն է, սիմվոլն է հայի վեհ հոգու», - գրում է Հ. Դավիթյանը²¹⁸:

Էդ. Թովմյանը Հերյանի կերպարի վերլուծությանը մոտեցել է խորհրդային գաղափարախոսության տեսանկյունից, այդ պատճառով էլ 1961թ ներքին գրախոսականում նա գրում է. «Մասնակից կամ ականատես լինելով բազմաթիվ կարևոր իրադարձությունների, Հերյանն իր էությամբ չի փոխվում, չի փոխվում նրա հոգեբանությունը, նա մնում է նույն վերացական և միամիտ հայրենասերը, որ ճակատագրական դեպքերին վերաբերվում է անհասկանալի անտարբերությամբ: Ավելին. Հերյանը երբեմն հանդես է գալիս որպես խորաթափանց փիլիսոփա, երբեմն էլ

²¹⁷ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Երևան, 1979, հատոր 1, էջ 744:

²¹⁸ Դավիթեան Հ., Հայի ոգին – անվերջ մաքառում եւ պայքար, «Նոր գիր», Նիւ-Եորք, 1944, հ.3, էջ 226:

շատ սահմանափակ, ուղղակի անհասկացող մարդ: Կերպարի նման մեկնաբանությունը ճիշտ չէ ոչ գաղափարական, ոչ էլ հոգեբանական տեսակետից»²¹⁹ :

Վեպի համար գրված առաջաբանում Հր. Գրիգորյանը Արա Հերյանի կերպարն այսպես է բնութագրում. «Հեղինակը ուզեցել է վեպի կենտրոնական հերոսի՝ Արա Հերյանի կերպարի մեջ տալ իսկական ու ազնիվ հայրենասիրության տիպար մարմնացումը, և նա իրոք այդպիսին էլ է: Սակայն Հերյանի հայրենասիրությունը որքան էլ ազնիվ է, գործնական, սակայն քիչ էֆեկտավոր, ոչ գործոն հայրենասիրություն է: Հերյանի բոլոր ազնիվ ձգտումները պիտի դառնան սապոնի պղպջակներ, որովհետև նա չգիտե իր հայրենասիրության ճիշտ կիրառման ուղիները»²²⁰:

Միգուցե այսպիսի գնահատականի պատճառ է դարձել այն, որ Հերյանը հեռանում է քաղաքից և ապրում թափառականի կյանքով: Հանրապետության անկումը, բոլշևիկների մուտքը, ապստամբությունը և հանրապետությունը վերականգնելու փորձը, քաղաքացիական կռիվները, որոնք անիմաստ զոհերի պատճառ էին դառնում, երկրի վիճակի անորոշությունը... Հերյանին շփոթեցրել էին: Նա ցանկացել էր իրեն նվիրել հայրենիքին: Նա գիտեր մի հայրենիք, որի անունն էր Հայաստան, և այդ Հայաստանը նրա համար լեռների, դաշտերի, ժողովրդի ու մշակույթի ամբողջությունն էր: Բայց այժմ նրա տեսած, նրա երազած ու սպասած ամբողջությունը մասնատվել էր, և Հերյանը կորցրել էր իրեն, կորցրել էր իր գոյության իմաստը: Այդ էր պատճառը, որ Հերյանը հայացքն ուղղում է Արարատին և երկար թափառումների ճանապարհին վերագտնում իր իսկական ես-ը:

Գրողը կերտել է հայրենասերների այլ կերպարներ ևս: Նրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր աշխարհայացքը, իր գործելակերպը, նպատակին հասնելու ընտրած իր ճանապարհը: Նրանք քաղաքական գործիչներ չեն, բայց ճիշտ են հասկանում, թե ինչ է պետք հայրենիքին և ժողովրդին: Գեղեցիկ ու վերամբարձ խոսքերի փոխարեն գործում են ուժերի ներածին չափով և ավելին՝ ամենամեծ խոսք դարձնելով անձնական օրինակը: Մինչդեռ նույն գրախոսականում կարդում ենք. «Նույն կույր

²¹⁹ Տե՛ս՝ Թովիչյան Էդ., Ներքին գրախոսություն (<http://granish.org/2010/04/ship-on-the-mountain/>):

²²⁰ Զարյան Կ., Նավը լեռան վրա, Երևան, 1963, էջ XX:

հայրենասիրությունը արտահայտվում է ցարական նախկին սպաներ՝ Թումանյանի և Բաբկեն Միրանյանի կերպարներում, որոնք նույնպես եկել են Ռուսաստանից հայրենիքին ծառայելու համար, բայց նրանք էլ Հերյանի նման անտարբեր են ողբերգական իրադարձությունների նկատմամբ: Եվ հենց այդ պատճառով նրանց կերպարները չեն զարգանում, նրանց հայրենասիրությունը չի համոզում ընթերցողին»²²¹:

Բաբկեն Միրանյանը եղել է ռուսական բանակի սպա, որի կյանքի արժեքներն էին Նապոլեոն Բոնապարտը, գեղեցիկ պարելը և երաժշտությունը: Պատերազմ մեկնելուց առաջ նա բացում է իր հոգին Հերյանի առջև, և հենց այդտեղ էլ տեսնում ենք իսկական Միրանյանին, ինչպես Զարյանն է սիրում ասել՝ նրա ուրիշ եսը: Միրանյանի պատմության մեջ տպավորիչ է հայրենիքին հանդիպելու նկարագրությունը. «Երբեք չտեսած, նոր մի երկիր... հազիւ նայեցիր՝ եւ կարծես սրտիդ մէջ մի լոյս վառուեց... Ամէն ինչ թւաց ա՛յնքան մտերիմ, ա՛յնքան խաղաղ, ա՛յնքան քաշող... անկարելի է բացատրել ...զգացի, ապրեցի, վերագտայ իմ մէջ ա՛յն ինչ որ չէի նշմարած... եղայ տարբեր, ուրիշ...» (342): Բայց ավելի հուզիչ է այն պատճառաբանությունը, թե ինչու է մեկնում պատերազմելու. «Երբ Գէօթէն ասում է, որ ճարտարապետութիւնը սառած երաժշտութիւն է՝ օրինակը հէնց է՛ստեղ է... Ես էդ զգում եմ խորապէս, հոգով եւ մարմնով, ամբողջ էութիւնովս եւ, ահա, ասում եմ ինձ. Է՛ստեղ Հռիփսիմէն է եւ Է՛ստեղ գազանը. Բախը եւ գազանը... կռիւը նրանց մէջն է: ...Հարցը դրւած է էդպէս՝ կամ կը յաղթի տասնեակ դարերի զոհաբերութիւններով պաշտպանած հոգեկան այս հարստութիւնը կամ կը յաղթի խաւարը... Մեր կռիւը համայն մարդկութեան պատկանող, նրա կեանքի թագը կազմող արժեքների պաշտպանութեան կռիւ է» (343): Բաբկեն Միրանյանը հասկացել էր, որ իր դարավոր երկիրը պարզապես տարածք չէ: Նա տեսել, զգացել ու հայտնաբերել էր իր երկրի էությունը՝ ոգեղենը, որով տարբերվում է այլ երկրներից: Միգուցե նրա հետ երկխոսել էր Արարատյան դաշտը ու բացել իր խորքերում թաքնված ճառագումը և լուսավորել էր Միրանյանի հոգին: Նա մեկնում է կռվելու՝ այդ ոգեղենը պաշտպանելու համար: Երբ մահվան մահճին գամված՝ լսում է, որ մեծամասնականները քաղաքի դռան առաջ են, թուրքերը գրավել են

²²¹ Տե՛ս՝ Թովչյան Էդ., Ներքին գրախոսություն (<http://granish.org/2010/04/ship-on-the-mountain/>):

Ալեքսանդրապոլը, ասում է. «Եթե բոլշևիկները գան, էստեղ չեմ ուզում մնալ: Ես ուզում եմ գնա՛լ, անպատճառ գնա՛լ» (420): Եվ հեռացել էր կյանքից: Այդ ոգեղեն էությունը, գեղագետը, որը կարող էր ապրել գեղեցիկի և ներդաշնակության մեջ և պայքարում էր հանուն գեղեցիկի ու ներդաշնակության, նախընտրել էր չտեսնել ոգեղենի կործանումը:

Միրանյանի կերպարով Զարյանը ցույց է տալիս հայի էության և աշխարհում նրա առաքելության հատկանշական կողմը՝ գեղեցիկը արարելը և այդ գեղեցիկը պաշտպանելը, որն էլ մեր ժողովրդին առանձնացնում և յուրօրինակ է դարձնում:

Միշտ Թումանյանը հայրենիք էր եկել հեռավոր Բեսարաբիայից: Նա ոչինչ չգիտեր հայրենիքի մասին. «Իրեն համար հայ լինելը պատկանում էր իր անհատականության ստորերկրեա յարկին: Ինչ որ աղօտ եւ անորոշ մի զգացում էր, որ ծնւել էր իր մարմնի հետ, առանց որ ինքը ուզէր...» (427): Բայց երբ կյանքը դուրս էր եկել բնականոն հունից, «...անսպասելի կերպով, իր էութեան խորքից դուրս էր նետել այնպիսի գաղտնի կապեր եւ սէրեր, որոնց մասին առաջ մտածել իսկ չէր» (427-428): Հայաստանում նա տեսել էր միայն «մերկութիւն, քանդաւածութիւն, թշաւոռութիւն», բայց դա չէր վախեցրել նրան: Որոշել էր անել այն, ինչ գիտեր և կարող էր: Նա Սևանում մոտորանավակ էր սարքել, կառավարության օգնությամբ զինել թնդանոթով, իսկ երբ թշնամիները չորս կողմից վրա էին տվել, նրա մոտորանավակը անցել էր հայրենիքի պաշտպանությանը:

Արա Հերյանը, Բաբկեն Միրանյանը և Միշա Թումանյանը Կոստան Զարյանի իդեալի մարմնավորումն են՝ ուժեղ, կամային, ոգեղեն ու ոգեղենի համար անձնվիրաբար պայքարողներ: Նրանք մեծացել են Հայաստանից դուրս, բայց Հայաստանը կրել են իրենց արյան մեջ, ենթագիտակցության ամենախոր շերտերում: Նրանց միջոցով հեղինակը բարձրաձայնում է ճշմարտությունը. եթե դու հայ ես ծնվել, ապա երբևէ քո հայությունը դուրս է լողալու ամենաթաքուն խորքերից, տիրելու է քո մտքին ու հոգուն և առաջնորդելու է քեզ, փոխելու է ապրելուդ կերպը, որոշելու է կյանքի նկատմամբ քո դիրքորոշումը: Հենց այդ պատճառով էլ հայտնվում են Հայաստանում և իրենց նվիրում հայրենիքին:

Այս երեք հերոսները ապացուցում են, որ հայրենիքը ոգի է, գաղափար, էություն: Նրանք պայքարում էին հենց այդ ոգի-գաղափար-հայրենիքի համար, ինչը անհասկանալի էր բոլշևիկյան գաղափարախոսությունը կրողներին:

Իր գեղարվեստական արձակը ներկայացնող երեք վեպերում, մասնավորապես «Նավում» Կոստան Զարյանը և նրա հերոսները խորհրդածում են հայի ու Հայաստանի, հայի լինելության խորհրդի, լինելու և ապրելու կերպի մասին: Նրանք աշխատում են հասկանալ հայի գոյության իմաստը, և այն, թե որն է հային հայ պահող ու հայ լինելու համար պայքարելու մղող ուժը: Սա շատ կարևոր է ընթերցողի համար, քանի որ ստիպում է նայել սեփական հոգուց ներս և հասկանալ իր հայ լինելու խորհուրդը:

Է. Հեղինակի կերպարը

«Անցորդը և իր ճամփան», «Բանկոռպը և մամուրի ոսկորները» վեպերում ընթերցողը ծանոթանում է հեղինակի կերպարին, ում միջոցով գրողը կարողանում է ընթերցողին հաղորդակից դարձնել իր զգացածին ու մտածածին:

«Անցորդում» Կ. Զարյանը անցորդ է, դիտորդ, ինչպես բոլորս: Բայց ի տարբերություն սովորական անցորդներիս՝ նա ոչ միայն տեսնում է ու զգում տեսածը, վերլուծում, քննում, եզրակացնում է և ուղղորդում, այլև տեսնում է այն ծածկածածուկը, որը բազում խորհուրդներ ունի: «Անցորդը այն մեկը չէ որ երկրէ երկիր կ'անցնի միայն ու ճամբորդական տպաւորութիւններ կ'արձանագրէ: Անցորդը այն է, որ «անցք» մը կը կատարէ, նիհիլականութեան անապատային ոչնչացումէն, ու կը յաղթահարէ ծայրագնութեան վախը: Վախը անհետացած է մեր մէջ այն ատեն միայն, երբ «ի ծննդանէ անցորդներ ենք, սահմանները անցնողներ, հորիզոնները ճեղքողներ», - գրում է Մ. Նշանյանը²²²:

Կարելի է ասել՝ Կ. Զարյանի «բախտը բերել է», որ հայտնվել է պատմական բախտորոշ ժամանակաշրջանում, ամենատագնապալի վայրում: Նա ներկայացնում է Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական վիճակի վերլուծությունը, գնահատումն ու համադրությունը, պատկերում է իրական մարդկանց իրական կյանքի ցավալի պատմություններ: «Չենք ըսեր, թե Զարեան մարգարէ մըն էր իր

²²² Նշանեան Մ., Կոստան Զարեան եւ Օսֆալտ Շփենկլըր, «Կայք», Փարիզ, 1989, հ.1:

գրականութեան մարգարէաշունչ շեշտով հանդերձ – այլ՝ պարզապէս իր ժամանակի զարգացումներուն շատ ուշիմ հետետորդ մը, թերեւս ամէնէն ուշադիրներէն՝ իր ժամանակակից հայ գրողներու շարքէն», - գրում է Վ. Մատթեոսյանը²²³: Ընթերցողն զգում է նրա ապրած ցավը, զայրույթը, որը կարող է տեղ-տեղ երգիծանքի, նույնիսկ սարկազմի վերածվել: Տեսնում է նաև գրողի անսահման սերը և հպարտությունը երկրի ու ժողովրդի նկատմամբ: Գրողն իրոք իր մաշկի վրա է զգացել այդ խառնակ ժամանակների բոլոր տազնապները: Ինչ խոր ցավով է գրում Պոլսի մորթված մտավորականության մասին, թուրքերի հարձակումներից կոտորվող, տառապող ժողովրդի մասին, բռնակիների իրականացրած գաղափարական ու ֆիզիկական հալածանքների մասին: Նա ապրել է սարսափելի տառապանք և անցկացրել իր զգացմունքների միջով, ուրեմն չէր կարող անտարբեր անցորդ ու դիտորդ լինել:

Զարյանի ստեղծագործություններում տեսնում ենք, որ հայությունը նրա մեջ է, և նա փնտրում է իր երազանքների ամբողջական, միասնական հենց այդ հայությունը: Դրանում է հեղինակի ողբերգությունը: Նա փնտրում է ճանապարհներ տառապած ու տառապող հայությանը փրկելու և նրան իր երազած բարձունքում տեսնելու համար: Նրա ողբերգությունը նաև այն է, որ շատ լավ տեսնում ու զգում է այն ներուժը, որը կարող է հայությանը դուրս բերել ճգնաժամից, և մոլեգնում է՝ հասկանալով, որ տեղական առաջնորդները, միացած օտարին, հեռացնում են ժողովրդին փրկության ճանապարհից: Միգուցե Զարյանը իդեալիստ է ժողովրդի ապագայի գաղափարախոսության առումով, բայց նա ամենաիրատես մարդն է, ով հասկացել է ամենակարևորը. մեր ժողովուրդն ունի այն ներուժը, որը կարող է նրան դեպի փրկություն տանել: Այդ ներուժը գտնելու և ասպարեզ բերելու համար պետք է ներհայեցող լինել, հավատալ սեփական ուժերին, կամք ունենալ միասնական լինելու: Ահա այս մասին է նաև գրում հեղինակը: Նա ներկայանում է Անցորդի կերպարով: Բայց ինչո՞ւ «անցորդ»: Ո՞վ է անցորդը, որտեղի՞ց է գալիս և ո՞ւր է գնում: «Ես իմ ճանապարհս անցած եմ առողջ ոտքերով, մենակ և մելամաղձոտ» (48): Կյանքի ճանապարհին ինքն իրեն փնտրելիս և իր երազանքի հետևից գնալիս Անցորդը մենակ է, և միգուցե այդ մենակությունն է մելամաղձության պատճառը: Կամ միգուցե նա

²²³ Մատթեոսեան Վ., Գրախօսական, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրութ, 2001, հատոր ԻԱ, էջ 389:

հասկանում է, որ երբեք չի հասնելու իր երազի հետևից: Միայն մի մխիթարություն կա. նա կարողանում է գնալ իր երազի հետևից: Անցորդներ ենք ամենքս, հարցն այն է, թե ինչ ենք բերում կյանքին կամ ինչ ենք տանում: Կան անցորդներ, ովքեր ուղղակի պիտի գան ու անցնեն, բայց կան և այնպիսիները, որոնք հյուսում են գեղեցիկ երազներ, ոգևորում ու առաջնորդում: Անցորդներ են նաև ժողովուրդներն ու ազգերը, որոնց գերագույն ճիգը ժամանակի մեջ գեղեցիկ հետք թողնելը պետք է լինի, ինչպես Պոլսում հայտնված ու անհետացած ազգերն ու սերունդները: Ժամանակի հետ բոլորն են անցնում, ուղղակի կան դիտորդ-անցորդներ, և կան մտքի ճամփորդներ. «Որտեղացի՞» ենք մենք՝ մտքի յափտենական ճամբորդներս,- հարցնում է գրողը (82): Մտքի ճամփորդները ծնվում են տարբեր ժամանակներում և աշխարհի ամենատարբեր երկրներում, բայց նույն ծագումն ունեն: Նրանց կյանքի խորհուրդն է հասկանալ սեփական լինելության իմաստը, տեսնել ու քննել տեսածը՝ պարզելով դրանց մեջ թաքնված գաղտնիքները և մեզ՝ սովորական անցորդներիս, օգնել հասկանալու ինքներս մեզ. «...Այրած տանս հիմքերը որոնելու ժամանակ ես սորվեր եմ հոգիների քարտեսը բանալ, փողոցից փողոց, տնից տուն: Մոմի կտորը ձեռքիս, անցել եմ քարուքանդ մայրերի վրայից, խաւարի մէջ հայրենական շէնքը որոնելու համար: Վերջ ի վերջոյ ինձ որոնելու համար», - գրում է Զարյանը (50): Սեփական ինքնության և լինելության խորհուրդը փնտրելիս Անցորդը պիտի իր արմատները փնտրեր: Եվ նա հետախուզում է իր ժողովրդի գոյության գաղտնիքն ու խորհուրդը, կառուցում է նրա ապագայի երազանքը՝ այդ երազանքի մեջ իրեն էլ փնտրելով: Անցորդը հավերժական ճամփորդ է. նա չի կարող հասնել սահմանագծի և կանգ առնել. «Մե՛նք, դժբախտ արգոնաւորդներս: Այդպէս մտածում եմ. արդեօք մի օր էլ, երկար ու դաժան ճամբորդութիւնից յետոյ, չլինի՞ թէ կանգ առնենք վերջնական մի պարապի առջեւ ու տենդոտ աչքերով, ոչ միայն Ստիքսը եւ ողբերգական անցորդների նաւակը չտեսնենք, այլ նոյնիսկ այն ծանր ստւերների խաղը, որոնց ներկայութիւնը ծածկւած լոյսերի անցքն է վկայում» (459): Իհարկե, մտքի ճամփորդները չեն վախենում փորձություններից. սարսափելին ոչինչն է:

«Բանկոռպը և մամուլի ոսկորները» վեպի գլխավոր հերոսի համար նույնպես Կոստան Զարյանն է նախատիպ դարձել: Իբերյանին ընթերցողը հանդիպում է վեպի

առաջին երկու շրջաններում: Կենսագրական նմանություններից զատ՝ նրանք նույն բարոյախոսական և փիլիսոփայական հայացքների կրողն են: Իբերյանը այն կարևոր հերոսն է, որի մեկնաբանությունները, փիլիսոփայական դատողությունները, վերաբերմունքը որևէ հարցի կամ մարդու ուղղորդում են ընթերցողին: Նա օգնում է հասկանալ, տեսնել, զգալ, թե ինչ են հայր և Հայաստանը, նոր հասարակարգն ու այդ հասարակարգի գաղափարախոսությունը: «Սփիռքահայ վէպում նկատում է գեղարուեստական ուշագրավ շրջադարձ «ինքնուրոյն» հերոսից դէպի հայեցող, վերլուծական հերոսը, որը յաճախ համընկնում է հեղինակների ներքին նկարագրին: Համադրութեան մէջ հեղինակը սուբյեկտի դիրքերից դիտում է որպէս ժամանակները կապող կողմնորոշիչ դէմք, եւ վէպի բուն յաջողութիւնը պայմանաւորում է հոգեբանական այս նրբին գործոնով», - կարդում ենք Ս. Դանիելյանի գրքում²²⁴:

Իբերյանը ուսում էր առել Եվրոպայում, բայց այն, ինչ ուսանել էր, նրա կարծիքով միայն արտաքին ձևն էր, որին պակասում էր ոգին. «Եվրոպան եւ իր հռոմէական տաճարի նման կառուցած երկրաչափական մշակոյթը ձեւն էր՝ սառը, գեղեցիկ եւ անտարբեր. ինչ պակասում էր նրան եւ ինչ որ ամբողջ սրտով Իբերեանը փնտռում էր՝ դա Ոգին էր, խորք» (168): Հենց ոգու փնտրտութն էլ նրան տարել էր Պոլիս, ուր խմբված էր արևմտահայ մտքի սերուցքը. «Իբերեանը անօթի եւ մոլեռանդ աչքերով պրպտեց հայ պատմութիւնը, սրուած ականջով մտիկ արաւ իր ցեղի սրտից բխող երգերին, սկսեց ուսումնասիրել լեզուն եւ գրականութիւնը եւ եթէ կորցրեց իր մտային թռիչքի ազատութիւնը՝ վաստակեց այն ինչ որ անփոխարինելի է՝ իր անձը հիմնաւորող ոգին» (169): Պոլսում նա սկսում է կայանալ որպէս հայ անհատականություն ու հայ մտավորական: Արևմտահայաստանի մոտակա անցյալի ողբերգական պատմությունը հիշելով՝ համոզվում է, որ յուրաքանչյուր փորձանք փորձություն է, և պետք է նրանից դաս առնել, իսկ սովորելու և եզրակացություններ անելու համար պետք է կարողանալ հայ իրականությունը ամբողջացնել՝ վերակառուցվելով ու շատ բաների վերաբերյալ կարծիք ու տեսակետ փոխելով: Իբերյանը դէպի անցյալ վերադարձի ճանապարհի այլևս չէր տեսնում՝ հասկանալով, որ իր անցնելիք ճանապարհը ամուր շաղկապված է սեփական ժողովրդի հետ: Գիտեր, որ

²²⁴ Դանիելեան Ս., Սփիռքահայ վէպը, Անթիլիաս, 1992, էջ 77:

այն դժվար է լինելու, բայց չէր վախենում: Պոլսում Իբերյանը չի հասցնում իրականություն դարձնել իր գեղեցիկ գաղափարները: Պատերազմի և ջարդի տարիները փոշիացնում են ամեն ինչ, իսկ ամենասոսկալին գաղափարակից ընկերների ու հակառակորդների մահն էր: Տարիներ անց, լինելով երկրից հեռու, նա գնահատող հայացք է նետում իր բուռն անցյալին, մանավանդ Պոլսի բեղուն տարիներին, և հասկանում է, որ այժմ ինքը շատ բան կփոխեր իր հայացքներում, շատ տեսակետներից կիրաժարվեր, միգուցե հենց մտավոր ազատության անսանձ ցանկությունը կուզենար սանձված տեսնել: Երբ հայտնվել էր Պոլսում, ապրելու և զգալու կերպի վերաբերյալ կազմավորված աշխարհայացք ուներ: Այժմ ցավով հասկանում էր, որ պիտի դրանք հաղթահարած լիներ, քանի որ միշտ չէ սեփական փորձը, որքան էլ հարուստ ու վերլուծված, բացարձակ ճիշտ լինում:

1915-ի ողբերգական դեպքերից տարիներ անց, երբ տպավորություններն ու զգացմունքները դեռևս չէր հաղթահարել, Զարյանը կասկածում էր, թե իր ժողովրդի համար փրկություն կա: Այլևս առանց իր ժողովրդի իրեն չպատկերացնող մարդու համար սարսափելի էր այդ գիտակցությունը, և նա չգիտեր՝ արդյոք պետք է դիմանա՞լ, համակերպվե՞լ, թե մեռնե՞լ: Բայց երբ մտքի հայացքը հառում է Արարատին, հասկանում է, որ այդ մոգական լեռը այն կետն է, որից ողբերգական պահերին ժողովուրդը միշտ կարողացել է կենսական ուժ ստանալ ու շարունակել պայքարել ապրելու համար: Այդ լեռը նաև Իբերյանի համար է սկզբնակետ դառնում, և նա մեկնում է Հայաստան:

Իբերյանը մեծ փորձությունների միջով էր անցել, որոնք խոր հետք էին թողել նրա մտքի ու սրտի վրա: Ամենից առաջ այդ փորձությունները նպաստել են և նպաստում են ճանաչելու իրեն, հասկանալու իր հոգու ճակատագիրը, լինելության խորհուրդը: Իբերյանը համոզված է, որ կկարողանա իրեն ավելի լավ ճանաչել և իր հոգու ճակատագիրը հասկանալ իր հայրենիքում: Նա գիտակցական ողջ կյանքում փնտրել է իր հոգևոր հայրենիքը, և նրա երակներում հոսող ցեղի արյունն է նրան բերել այս թշվառ երկիրը: Նա սրտում պահած երազանքներ ունի իր ժողովրդի համար, թեև երբեմն կասկածն ու վախը մտածել են տալիս՝ միգուցե դրանք մտավորականի գոռոզ երազանքներ են: Իբերյանը կարողանում է ճիշտ գնահատել Հայաստանում տիրող

վիճակը. «Սկսուել է մեքենայի եւ դրամով բաժանուած ուտելիքի «միջին դարը»» (172): Ու որքան էլ զարմանալի է, նա հույսի շող է տեսնում ավերված, սոված, շփոթված, մահակի ռեժիմով ապրող երկրում, ուր կարծես մեռել էր ապրելու, լինելու, արարելու ոգին: Նա համոզված է, որ թեւ իր երկիրը դժվար ժամանակ է ապրում, բայց կարող է և պետք է այն հաղթահարի: Ավելին, նա կարծում է, որ ցանվում են վաղվա լուսավոր սերմերը: Մտքի և ոգու համատարած լուծությունը քառս է ստեղծել, բայց դա այն հիմքն է, որից պետք է սկսվի վերելքի նոր ժամանակաշրջան: Նա ուզում է հավատալ, որ իր ժողովուրդը կկարողանա վերագտնել ոգու այն հերոսականությունը, որ ունեցել է շատ վաղուց:

Զարյան-Իբերյանը չի ընդունում բոլշևիկյան գաղափարախոսությամբ կառուցվող նոր հասարակությունը. նրա կարծիքով զուտ նյութական գաղափարի համար բոլշևիկները «...անողոք կերպով մարում են մարդկային հոգու եւ գիտակցութեան մէջ վառուող լաւագոյն ճրագը: Կոպտացած մատը սրտի ու մտքի մոմի վրայ: Եւ վախը հոգեկան եւ մտային բոլոր թռիչքներից» (407):

Իբերյանի համար կյանքը գործունեություն է և կամք: Կամք է պետք գործելու համար, բայց առանց մտքի ազատության և առանց երազանքների կամքը անէական է դառնում, և գործունեությունը՝ անիմաստ: Մինչդեռ նոր հասարակություն ստեղծողների համար մարդը ընդամենը գործիք էր կամ միջոց, նրանց համար բոլորովին անկարևոր էին երազանքները, հոգու թռիչքը, կամքը, գործելու ցանկությունը:

Այս հերոսի համար ոգին այն զորությունն է, առանց որի մարդը դատարկ անոթ է: Մարդը չպեղված, գաղտնիքներով ու առեղծվածներով լեցուն աշխարհ է. պետք է հնարավորություն տալ, որ այդ աշխարհը արթնանա և վերածվի ինքնուրույն զորության, որ մարդը սեփական աշխարհը պեղել և իր անհատականությունը գտնել կարողանա: Իբերյանը ինքն էլ այդպիսին է՝ փնտրող, պրպտող, զարգացող: Նա ընկերանում է տարբեր երկրներում ուսում առած, գիտելիքների ու փորձի մեծ պաշար ունեցող մարդկանց հետ, ովքեր եկել էին Հայաստան՝ նոր հասարակություն կառուցելու աշխատանքին լծվելու, բայց հանդիպել էին «մեքենայացած բռնության», անգիր արած գաղափարախոսության՝ «սահմանափակ եւ Մովսեսի հրամանների նման վճռական եւ անսիրտ»: Նախ իրենց ցավն ու զարմանքն էին կիսաձայն շշնջում, հետո

աստիճանաբար նրանց խոսակցությունը հիմնական հուն է ուղղվում՝ մարդկային անհատը, մասնավորապես՝ հայը: Իբերյանի համախոհները՝ քիմիկոս Դայանը, բժիշկ Սոֆյանը, իդեալիստ փիլիսոփա Դադուրյանը նույնպես այն կարծիքին էին, որ նոր հասարակության մեջ անտեսված են ոչ միայն անհատականությունը, այլև ազգային արմատները, ազգային մտածողությունը: Ե՛վ Իբերյանի, և՛ նրա ընկերների երազանքն է, որ ցեխի, թշվառության, արյան խառնուրդի քաոսից ծնվի նոր մարդը, որը պետք է լինի մարդ-իշխան, աստվածաստեղծ մարդ, այսինքն՝ ազատ կամք ունեցող, ազատ երազել և ազատ գործել կարողացող հզոր անհատ: Իբերյանը չափազանց կարևորում էր նոր մարդու ձևավորման անհրաժեշտությունը, քանի որ ժողովուրդը հասել էր փակուղի. ամեն ինչ վերածվել էր առուծախի, նյութականը տիրել էր կյանքի բոլոր ոլորտներին, իսկ հոգևորի համար տեղ չէր մնացել: Մեր ժողովուրդը հարատևել է, քանի որ ողբերգության դեմ հանել է «իր հոգեկան արժեքները, իր պայծառութիւնը, իր բնութեան արեւային սկզբունքը, իր վերագտած իշխանական, Արմէն բնոյթը» (412): Ուրեմն՝ պետք է օգնել հայ մարդուն՝ վերագտնելու իր հոգու արևային սկզբունքը:

Իհարկե, այս աշխարհայացքն ունեցող մարդը չէր կարող ապրել ու գործել ամեն ինչ հսկող ու թելադրող իշխանություն ունեցող երկրում: Կոմունիստ բարեկամի խորհրդով նա հեռանում է երկրից, բայց այդ հեռացումը չի կարելի փախուստ համարել, քանի որ մտքով ու սրտով Իբերյանը մնում է իր երկրում:

Վեպի երկրորդ շրջանն սկսվում է արտասահման մեկնող Իբերյանի օրագրային գրառումներով: Հետաքրքիր մեթոդի է դիմել հեղինակը: Օրագրային գրառումները ենթադրում են քննական, քննադատական, վերլուծական հայացք տեսածի, ապրածի ու զգացածի վերաբերյալ, հնարավորություն են տալիս ժամանակի և տարածության հեռավորությունից ոչ միայն վերլուծել, այլև գնահատել:

Իր օրագրում գլխավոր հերոսը մի քանի կարևոր հարցերի է անդրադառնում: Նրա առաջին գրառումը Արևմտահայաստանում կատարված ողբերգության մասին է: Իբերյանի համար չափազանց դժվար էր ողբերգությունը հաղթահարելը, բայց նա հասկանում է, որ ուժեղ է այն մարդը, ով կարողանում է հաղթահարել ցավը՝ ապրել կարողանալու համար: Նա խորհում է նաև իր ժողովրդի ապրումների մասին. դա այնպիսի հարված էր ժողովրդի համար, որից հնարավոր չէ ուշքի գալ և շարունակել

ապրել: Ո՞րն է բարոյապես ավելի ճիշտ՝ մնալ ապրած ցավի հետ ու այդ ցավի մեջ, թե՞ հաղթահարել, որպեսզի կարողանա ապրել: Արդյո՞ք չհիշելը դավաճանությունն է: Իբերյանը կողմ է ապրելուն, քանի որ մեր ժողովրդի նման մեծ, յուրօրինակ, հոգեպես հարուստ ժողովուրդը իրավունք չունի անհետանալու: Իսկ որպեսզի ապրի, պիտի կարողանա չհիշել. «Չիշելը ուժ է: Ոչ թե մոռանալ, այլ չիշել» (406): Հակառակ դեպքում կյանքի սկիզբն ու վերջը, իմաստը կենտրոնանալու են այդ ցավի ու կսկիծի շուրջ: Իբերյանը չի ցանկանում, որ իր ժողովուրդը վերածվի լալկան կնոջ. «Հայութիւնը ոչ մնացորդների եւ ոչ սրբերի ցեղ է, ոչ պաղատանքով ուրիշների դռները զարնողների եւ ոչ մուրացիկների արհամարհելի քանակութիւն» (406): Եթե չենք կարողացել անմիջապես վրեժխնդիր լինել, ուրեմն պետք է այնքան ուժեղ լինենք, որ կարողանանք ապրել՝ ցավը ատամների տակ սեղմելով, ի հեճուկս այն թշնամու, որը ցանկանում էր մեզ տրորել ու ոչնչացնել:

Շարունակելով խորհել իր ժողովրդի մասին՝ Իբերյանը կարծիք է հայտնում, որ ուժեղ է այն ժողովուրդը, որը կարողանում է ոչ միայն ցավը հաղթահարելով ապրել, այլև լսել նախախնամության ձայնը. մեծ ցավին տրվելիս հոգիները դառնում են խուլ, մտքերը՝ մեռած: Կյանքը անտանելի բեռ է դառնում, երբ միտքը կորցնում է հանդգնությունը, իսկ հայ ժողովուրդը, ինչպես Ջարյանն է գրում, նա է, որ պիտի լինի կայսր:

Ե՛վ Անցորդը, և՛ Իբերյանը հեռանում են երկրից: Բայց նրանք պարտադրված են անում դա: Այս երկու հերոսների համար հայրենիքը հոգևոր սկիզբ է ու հավասարակշռություն, լինելության խորհուրդ, առանց որի կյանքի բոլոր արժեքները արժեզրկվում և իմաստազրկվում են: Միակ մխիթարությունը այն է, որ հայրենիքի կերպարը նրանք պահում են հոգու ամենամաքուր ու ջերմ խորքերում:

Մարդուն ճանաչելը արվեստ է և գիտություն: Կոստան Ջարյանը ոչ միայն տիրապետում է մարդ ճանաչելու արվեստին, այլև որպես հոգեբան՝ կարողանում է թափանցել մարդկային էության խորքերը և մեկ-երկու վրձնահարվածով կերտել

կերպարներ, որոնք ընթերցողի համար ճանաչելի են դարձնում և՛ ժամանակաշրջանը, և՛ այն հասարակությունը, որի անդամն են:

Ծանոթանալով Զարյանի նկարագրած իրականությանը նաև նրա կերտած հերոսների միջոցով՝ տեսնում ենք նրա աշխարհայացքի դրսևորումը. մեր ժողովուրդը ոգու և մտքի յուրահատուկ ամբողջություն է, որը ծնվել է երկրի և ժողովրդի միասնությունից, դարերի ընթացքում մշակույթի, կրոնի, ավանդույթների շնորհիվ ձևավորված միայն այս ժողովրդին հատուկ գաղափարաբանությունից: Եվ, ամենակարևորը, մենք, ըստ Զարյանի, մշակութային ազգ ենք: Մեր ժողովրդի յուրաքանչյուր անդամ այդ մշակույթի և ազգային մտահայեցության կրողն է: Յուրաքանչյուր գաղափարախոսություն, որը չի ծնվել ժողովրդի էությունից կամ գոնե չի դարձել ժողովրդի ոգուն ու մտահայեցությանը հարազատ, և՛ ժողովրդի, և՛ անհատի համար դառնալու է ողբերգություն:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

1. Կոստան Զարյանը 20-րդ դարասկզբին՝ իր գրական մուտքի առաջին շրջանից սկսած, ուներ ձևավորված հայացք, որն էլ պիտի ծներ աշխարհայացքային այն համակարգը, որի դրսևորումը տեսնում ենք նրա վեպերում:

Նա քննում է հայի էթնիկ յուրահատկությունը՝ ներկայացնելով երկրի տարածքային-աշխարհագրական յուրօրինակությունը: Քննում է մշակութաբանական հարցեր՝ դրանցում կարևորելով բնապատմական ինքնության դրսևորումները: Զարյանը խոսում է գաղափարաբանության մասին, որը պետք է ձևավորվի՝ հաշվի առնելով ժողովրդի կերտած պատմությունը, մշակույթը, վերաբերմունքը կրոնին: Զարյանը ցանկանում-կոչ է անում ընկալելու և արտածելու ազգային գոյաբանության փիլիսոփայությունը, առանց որի հնարավոր չէ ընկալել նաև այն հիմնական գաղափարը, որը պետք է առաջնորդի ժողովրդին:

2. Իր երեք վեպերում՝ «Անցորդը և իր ճամփան», «Բանկոռպը և մամուլի ոսկորները», «Նավը լեռան վրա», Կոստան Զարյանը ներկայացնում է ժողովրդի ապագայի իր տեսլականը՝ հաստատելով, որ առանց իդեալի հնարավոր չէ ժողովրդի զարգացման ընթացքը կառուցել: Քանի որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ ներկայանում է որպես ոգու և մտայնության յուրահատուկ ամբողջություն, ուստի գաղափարական յուրաքանչյուր միջամտություն կարող է աղավաղել այդ ամբողջականությունը: Ընդունելով, որ քաղաքակրթության առաջընթացը կասեցնել հնարավոր չէ, գրողը, այնուամենայնիվ, կարծում է, որ նոր գաղափարաբանությունը պետք է հիմնվի երկիր-ժողովուրդ-ոգի միասնության գաղափարի վրա: Կարևորելով մանավանդ ազգային ոգին՝ Զարյանը կարծում է, որ հենց մշակույթն է կոչված պահպանելու մեր ազգի յուրահատկությունը, ուրեմն և հարատևությունը:

3. «Անցորդը և իր ճամփան», «Բանկոռպը և մամուլի ոսկորները» վեպերի ժանրային առանձնահատկությունները նույնպես Զարյանի աշխարհայացքի արտահայտման դրսևորումն են: Գրողի ստեղծագործության մեկնաբանները տարբեր կերպ են ընկալում «Անցորդը և իր ճամփան» վեպի տեսակը և բազմապիսի որակումներ տալիս:

«Անցորդը և իր ճամփան», «Բանկոռպը և մամուլի ոսկորները» վեպերը ժանրային առանձնահատկությունների առումով էականորեն տարբերվում են դասական վեպից թե՛ կառուցվածքով, թե՛ ասելիքի ձևով: Զարյանի այս վեպերում ժանրային տեսակներից մեկը թափանցում է մյուսի մեջ, մի քանի մեթոդներ համադրվում և հանդես են գալիս միասին. կարելի է ասել, որ գործ ունենք վեպի համադրական տեսակի հետ:

4. «Նավը լեռան վրա» վեպի 1943 թ. բոստոնյան և 1963թ. երևանյան հրատարակությունների համեմատությունից պարզվում է, որ խմբագրման ընթացքում խախտվել է ստեղծագործության ամբողջականությունը. առաջացել են կառուցվածքային, իմաստային և ոճական փոփոխություններ: Շատ բառ-պատկերներ իմաստազրկվել են, լեզվական տարրերը կորցրել են գեղագիտական նշանակությունը, իսկ ամենակարևորը՝ փոխվել է վեպի գաղափարական բովանդակությունը: Խախտվել է ասելիքը ընթերցողին հասցնելու հեղինակի ցանկությունը և իրավունքը, քանի որ հեղինակ-ընթերցող կապի փոխարեն ստացվել է հեղինակ-խմբագիր-ընթերցող միջնորդավորված կապը, և ընթերցողը չի կարողանում հեղինակին ճիշտ գնահատել:

5. Գրողը կարևորում է գրական ստեղծագործության լեզուն, քանի որ այն մշակույթի անբաժան մասն է: Լեզուն ավանդույթ է, որը, պահպանելով իր էությունը, պետք է անընդհատ նորոգվի:

Բառը ավանդություն է, որը ձևավորվել է դարերի ընթացքում բազմաթիվ սերունդների կողմից, երբ նրանց փորձը, մտածելակերպը, ոգին ամփոփվել են բառի մեջ: Բառի մեջ կուտակված ներքին իմաստը չի փոխվում, բայց ժամանակի ընթացքում կարելի է և պետք է նորանոր ձևեր հաղորդել նրան:

6. Զարյանի լեզուն և ոճը քննելիս տեսնում ենք սիմվոլիզմի ազդեցությունը. նրա ստեղծագործություններում բառը ստանում է յուրօրինակ խորհուրդ, որն ընդլայնում ու խորացնում է նրա իմաստը: Գրողն ստեղծում է բառ-խորհրդանիշեր ու բառ-պատկերներ, որոնց միջոցով կարողանում է թափանցել իրերի և երևույթների խորքը և հայտնաբերել կարևորը, երբեմն էլ սովորական ընթերցողի համար անտեսանելին:

7. Կոստան Զարյանը՝ որպես հոգեբան, կարողանում է թափանցել մարդկային էության խորքերը և մեկ-երկու վրձնահարվածով կերտել կերպարներ, որոնք

ընթերցողի համար ճանաչելի են դարձնում և՛ ժամանակաշրջանը, և՛ այն հասարակությունը, որի անդամն են:

Զարյանի նկարագրած իրականության մեջ է դրսևորվում նրա աշխարհայացքը. մեր ժողովուրդը ոգու և մտահայեցության յուրահատուկ ամբողջություն է, որը ծնվել է երկրի և ժողովրդի միասնությունից, դարերի ընթացքում մշակույթի, կրոնի, ավանդույթների շնորհիվ ձևավորված միայն այս ժողովրդին հատուկ գաղափարաբանությունից: Եվ, ամենակարևորը, մենք, ըստ Զարյանի, մշակութային ազգ ենք: Մեր ժողովրդի յուրաքանչյուր անդամ այդ մշակույթի և ազգային մտահայեցության կրողն է: Յուրաքանչյուր գաղափարախոսություն, որը չի ծնվել ժողովրդի էությունից կամ գոնե չի դարձել ժողովրդի ոգուն ու մտահայեցությանը հարազատ, և՛ ժողովրդի, և՛ անհատի համար դառնալու է ողբերգություն:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Զարեան Կ., Անցորդը եւ իր ճամբան, Երևան, «Սարգիս Խաչենց»
հրատարակչություն ՍՊԸ, 2010, 620 էջ, 2, 41, 48, 50, 56, 59, 66, 67, 187, 188:
2. Զարեան Կ., Բանկոօպը եւ մամուլի ոսկորները, Անթիլիաս, տպարան
Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1987, 652 էջ, 5:
3. Զարեան Կ., Նաւը լերան վրայ, Բոստոն, տպարան «Հայրենիք», 1943, 549 էջ,
71, 72, 73, 74, 111, 201:
4. Զարյան Կ., Նավը լեռան վրա, Երևան, «Հայպետհրատ», 1963, 643 էջ, 202,
220:
5. Զարյան Կ., Նավատոմար, Երևան, «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչություն,
1999, 590 էջ, 6, 7, 24, 36, 37, 40, 61, 63, 75, 96, 97, 184:
6. Զարյան Կ., Դեպի Արարատ, Երևան, «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչություն
ՍՊԸ, 2001, 417 էջ, 42, 52, 54, 81, 98:

ՏԵՍԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

7. Անդրեասեան Ա., Գրականութեան եւ գրողներու մասին. Դատումներ եւ
գնահատումներ, Լոս Անճելըս, Գալիֆոռնիա, տպարան «Ապրիլ», 1988, 264 էջ,
120, 136:
8. Ավագյան Ա., Կոստան Զարյան. Կյանքը և գործը, Երևան, Երևանի
համալսարանի տպարան, 1998, 294 էջ, 167, 173, 173, 200, 203, 204, 211, 212:
9. Արզումանյան Ս., Սովետահայ վեպը, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն,
1967, 583 էջ, 17, 166, 168:
10. Արզումանյան Ս., Արդիի հայ վեպը, Երևան, ՀԳՄ հրատարակչություն, 2004,
հատոր 5, 411 էջ, 17, 116:
11. Գաբրիելյան Վ., Դիմանկարներ, Երևան, «Սովետական գրող»
հրատարակչություն, 1976, 202 էջ, 174, 191, 193:
12. Գասպարյան Դ., Հայ գրականություն, Երևան, «Զանգակ-97»
հրատարակչություն, 2000, 342 էջ, 190:

13. Դանիելեան Ս., Սփիռքահայ վէպը. Գիրք Ա, Անթիլիաս, տպարան Կաթողիկոսութեան Մեծի տանն Կիլիկիոյ, 1992, 366 էջ, 224:
14. Եղիազարյան Ա., Հայոց նորագույն գրականություն (պատմության ուրվագիծ), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2004, 448 էջ, 163, 170, 199:
15. Թէօլէօլեան Մ., Դար մը գրականութիւն 1850-1950. Գահիրէ, տպարան «Յուսաբեր», 1956, Հատոր Բ, 528 էջ, 95:
16. Ծառուկեան Ա., Մեծերը եւ միւսները, Պէյրութ, տպարան «Ալթապրէս», 1992, 351 էջ, 118:
17. Մատթէոսեան Վ., Կոստան Զարեանի շուրջ, Անթիլիաս-Լիբանան, տպարան Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, 1998, 468 էջ, 108, 112, 113, 124, 126, 128, 169, 205, 206, 207, 209, 210, 215:
18. Նիցշէ Ֆ., Այսպէս խոսեց Զրադաշտը, Երևան, «Անտարես» հրատ., 2015, 606 էջ, 5, 60, 65, 68, 70:
19. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 1979, հատոր 1, 1140 էջ, 217:
20. Զարենց, Երկերի ժողովածու, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1967, հատոր 6, 803 էջ, 28, 29, 35, 216:
21. Պէրպլերեան Շ., Գեղագիտութիւն եւ գեղարուեստ, Պէյրութ, տպարան «Տոնիկեան», 1975, 414 էջ, 14, 123:
22. Զրբաշյան Էդ., Գրականության տեսություն, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1980, 494 էջ, 18, 20:
23. Զրբաշյան Էդ., Գրականության ներածություն, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1996, 364 էջ, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135:
24. Սարինյան Ս., Հայ գաղափարաբանություն. պատմաքննական տեսություն, «Զանգակ-97» հրատարակչություն, Երևան, 1998, 318 էջ, 21, 53:
25. Սարինյան Ս., Հայկական ռոմանտիզմ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ, 1966, 558 էջ, 164:
26. Սյուրմեյան Լ., Արձակի տեխնիկա. Զափ և խենթություն. Գիրք II, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2008, 333 էջ, 129, 130, 197:

27. Սնապեան Պ., Աւագախրաճ նաւը, Պէյրութ, տպարան «Ատլաս», 1964, 171 էջ, 13, 91, 92, 105:
28. Տերյան Վ., Երկերի ժողովածու, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1975, հատոր 3, 416 էջ, 22, 23, 33, 34, 38, 39:
29. Քալանթարյան Ժ., Գրական հորիզոններ, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2008, 277 էջ, 16, 104:
30. Քալանթարյան Ժ., Գրական քննադատության տեսության և պատմության հարցեր, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 1982, 239 էջ, 117:
31. Օշական Յ., Հայ գրականություն, Երուսաղէմ, տպարան «Սրբոյ Յակոբեանց», 1942, 671 էջ, 173, 178, 183:
32. Օշական Յ., Հայ գրականություն, Երուսաղէմ, Տպարան «Սրբոյ Յակոբեանց», 1966, 684 էջ, 131, 213, 214:
33. Օշական Յ., Զուգակշիռ արեւելահայ եւ արեւմտահայ գրականութեանց, Պէյրութ, Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, 1999, 246 էջ, 122, 127:
34. Օշական Յ., Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, Անթիլիաս, Լիբանան, տպարան Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի տանն Կիլիկիոյ, 1982, հատոր 10, 646 էջ, 19:

Մ Ա Մ ՈՒ Լ

1. Անդրանիկյան Ա., Հայ ոգին Կոստան Զարյանի որոնումներում, «Էջմիածին», թիվ Է, 2003, 15:
2. Առաքելյան Վ., Կոստան Զարյանի հայրենադարձությունը, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1994, 8 նոյեմբերի, 119:
3. Ավագյան Ա., Խորհրդապաշտական արժարժումները Կ. Զարյանի ստեղծագործություններում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1996, հ.2, էջ 65, 69:
4. Ավագյան Ա., Հավատի և հույսի նավը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», հ. 3, 1996, էջ 23-40, 137, 192:
5. Ավագյան Ա., Գերիզոր ուժերի լույսը, «Էջմիածին», Զ-Է, 2007, 10:

6. Գասպարյան Դ., Կոստան Զարյան, «Կանչ», թիվ 38, Երևան, 1999, սեպտեմբեր, 172:
7. Գասպարյան Դ., Կոստան Զարյանի «Նավը լեռան վրա» վեպը, «Հայաստանի Հանրապետություն», 1995, հունվարի 10, 121:
8. Դալիթեան Հ., Հայի ոգին-անվերջ մաքառում եւ պայքար, «Նոր գիր», հ.3, Նիւ-Եորք, 1944, 12, 218:
9. Զարյան Կ., Գրական կեանքը Պոլսոյ մէջ, «Նաւասարդ», Կ.Պոլիս, 1914, 152:
10. Զարեան Կ., Արուեստին համար. Հայուն Յիսուսը, «Մեհեան», թիւ 2, Կ.Պոլիս, 1914, 64:
11. Զարեան Կ., Հայրենիքին սիրտը, «Մեհեան», թիւ 3, Պոլիս, 1914, 43, 77:
12. Զարեան Կ., Արուեստին համար. Թատրոնը, «Մեհեան», թիւ 4, Կ.Պոլիս, 1914, 49:
13. Զարեան Կ., Ասպարէզ, «Մեհեան», թիւ 7, Կ.Պոլիս, 1914, 79:
14. Զարյան Կ., Վարդաստան, «Նորք», Երևան, գիրք 4, 1924, 45, 46:
15. Զարեան Կ. Հռոմէական յուշատետրը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1948, նոյեմբեր, 44, 55, 57, 58, 62:
16. Զարեան Կ., Սրտի ճանապարհով, «Նայիրի», Հալէպ, 1948, 82:
17. Զարեան Կ., «Ես կա՛մ, կը մնա՛մ», «Նայիրի», հ.1, Հալէպ, 1948, մարտ, հ.2, 195:
18. Զարեան Կ., «Իմ հայրենիք», «Նայիրի», հ.5 , Հալէպ, 1948, յունիս, 194:
19. Զարեան Կ., Կղզին եւ մի մարդ, «Նորք», հ.7-8, Երևան, 1992, 51:
20. Թիրեաքեան Ն., Կուսակցական եւ քաղաքական գիծը գրականութեան եւ արուեստի մէջ, «Նաւասարդ», Պուքրէշ, 1925, Բ տարի, Ե պրակ, 94:
21. Թոթովենց Վ., Հայ կյանքը գաղութներում, «Նորք», գիրք I, Երևան, 1922, 153, 154:
22. Թորանեան Թ., Կոստան Զարեան (կեանքը եւ գործը), «Նայիրի», Պէյրութ, 1970, 1 մարտի, 11:
23. Թորանեան Թ., Գիրք Ողիսական, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրութ, 2006, (առանձնատիպ ԻԶ հատորէն), 114, 115:

24. Խաչատրյան Յու., Մենավոր նավորդի երկու «Նավատոմար»ը, «Նորք», հ.2, Երևան, 1994, 151:
25. Ծառուկեան Ա., «Նայիրի», Հալէպ, 1945, հոկտեմբեր, 198;
26. Մամիկոնյան Կ., Սիմվոլի գեղարվեստական դրսևորումներից, «Սովետական գրականություն», Երևան, 1982, հ. 1, էջ 132, 185:
27. Մատթեոսեան Վ., «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրութ, 2006, առանձնատիպ ԻԶ հատորէն, 83, 84, 89,90:
28. Մատթեոսեան Վ., Գրախօսական, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրութ, 2001, հատոր ԻԱ, էջ 389, 223:
29. Մարտիրոսյան Ա., Ես ծարավ եմ Հայաստանով, «Գրական թերթ», Երևան, 1986, ապրիլի 25, 9:
30. Նշանեան Մ., Կոստան Զարեան եւ Օսֆալտ Շփենկլըր, «Կայք», Փարիզ, 1989, հ.1, 47, 80, 222:
31. Նշանեան Մ., Կոստան Զարեան. Անկարելի թատրոնը, «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1994, 93, 171, 176:
32. Նորենց Վ., Մի գրական «Հայտնության» մասին. (Կ.Զարյան - «Տատրագոմի հարսը»), «Գրական դիրքերում», հ.1, Երևան, 1931, 8:
33. Զոպանեան Ա., Քրոնիկ, «Անահիտ», 1930, թիւ 4, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, Փարիզ, 109, 175:
34. Պետրոսեան Ն., Հայի ու Հայաստանի պատմափիլիսոփայական ընկալումը Կոստան Զարեանի օրագրերում, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրութ, 2008, առանձնատիպ ԻԼ հատորէն, 78:
35. Պէրպլերեան Շ., Կ.Զարեան՝ յավերժական ճամբորդը, «Բագին», Պէյրութ, ԺԹ տարի, թիւ 5, 1980, մայիս, 155, 158, 159, 160, 161, 162, 165:
36. Սիմոնեան Պ., Բարձրավանքը՝ հայ մտքի բարձր ոլորտներու հանդիսարանը, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հատոր ԻԱ, Պէյրութ, 2001, 465 էջ, 156, 157:
37. Վիմունի, Կ.Զարեանի Տատրագոմի հարսը, «Զուարթնոց», 1930, հ. 9, 174
38. «Բագին», Բէյրութ, 2003, հ. 3, 86, 87:

- 39.«Գրական դիրքերում», Երևան, 1931, հ.1, 1931, հ.8, 8:
- 40.«Խորհրդային Հայաստան», 1922, դեկտեմբերի 1, 32:
41. «Կարմիր աստղ», 1921, 24 մարտի, 31:
- 42.«Հայաստանի կոոպերացիա», Երևան, 1920, N1, էջ 27, N2, էջ 53, 25:
- 43.«Հայկազեան հայագիտական հանդես», Պեյրուֆ, 2006, (առանձնատիպ ԻԶ հատորէն), 99, 100, 101, 102, 103, 106, 107, 122, 138, 140, 146, 147, 149, 150:
44. «Հայրենիք», 1950, հունվարի 4, Բոստոն (խմբագրականից), 148:
- 45.«Մուրճ», 1922, նոյեմբեր, էջ 1, 26, 30:
- 46.«Մարտակոչ», 1924, 8 հոկտեմբերի, 27:
- 47.http://www.historyofarmenia.am/am/Encyclopedia_of_armenian_history_HH_Ankaxuty_an_hrchakumy , 139:
- 48.<http://civilngo.com/moskvayi-ev-karsi-paymanagrery/>, 141, 144:
- 49.- See more at:
<http://www.lragir.am/index/arm/0/society/view/105413#sthash.lw5isAvW.dpuf>, 142:
- 50.<http://hetq.am/arm/news/54014/depqery-lernayin-xarabaxum-1917-1920.html>, 143:
51. <https://hy.wikipedia.org/wiki/>, 145:
- 52.Освальд Шпенглер,Закат Европы, http://yanko.lib.ru/books/cultur/spengler=zakat-1=ann.htm#_Toc101871473, 1, 4, 6:
- 53.Словарь символов, http://mirslovarei.com/content_sim/korabl-363.html, 186:
- 54.Тресидер Дж., Словарь символов,
”http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/JekTresidder/311.php, 189, 196:
- 55.Աճեմյան Գր.,Լավ էր երբեք, քան այսպես ուշ,
<http://www.azg.am/AM/culture/2011071603>, 88:
- 56.Թովչյան Էդ., Ներքին գրախոսություն (<http://granish.org/2010/04/ship-on-the-mountain/>), 219, 221: